

Володимир Маслійчук

Гван Мазена
і

Слобідська
Україна

Харків 2014

УДК 94(477.54/62):929Мазепа
ББК 63.3(4укр-4хар)
М 31

Рецензенти:

Юрій ВОЛОШИН (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка), доктор історичних наук, професор;

Владислав ЯЦЕНКО (Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця), кандидат історичних наук, доцент.

Маслійчук Володимир

МЗ1 Іван Мазепа і Слобідська Україна – Харків: ВИДАВНИЦТВО, 2014. – 156 с.

ISBN 978-966-2556-94-0.

У монографії описано діяльність гетьмана Івана Мазепи у зв'язку зі слобідськими полками, ставлення гетьманської адміністрації до сусідніх козацьких автономій. Автор детально розглядає особливості прикордоння та боротьбу за нього, події 1708–1709 рр. на пограниччі Гетьманщини і Слобожанщини. Окремий розділ присвячено політиці пам'яті щодо Мазепи та його послідовників на територіях, що не входили в той час до гетьманської компетенції, «війні пам'ятей» у 2007–2009 рр. з нагоди чергових річниць «українсько-шведського союзу». Для істориків та широкого кола читачів.

УДК 94(477.54/62):929Мазепа
ББК 63.3(4укр-4хар)

Дослідження почасти здійснене завдяки фінансовій підтримці Наукового товариства ім. Шевченка в США.

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ СКЛАДНИК (Про «вождя народу численного та неспокійного»)	4
СТАВЛЕННЯ ПОПЕРЕДНИКІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ДО СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ («Слободские полки... заодно с Малоросиею бывшие»).....	13
ДВА СТЕРЕОТИПИ ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ («...межевание тое отнюдь не потребно»).....	32
ЗВ'ЯЗКИ НА ПРИКОРДОННІ: КОЛОМАК І ПОЛТАВА.....	41
Коломак.....	41
Полтава.....	45
«ЯК ТО ЕСТЬ ИЗДАВНА ОНИ НАМ ПРИЯТЕЛИ» (Геополітична ситуація і слобідські полки в 1687–1708 рр.)	50
РЕФОРМИ ПЕТРА ПЕРШОГО (Загрози традиції та консервативний опір: слобідські полки і Гетьманщина)	63
СЛОБІДСЬКИЙ КОНТЕКСТ ВІДОМОГО ДОНОСУ	69
ПРЯМУЮЧИ ДО «АЗІЇ» (Воєнні дії осені 1708 – весни 1709 рр. і слобідські полки).....	75
ПІСЛЯ «НЕЩАСЛИВОГО ШВЕДСЬКОГО РОКУ».....	91
НЕЗАБУТНІЙ МАЗЕПА (Як суспільства пригадують і вигадують).....	97
POSTMAZERA	121
Список умовних скорочень.....	122
Іменний покажчик.....	123
Географічний покажчик	
Резюме.....	
Summary	
Ілюстративний додаток.....	

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ СКЛАДНИК (Про «вождя народу численного та неспокійного»¹⁾)

Іван Степанович Мазепа (орієнтовно 1639–21.09.1709) – гетьман Лівобережної України (1687–1709), відомий військовий та політичний діяч, який у жовтні 1708 р. перейшов на бік шведського короля Карла XII, покинувши російську протекцію. Висвітлення діяльності гетьмана Мазепа вже давно є лакмусовим папірцем для історіографії. Оцінка вчинків цього гетьмана приречена на історіографічну неодноманітність і політизованість². Однак тут слід зробити невеликий історіографічний відступ. Спроби описати добу Мазепа майже повсякчас були телеологічними, опертими на його вчинок кінця 1708 р. Але поряд із негативом імперських істориків можна вже у просвітителів та романтиків часів зародження українського національного руху натрапити на абсолютно позитивні й також не позбавлені стереотипів характеристики гетьмана³ як постаті літературної.

¹ «Вождем народа многочисленного и неспокойного» називає Мазепу один із перших російських істориків-документалістів Ніколай Устрялов: *Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого.* – СПб., 1858. – Т. 2. – С. 98.

² Щодо історіографічного образу гетьмана див.: *Кравцов Д.* Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* – 1925. – Кн. VI. – С. 234–246; *Кравченко В. В.* Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII та першої чверті XIX ст. // *Кравченко В. В.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 277–298; істотний бібліографічний покажчик: *Ковалевська О.* Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009). – К., 2009; див. також цікаві думки Остапа Середи: *Середа О.* Гетман Мазепа в історіографічних і общественно-політичних дискусіях XIX в. // *Іван Мазепа та його доба: матеріали доповідей, рефератів Міжнар. наук. конф.* – Ужгород, 2001. – С. 48–53. Цікава характеристика образу Івана Мазепа в європейській поезії: *Оржицький І.* До питання про архетипні основи образу Івана Мазепа в європейській поезії (структурно-семантичний аспект) // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства.* – Нова серія. – 2004. – Т. 10. – С. 185–206.

³ Ось як яскраво характеризував Мазепу історик, літератор та інженерний офіцер Олексій Мартос, відвідавши могилу гетьмана в Галаці під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр.: «Мазепа умер в отдаленности от отечества своего; он был друг свободы и за сие стоит уважения потомства. После его удаления из Малороссии жители ее потеряли свои права столь священные, которые Мазепа защищал со свойственной каждому патриоту любовью и горячностью. Его не стало, и имя Малороссии и ее храбрых козаков изгладилось из списка народов, хотя невеликих числом, но известных своим

Одна з перших великих характеристик гетьмана з близьких до наукових позицій⁴ належить перу Миколи Костомарова, який посідає своє місце серед творців народницького бачення українського минулого. Для Костомарова Мазепа — це чужий народним прагненням політик. Однак створений Костомаровим образ Мазепи радше амбівалентний, як і образ усієї Руїни. Слід віддати належне: події кінця 1708 — початку 1709 рр. Микола Костомаров зобразив дуже плюралістично, «надаючи слово» не лише російській документації, але й спогадам шведських очевидців⁵. Дотепер подієва канва щодо діяльності цього гетьмана визначена твором Миколи Костомарова.

Подальша дискусія щодо гетьмана⁶ та утвердження його в історіографічному каноні чітко пов'язані зі становленням національної української історіографії, не без політичних вкраплень. Прибічників українського національного руху незрідка називали «мазепинцями»⁷, а ім'я самого гетьмана ставало символом боротьби за Українську державу. Велика зміна в ставленні до гетьмана помітна на початку ХХ століття і пов'язана з діяльністю Михайла Грушевського, його оточення та учнів. Упродовж 1906–1909 рр. було видано низку важливих розвідок про діяльність Мазепи, надрукованих в основному органі української національної історіографії — «Записках Наукового товариства ім. Шевченка»⁸. Ці публікації послуговували основою для формування погляду на гетьмана як одного з провідних українських державників у державницькому напрямі української історіографії, що розвинулася поза межами радянської України у 20–30-ті рр. ХХ ст.⁹

Національний історик переносив реалії ранньомодерного часу на сучасні йому визвольні процеси. А в радянській Україні утверджувалося своєрідне бачення минулого: мішанина

существованием и конституцией». Цит. за: *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — перша третина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 98.

Образ Мазепи як поборника свободи розкрито у відомому творі «Історія русів» (у списках з 1828 р.).

⁴ Ще раз підкреслюю, що не ставлю за мету детального історіографічного огляду. З фактографічного боку, напевно, найпершою роботою зі спробою осмислення Мазепи та його доби є частини праці Дмитра Бантиш-Каменського «История Малой России от присоединения её к Российскому государству до отмены гетманства, с общим введением, приложением материалов и портретами» (1822).

⁵ Роботу про Мазепу й мазепинців Костомаров публікував протягом 1882–1884 рр. Цю працю цитую за виданням: *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования в 8 кн. — Кн. 6. — Т. 15: Руина. Гетманство Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича; Т. 16: Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1905.

⁶ Початком «великої реабілітації» гетьмана Івана Мазепи стала книжка Федора Уманця: *Уманец Ф. М.* Гетман Мазепа. — СПб., 1897. Робота Уманця викликала низку народницьких критичних оцінок, особливо великого знавця «старої Малоросії» Олександра Лазаревського: *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа») // Киевская старина. — 1898. — Т. LX. — № 3. — С. 457–485; Т. LXI. — № 4. — С. 132–167; № 6. — С. 395–411. Показовою є й рецензія Михайла Грушевського: *Грушевський М.* Рец. на кн.: Уманец Ф. Гетман Мазепа. Историческая монография // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — С. 20–23.

⁷ Див. цікаві характеристики: *Кантелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 8–20.

⁸ Найвідомішим щодо цього є том ХСП ЗНТШ 1909 р. присвячений 200-річчю Полтавської битви, де основні публікації стосуються подій 1708–1709 рр. і постаті Мазепи та мазепинців. Слід визнати: саме праці та джерела, опубліковані в «Записках НТШ», подавали широкий міжнародний контекст Мазепиного виступу, чому прислужився шведський історик і журналіст, популяризатор Мазепи Альфред Єнсен.

⁹ Однією з яскравих пам'яток такого погляду став збірник «Мазепа», виданий Українським науковим інститутом у Варшаві 1938 р. (див. вступну статтю: *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 3–34). Варто визнати, що постать Мазепи та критика його вчинків були дуже політизовані, видання тому ЗНТШ і пізніше збірника «Мазепа» чітко пов'язувалися з «ювілеями», річницями подій 1708–1709 рр., які для російської та української національних історіографій несли протилежні символічні значення.

народницьких поглядів, марксизму та залежності від великодержавної імперської схеми. У таких інтерпретаціях Мазепі відводили щонайгіршу роль: експлуататора, зрадника, підступної та лихого людини. Друга світова війна та її наслідки для Радянського Союзу посилили наголос на «перемогах над загарбниками», а приклад Івана Мазепи ставав прикладом колаборації, «зради». Терміни «народна війна», «партизанська боротьба» переносилися на ранньомодерну добу з яскравими оповідками про «звірства окупантів», при цьому замовчувано репресії російських військ. Основний антагоніст гетьмана цар Петро I («цар-кріпосник») отримував характеристики прогресивного діяча та реформатора навіть у стосунку до українських земель, чия автономія була істотно обмежена, а «процес закріпачення селянства» прискорився¹⁰.

Зміни кінця 80-х рр. XX ст., проголошення незалежності України привели до кардинально інакших поглядів, аніж радянське бачення. Але нові історіографічні штампи, що утвердилися в українській історіографії останніх десятиліть, — радше данина державницькому зображенню українського минулого, а класична робота Олександра Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба»¹¹, видана ще 1960 р., є показовою (хоча перед еміграцією Оглоблин був провідним українським радянським істориком і, власне, долучився до створення радянського образу Івана Мазепи). Гетьман Іван Мазепа виявляється в цьому зразку видатною історичною постаттю, послідовником політики попередніх гетьманів, патріотом України, а перехід на бік шведського короля Карла XII пояснено спробою гетьмана «порвати з Москвою» й утвердити незалежну Українську козацьку державу. Такий наратив приречений на суперечку з політично орієнтованими російськими істориками, які настирливо тримаються радянських схем і для яких гетьман Мазепа — «зрадник», політика котрого не відповідала інтересам українського народу¹².

Ім'я та вчинок гетьмана Івана Мазепи приречені на дискусію ще на тривалі часи. Гетьман Мазепа є свого роду символом українського незалежництва та європейського вибору (його вибір Карла XII теж символічний). Боротьба за гетьмана переходить у будь-якому разі в біляполітичну площину.

¹⁰ Див. репліки з дискусії між канадським українцем, комуністом Петром Кравчуком і провідним українським істориком Вадимом Дядиченком: *Дядиченко В. А. Петро I і Україна // Український історичний журнал. — 1972. — № 6. — С. 54–63; Його ж. Ще раз про Петра та Україну // Український історичний журнал. — 1973. — № 1. — С. 159–160.*

¹¹ *Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960.* Про Олександра Оглоблина див. досить упереджену, але цікаву за фактами працю: *Верба І. В. Олександр Оглоблин: Життя та праця в Україні. — К., 1999.*

¹² Ця інтерпретація має як радянське коріння, що яскраво виявилось в «Тезах про трьохсотліття возз'єднання України з Росією» («Український народ одностайно виступив проти підлого зрадника, єзуїтського виученика — гетьмана Мазепи, який намагався з допомогою шведських і польських загарбників відірвати Україну від Росії і відновити ненависний іноземний гніт»: Тези про трьохсотліття возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.), схвалені ЦК КПРС. — К., 1954. — С. 11), так і дорадянське, дещо схоластичне, пов'язане з церковною анафемою Мазепі наприкінці 1708 р. Найцікавіше, що основні російські класичні історики Сергій Соловйов та Василь Ключевський доволі нейтрально ставилися до Мазепи. Для Соловйова Мазепа «слабкий, втягнутий у боротьбу між сильними» («Слабый, замешанный в борьбу между сильными, Мазепа искал спасение себе и отчизне, матке Украине, в хитрости, двоедушии...») (*Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1962. — Кн. VIII. — Т. 15–16. — С. 219; ширші роздуми про вчинок Івана Мазепи див. на с. 208–219*). У Василя Ключевського Мазепі надано мало місця, Мазепа теж виразно слабкий політик, а його вчинок 1708 р. «марний» стосовно допомоги війську Карла XII (*Ключевский В. О. Курс русской истории // Ключевский В. О. Сочинения в 9 т. — М., 1989. — Т. IV. — С. 51–52*). Визнаймо, що обидва історики не вважали українців окремим народом, але лише галузкою «русских». Ліплення з Мазепи уособлення всіх бід і зрад — радше ідеологема, характерна для істориків царювання Петра I. Творення міфів про Мазепу — одна з цікавих тем для дослідження.

Однак, крім політизованих інтерпретацій, можна натрапити на досить зважені оцінки як учинку гетьмана, так і його діяльності. Найцікавіше, що обидві оцінки виникли поза межами України, як і оцінка Олександра Оглоблина. Ідеться про спроби зрозуміти мотиви вчинків гетьмана з огляду на геополітичні реалії та європейську кризу XVII ст. По-перше, характерними роботами в цьому напрямі відзначився Орест Субтельний¹³. Учинок гетьмана в 1708 р. і дальша діяльність чітко вписуються в схему повстання тубільної аристократії проти чужого абсолютизму, тобто стають у ряд з аналогічними подіями на території Східної Європи — вчинками Ференца Ракоція, Йоганна Паткуля, Дмитра Кантемира. По-друге, останніми часами доволі популярно, однак цікаво оглядає діяльність гетьмана російська дослідниця Татяна Таїрова-Яковлева. Крім урахування геополітичного чинника, дослідниця висловлює ще низку істотних думок для характеристики діяльності Мазепи¹⁴. Для неї гетьман Мазепа — один із будівничих Російської імперії, вагомий і талановитий політик, а його вчинок 1708 р. — наслідок недолугої політики імперського центру щодо козацької автономії. Дослідниця охоче запроваджує нові погляди на Мазепу, зокрема, твердження про хворобу на подагру, незважаючи на яку, він здійснював керівництво Гетьманщиною та свій відомий учинок осені 1708 р.¹⁵

Тут слід зробити важливу ремарку. У процесі «боротьби за Мазепу» часто з уваги випадає ще один аспект, а саме врахування шведських джерел та інтерпретацій. Похід Карла XII 1708–1709 рр. дійсно був і є однією з найзахопливіших сторінок шведської історії, що лишив по собі багато думок, часто відмінних від російських та українських¹⁶. Саме вони створюють дуже насичений образ гетьмана як складних описах походу до кордонів «Азії». Ці моменти ще потребуватимуть численних історіографічних студій.

Діяльність гетьмана Мазепи виводить на кін іще низку тем, що потребують висвітлення; особливо йдеться про ті частини України, які не були частинами Гетьманату і з якими в гетьманській адміністрації склалися неоднозначні взаємини. Якщо відносини з Правобережною Україною чи Запорізькою Січчю є сферою зацікавлення дослідників¹⁷, то найінтегрованіша на той час до складу Московської держави українська автономія слобідських полків залишається з низки причин абсолютно не висвітленою в аспекті ставлення до неї визначного гетьмана.

Ця проблема має також цікаве історіографічне підтвердження. Візьмімо для прикладу дві сучасні публікації. Один із найбільших популяризаторів доби Мазепи Сергій Павленко, прагнучи розібратися в терміні «народна війна» щодо опору шведам у 1708–1709 рр., визнає, що проти шведського війська діяли і слобідські козацькі полки (перераховуючи їх

¹³ Найвідоміша праця Ореста Субтельного, перекладена українською: *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. Про європейський контекст виступу Івана Мазепи: *Subtelny O.* The Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston, Montreal, 1986.

¹⁴ *Таїрова-Яковлева Т. Г.* Мазепа — М., 2007; *Таїрова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». — М., 2011.

¹⁵ Див., напр.: *Таїрова-Яковлева Т.* Иван Мазепа — отказываясь от стереотипов // Иван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть: Наук. зб. — Львів, 2011. — С. 29–34.

¹⁶ Шведські джерела та історіографія суттєво використані в нещодавно перевиданій роботі 1962 р.: *Кентржинський Б.* Мазепа. — К., 2013.

¹⁷ *Таїрова-Яковлева Т.* Иван Мазепа і Правобережна Україна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Нова серія. — 2009. — Т. 13. — С. 41–50; *Станіславський В.* Проблеми взаємовідносин Запоріжжя з Лівобережною Гетьманщиною та Російською державою // Український історичний збірник. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 101–121; ширші тлумачення: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714. — К., 2005. — С. 357–369.

поряд із «волооськими, калмицькими, донськими підрозділами»), які не входили до складу Гетьманщини. Тут постає образ слобідських полків як абсолютно залежних структур, віддалених від «народу», що населяв підлеглі гетьманові землі. Але населення Веприка чи Опішні, що опиралося шведам і Мазепі, так само як і населення Полтави, важко визнати «слобідським» чи представниками «інших підрозділів».

Ідеться про типове упередження щодо слобідських полків, особливо після невдалої кампанії військ Карла XII та Івана Мазепи на слобідській території навесні 1709 р.¹⁸ Але якщо історик із Чернігова сприймає слобідські полки отаким чином, то слобожанин — інакше. Історик із Сум Олег Корнієнко уникає однозначних висновків, описуючи ті події, зазначає низку причин непідтримки гетьмана Мазепи місцевим населенням, слобожанами, і врешті визнає брак документальних свідчень про той час (документація Сумського полку майже повністю знищена внаслідок пожеж)¹⁹.

Тут доречним буде екскурс до регіональної історіографії, що так чи так висвітлювала ці питання. Перші історики слобідських полків постійно наголошували на вірності слобожан царському уряду і їхній неучасті в Мазепиній «зраді»²⁰. Така інтерпретація побутує дотепер. Однак слід визнати значно складніші взаємини «метрополії» Гетьманщини та «колоній» слобідських полків. Власне, вже погляди на Івана Мазепу як підступного й хитрого політика, та все ж борця за свободу, так яскраво висвітлені в російському письменстві, не могли не вплинути на слобідські моменти в житті гетьмана. Відомий російський поет Кондратій Рилєєв зупинявся на сюжеті зустрічі Петра I та Івана Мазепи в Острогозьку 1696 р.²¹ Брак джерельного матеріалу (а гетьманська канцелярія в міру можливості за Мазепи не втручалась у справи слобідських полків) та небажаність цієї тематики відіграли певну роль в ігноруванні теми мазепинської доби в історіографії Слобідської України. Проте історики, які в другій половині XIX ст. вивчали минуле слобідських полків, не могли оминути тривалу співпрацю гетьмана зі слобідськими полками в справах оборони від татар чи організації Азовських походів, як і участі слобідських полків у подіях 1708–1709 рр.²²

Для радянської інтерпретації історичних подій показати зрадливу сутність Мазепи та дружбу українського і російського народів у боротьбі з іноземними загарбниками було засадничою метою. І тому, подібно до початків вивчення історії регіону, наголошувалося на

¹⁸ Павленко С. «Народна війна» під час військової кампанії 1708–1709 рр. // Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять: Матеріали наук. конф. — К., 2008. — С. 69–71.

¹⁹ Корнієнко О. Сумський полк та події Сіверсько-Слобожанського походу Карла XII // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 115–116.

²⁰ Див. перевидані 1883 р. праці з історії слобідських полків Іллі Квітки «Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г.» (1812) та Ізмаїла Срезневського «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию» (1834), де головну увагу приділено епосі Петра I як часу початку великого реформування слобідських полків. Квітка взагалі описує події 1708–1709 рр. лише як перебування царствених осіб на території слобідських полків (с. 11–12). Певною мірою це й зрозуміло, бо ж перший історик слобідських полків Ілля Квітка був онуком «мазепинця» і прагнув усіма силами уникати характеристики того періоду (Маслійчук В. Ілля Іванович Квітка — малознаний історик XVIII — початку XIX ст. // Український археографічний щорічник. — Нова серія. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 318–342).

²¹ Рилєєв присвятив зустрічі Петра I та Івана Мазепи 1696 р. вірш «Петр Великий в Острогожске» (Рылеев К. Ф. Полное собрание сочинений. — М. — Ленинград, 1934. — С. 172–173). Для Рилєєва Мазепу «низкое мелочное честолюбие привело к измене», Мазепа хитрий і підступний, однак це постать, що прагне навіть із такими моральними якостями визволити Вітчизну. Поет, вочевидь, мав намір написати й окремий твір про Мазепу (див.: Рылеев К. Ф. Полное собрание сочинений. — С. 195, 413, 416).

²² Головинский П. Слободские казачьи полки. — СПб., 1864. — С. 122–147; Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка 1650–1765 гг. — Харьков, 1895. — С. 84–112.

вірності слобідських полків і з'явився обов'язковий сюжет про участь слобідських полків у Полтавській битві. Тут основною книгою стала робота Веніаміна Шутого «Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр.» (К., 1951, з епіграфом із твору тов. Йосифа Сталіна). Ця книжка, а особливо її синтезоване продовження «Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700–1709)» (М., 1958), стала хрестоматійною для регіональних істориків, її надто легко сприймали і сприймають на віру²³. Свавільний добір фактів із використанням мемуарів шведських очевидців подій ще потребуватиме ретельного аналізу. Так само велику роль для пояснення подій відіграла книга Євгенія Тарле «Северная война и шведское нашествие на Россию» (1958), написана щойно після Другої світової війни барвистим стилем та з чіткими ідеологічними настановами, де шведські загарбники й українські колаборанти виразно асоціюються з подіями 1939–1945 рр. І Шутой, і Тарле залишаються «настільними» книгами з історії шведського вторгнення на Слобідську Україну. Український історик, що не знає іноземних мов, якими написані чи видані книжки шведських мемуаристів²⁴, потрапляє в полон перекладацьких інтерпретацій.

Основною книжкою в сприйнятті подій 1708–1709 рр. в історії Охтирського полку для місцевого історика-краєзнавця Віллі Воліса є саме робота про «народну війну» Шутого, він лише додає дані про витягнуті з дна Ворскли шведські гармати десь поблизу Рублівки²⁵. У контексті спільної боротьби проти іноземних загарбників аналізує ці події щодо Слобожанщини Антон Слюсарський у роботі-синтезі з історії Слобідської України, згідно зі щойно опублікованими «Тезами про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)». Оцінка подій у Слюсарського однозначна й однобока: універсали Мазепа, які той надсилав на Слобожанщину, мешканці «знищували разом із мазепинцями» (без жодного прикладу), «населення Харкова та інших міст Слобідської України, одностайно відгукнувшись на заклик російського уряду, підготувалося до відсічі загарбникам»²⁶. Рясно цитуючи працю Шутого, Слюсарський дібрав і ілюстративний матеріал — малюнок художника М. Дяченка про бій Харківського козацького полку зі шведами біля села Веприк узимку 1709 р., копію документа — подяки населенню Котельви за вірність, виданої канцлером Гаврилом Головкіним від імені царя Петра I 26 листопада 1708 р.²⁷ (однак пізніші події довкола Котельви засвідчили неоднозначність такої «вірності» в лютому 1709 р., коли Котельву зайняли війська Карла XII).

²³ Цікаво, що цю на книжку для констатації про початок партизанської війни проти шведсько-мазепинського війська покликається й Олександр Оглоблин: *Оглоблин О.* Гетьман Мазепа та його доба. — С. 372 (покликання 59).

²⁴ Винятком стала хіба перекладена російською, а потім і українською книжка про Полтавську битву Петера Енглунда, написана, щоправда, у жвавому популярному тоні: *Енглунд П.* Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. — Харків, 2009. Слід зазначити, що цю роботу російською мовою вже кілька разів перевидавали після перекладу (1990 р.). Також важливо, що значний вплив на сприйняття подій 1708–1709 рр. здійснили переклад (словацькою 1969 р.) і видання щоденника словацького пастора Даніеля Крмана, який перебував у шведській армії, див.: *Крман Д.* Подорожній щоденник (*Itinerarium 1708–1709*). — К., 1999.

²⁵ *Воліс В.* Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII–XVIII вв.). — Харьков, 2009. — С. 173.

²⁶ *Слюсарський А. Г.* Слобідська Україна. — Харків, 1954. — С. 120–121.

²⁷ Через брак документальних даних в українських архівах було використано саме єдиний повноцінний документ із фонду Охтирської полкової канцелярії. Це лист авторства канцлера Гаврила Головкіна, який писав від імені царя, але підписувався сам. Канцлер пише, що йому відомо від охтирського полковника Федора Осипова (того, який пізніше приєднає Котельву до Охтирського полку) про вірність мешканців Котельви й околиць, які «богоотступника» Мазепу не слухали і над неприятелем чинили промисел: *ЦДІАК України.* — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1а і зв.

Радянська версія проблеми — «одностайність» та «народна війна» — контрастувала з баченням цих подій українськими істориками-державниками з-поза меж України. Поштовх у баченні цих проблем дали дослідження початку ХХ ст. кола Михайла Грушевського. Слід визнати, що історик-державник ідеалізував гетьмана Мазепу, вбачаючи в ньому символ державного діяча, однак не приховуючи фактів опору шведам і мазепинцям та репресивних дій щодо місцевого населення на прикордонні Гетьманщини і Слобожанщини. Найвиразніше ці думки висловив Борис Крупницький ще 1942 р. Він користується саме західними книжками щодо Північної війни і описує події зими 1708–1709 рр. так: «Плюндрування Слобожанщини мало для шведів стратегічне значення. До того ж, вони вважали її на відміну від Гетьманщини ворожою територією, хоч і знали, як бачимо із нотаток Адлерфельда, що й тут проживають українці»²⁸. Додамо, що таке враження стосовно Слобожанщини як свавільної чужої території мали і гетьмани-попередники Івана Мазепи, і, вочевидь, він сам.

Після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України панівний національний наратив із величезним позитивом щодо гетьмана вимагав належного опрацювання «мазепинської доби». Але слабкість української історіографії в інтелектуальному й інституційному планах є дуже наочною щодо розгляду саме цих питань. Відчувається вакуум і нерозробленість проблем, насамперед пов'язаних із національним символізмом, що нібито не потребує пояснень і доказів, хоча постійно мав би переосмислюватися: взаємини Гетьманщини і Слобожанщини, події «коломацької революції», колонізаційний чинник в українській історії, взаємини з Кримом. Нарешті, такі, здавалося б, дрібні, однак насправді істотні моменти, як бій під Городнім, приєднання до Охтирського полку Котельви, репресії в Лебедині, не мають часто належного висвітлення і ще потребують тривалої праці.

Існує ще одна важлива річ. Мазепа насправді продовжував політику попередніх гетьманів: для нього осердя Правобережної України важило значно більше, аніж нові слободи. Додаток назви книжки Олександра Оглоблина «його доба» вагомий для характеристики вчинків гетьмана. Саме доба кінця XVII — початку XVIII ст. започатковує різкі зміни розташування сил та особливості соціально-політичних процесів у Центрально-Східній Європі, що врешті призведе до втрати незалежності, скасування автономії тих державних утворень, які виникли тут, і великого поділу цих земель між кількома імперіями напередодні зародження національних рухів.

Процеси колонізації, великі прикордонні суперечки не торкали багатьох істориків, формування поряд із Гетьманщиною нового регіону сприймалося як щось не до кінця зрозуміле, таке, що заплутує позиції. Однак південні полки Гетьманщини та слобідське прикордоння містили в собі велику небезпеку і ту соціальну компоненту української історії, що рухалася шляхом колонізування нових просторів, а не збереження старих вольностей — шляхом, неприйнятним для державницької історіографії.

Слід обумовити ще кілька питань. У багатому на джерела «каноні» Олександра Оглоблина про Івана Мазепу натрапляємо вже на інтерпретацію низки складних проблем щодо Слобідської України та гетьмана. Хотілося б по черзі розглянути їх. Ідеться про прагнення приєднати слобідські полки до гетьманського регіменту, сприяння колонізації сусідніх із

²⁸ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 182. Подібно пояснює кампанію кінця 1708 — початку 1709 р., «невдалу експедицію на Слобожанщину», й Олександр Оглоблин, однак він ставить основну провину в такій поведінці шведам: «Карл XII дивився на Слобідську Україну як на частину Російської держави», для шведів «ворожої території», звідки й наявність плюндрувань (Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. — С. 340–341).

Гетьманщиною земель, невірну поведінку в 1708–1709 рр.²⁹ Вочевидь, усі ці питання вимагають уточнень і не вестимуть до однозначного сприйняття Івана Мазепи.

Насправді в нашій роботі діяльності гетьмана як такої мало, автор прагне уникати багатьох поширених оцінок. Ця робота не зовсім про відомого гетьмана, а радше про контекст. Основною тезою для дослідження, що, однак, може бути спростована, є значення освоєнь — як зовнішніх (переселення та колонізація територій), так і внутрішніх (трансфер і осмислення інакших ідей, понять, спроби експериментів та реформ) — для української історії, значення історії прикордоння з постійними конфліктами і порозуміннями, а також важливість того, що нині важко обминути, — студій над пам'яттю про Мазепу та над пов'язаними з нею все тими ж конфліктами і порозуміннями.

Хотілося б висловити й особисте застереження. Постать гетьмана Івана Мазепи занадто політизована, особливо це сталося під час президентства Віктора Ющенка. Як людина і громадянин цієї держави, я маю свої політичні переконання й упередження, що так чи так відображується на моїх дослідженнях. Однак пропоновані студії розпочаті після «ювілеїв» «нещасливого шведського року», коли чарівне словосполучення «гетьман Мазепа» не у фаворі і не в моді. Для мене дискусії щодо вчинків цього історичного діяча радше історіографічні, а часто й політичні. Але вже наявність таких дискусій свідчить про непересічність самого гетьмана та роль «його доби» для історії.

²⁹ Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. — С. 17–18, 61–64, 340–341.

СТАВЛЕННЯ ПОПЕРЕДНИКІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ДО СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ («Слободские полки... заодно с Малоросиею бывшие»³⁰)

У ході студій над добою Івана Мазепи важко заперечити, що цей гетьман продовжував політику попередніх гетьманів практично в усіх галузях. Висвітлення проблематики його гетьманування та слобідських полків потребуватиме суттєвого історичного ракурсу.

Основи були закладені вже під час виникнення нового історико-географічного регіону, який пізніше отримав назву Слобідська Україна. Ідеться про залюднення великих просторів — власне, майже від Псла та Сейму до Дону, — виникнення соціально-політичних структур і оформлення нового регіону. Уже передісторія питання (виникнення поселень на «Дикому полі») виводить основний контекст української історії — історії «країни, що колонізується». Суперечності цієї колонізації заклали підвалини суперечностей загальної історії простору, і то не лише території України. Виникнення Слобідської України — наслідок еміграції українців за колишній кордон Речі Посполитої, а потім і козацької держави на схід, під оруду Московського царства.

Українська історіографія основну увагу щодо історії другої половини XVII — XVIII ст. приділяє існуванню козацької державності «Гетьманщини», державних інституцій та політичній діяльності українських гетьманів. За умови уважного розгляду суттєвим регіоном, залученим до орбіти гетьманської державності, виявляться і слобідські полки. Ця козацька автономія виникла в час становлення Гетьманщини, а її скасування припало на часи ліквідації гетьманського правління. Ідеться про існування «паралельних» козацьких автономій, хоча, звичайно, відмінності, особливо в управлінні, були дуже вагомими: над слобідськими полками не було верховної влади в образі гетьмана і, відповідно, своєї державної адміністрації³¹. Але все ж засадничою рисою Слобідської України є колонізаційні процеси, міграції

³⁰ Так автор «Історії русів» характеризував виникнення слобідських полків у часи Юрія Хмельницького, який дозволив «малоросіянам» переселятися «в Слободские полки, отцем его заведенные и заодно с Малоросиею бывшие» (*История Русовъ*, или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. — М., 1846. — С. 152). Твердження, що слобідські полки підпорядковувалися гетьманам, не витримує критики.

³¹ Див. історико-правову оцінку: *Окінішевич Л.* Лекції з історії українського права. — Мюнхен, 1947. — С. 150.

населення, хоча, власне, колонізація важлива і для Гетьманщини, особливо щодо її південних полків (Гадяцького, Миргородського та Полтавського), що дуже ріднить ці полки саме зі Слобожанщиною. Насправді суперечності між Гетьманщиною і Слобожанщиною є чи не найвагомим підґрунтям дальших історичних перипетій і навіть частково зумовили особливість українського національного руху та формування бачення національної території.

З другого боку, Слобідська Україна виявиться таким собі полем діалогу, передусім українських переселенців із російським урядом. Цей діалог чи не найяскравіше проілюстрований найвідомішим українським національним істориком Михайлом Грушевським. Для Грушевського Слобідська Україна — такий собі «пробний камінь», на якому імперський уряд випробовує реформи, що потім реалізуються на Гетьманщині³². Однак історик із властивим йому вправним стилем закладає глибше розуміння взаємин двох територій: залюднення Слобожанщини виявиться «ножем у спину» державницьким намаганням Богдана Хмельницького, замість розбудови інституцій і боротьби з ворогом народна стихія знайшла вихід в опануванні нових просторів³³. Саме на цих просторах почалися спроби призвичаєння українських козацьких звичаїв до московських порядків³⁴, коріння майбутньої русифікації. Нині думки Грушевського сприймаються як надто політизовані. Вочевидь, існувало багато інших причин поразок гетьманської державності й екстенсивності розвитку українського історичного процесу.

Ідеться дійсно про конфлікт, зустріч двох напрямків колонізації простору, і в цьому разі «державна» чи «народна» ініціатива важила значно менше, ніж конкуренція в залюдненні простору, боротьба за землі та промисли. Конфлікти, що спалахнули ще за Речі Посполитої, тривали між Гетьманщиною та слобідськими полками, і саме в тих місцях, де існував простір для колонізації, де виникала проблема меж та юрисдикцій, де були простори для економічного освоєння й конкуренції. В оселенні Слобідської України кордони, діалоги, підпорядкування, конфліктність виявляться засадничими, «цивілізаційними» характеристиками місцевих відносин.

Перші великі суперечки й зіткнення трапляються на прикордонних теренах із середини XVI ст., щойно цей простір входить в орбіту уваги кількох держав, передусім Великого князівства Литовського (Речі Посполитої) та Московської держави в зіткненні інтересів із Кримським ханством. Але основним гравцем на лісостеповому прикордонні стало козацтво, державні оборонні та колонізаційні потуги були ослабкими. Однак на початку XVII ст. зіткнення Речі Посполитої з Москвою стало вагомим і для прикордоння³⁵. Саме цей час — доба суттєвої письмової фіксації конфліктів. Ця територія виявилася місцем великих

³² Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 389.

³³ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 8. — С. 78.

³⁴ Ще 1914 р., розглядаючи епізод із невдалої еміграції гетьмана Якова Острянина до Чугуєва (на Слобожанщині) 1638–1640 рр. (постриження вдови гетьмана Палажки в московському монастирі), Михайло Грушевський зазначив: «Зараз маємо тут оден з епізодів “приноровлення” наших людей до московської обстановки, до московських вимог і порядків, московської ласки — того довгого процесу, що зачавшися геть перед прилученням України за Богдана привів українське громадянство на ті сумні позиції, на яких опинилося воно в епоху упадку і розкладу Гетьманщини...»: Грушевський М. До історії Острянинової еміграції. — Постриження вдови Острянина в Москві // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1914. — Кн. 13. — С. 47.

³⁵ Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. — Белгород, 2004; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. — К., 2006. — С. 246–340 (Петро Кулаковський називає свій розділ «Колонізація»; для наших характеристик найважливішим є підрозділ «Роменська колонізація», с. 310–336).

зустрічей; крім московських сторож і татарських роз'їздів, на Дикому полі з'являється багато козаків із різних спільнот, розбійників, «добичників», сезонних промисловців (пасічників, рибалок, скотарів).

Першим яскравим, багато в чому легендарним прикладом є еміграція повстанців із гетьманом Яковом Остряницею до Чугуєва, укріпленої місцевості на Сіверському Дінці. Приклад цієї колонізації має дуже велике значення для характеристики всіх подальших подій і свідчення конфліктності на кордоні. Після поразки повстання 1638 р. Яків Остряниця і його козаки, з родинами вирушили в межі Московської держави. Керівництво Москви вирішило укріпити переселенцями прикордоння й дозволило оселитися на Чугуєвому городищі, однак надіслало до Чугуєва і російську залогоу з воєводою. Доволі швидко не без сприяння прикордонної адміністрації Речі Посполитої козаки вбили гетьмана й покинули Чугуїв³⁶. Важливо в цій ситуації, що і адміністрація Речі Посполитої, і реєстрові козаки вважали переселення Острянина сваволею, козаки на раді в Чигирині навесні 1639 р. мали намір іти походом на Чугуїв, проте їх відмовило керівництво з остраху переростання конфлікту в чергову війну Речі Посполитої з Московською державою³⁷.

Інший приклад прикордонного конфлікту — ситуація в місцевості Валки³⁸ та суперечки за контроль над правим, високим берегом Ворскли. Щойно московський уряд почав укріплюватись і намагався контролювати ці території, відразу почалися прикордонні сварки. Поступки Речі Посполитої, як-от «обмін Ворскли на Сулу»³⁹, насправді закладали нові підстави для соціально-політичного поділу на найближчі десятиліття, визначали напрямки колонізації.

Основний колонізаційний потік на слободи чітко пов'язаний із постанням Гетьманщини та першими перемогами й поразками козацької революції. Ця революція стала великим поштовхом в українській колонізаторській ініціативі. Масштабний конфлікт, яскраво введений у московській документації, видно вже 1650 р.⁴⁰, під час першого тривалого затишшя. Ідеться про відписки воєвод із прикордонного міста Вольний (зараз село Великописарівського району Сумської області) про загрозу походу Богдана Хмельницького на Москву. 14 лютого 1650 р. воєвода Федір Арсеньєв доносив за даними розвідників, що полтавські козаки кланялися гетьману Богдану Хмельницькому з розповідями про пасіки по річці Мерлі (на території московської частини кордону), із яких їх зганяють московські служилі, й полтавським козакам із бджолами та худобою ніде діватися. На цю скаргу Хмельницький буцімто відповів: «Потерпіть трішки, я з ляхами лише поквитаюся та тоді вам розчищу і пасіки, і угіддя по річку Сейм». Дане слово нібито супроводжувалося підготовкою походу полтавського полковника Мартина Пушкаря на прикордонні московські містечка⁴¹. Того ж року царський посланець Василь Унковський озвучив гетьманові істотну прикордонну проблему: виявилось, що здобичники з прикордонних міст, які перед цим були зігнані

³⁶ Свіжа вагома інформація про чугуївську еміграцію: Папков А. И. Порубежье. — С. 235–242.

³⁷ Див. про ці події: Папков А. Порубежье. — С. 237.

³⁸ Природна височина й укріплена місцина, яка в російських джерелах називається Валки і куди з кінця 30-х рр. XVII ст. були направлені сторожі з Білгорода, виявилася місцем промислу для полтавських мешканців, які вважали цю територію «королівською» (Речі Посполитої) й називали Риб'ячим рогом. Про це відверто написав цареві державця «полтавський і богацький» Ян Клосинський у 1646 р., заперечуючи, щоб там були московські сторожі: Альбовский Е. А. Валки, украинный город Московского государства. — Репринт. изд. — Харьков, 1993. — С. 21.

³⁹ Про це див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина. — С. 206, 332–336.

⁴⁰ Хоча існують згадки і про раніший неспокій та погрози гетьмана йти походом на Москву 1649 р. і спустошити Путивль та прикордонні міста: Папков А. Порубежье. — С. 269–270.

⁴¹ *Донские дела.* — СПб., 1913. — Кн. 4. — С. 364.

з пасік по Мерлі, повернулись і вже розводять борти по річках Мерчику та Мерлі, на Колонтаєвій греблі, б'ють російських служилих людей, «називають ті землі королівськими», мало того, приходили ті «литовські люди» з розбоєм на річку Боромлю, де повбивали російських служилих та забрали їхнє майно. Миргородський же полковник Матвій Гладкий відписував вольнівському воєводі, що на річках Мерчик та Кручик він сам дозволяє своїм людям влаштувати пасіки. Унковський прохав покарати винуватців, заборонити Гладкому дозволяти пасічникувати на московських землях; далі цікава фраза: «...чтобы за такие злые дела меж государству ссоры не было». Гетьман, вислухавши посла, наказав писареві Іванові Виговському написати листа Матвію Гладкому, аби його люди московських служилих не грабували і в чужі землі не вказали, грабіжників слід було знайти й покарати, а водночас Хмельницький просив царя, щоб той також наказав своїм людям у прикордонних місцях жити з козаками мирно та щоб воєводи у справі «наших людей» не втручалися⁴². Ці події 1650 р. — цікава передісторія майбутніх конфліктів. Боротьба за пасічні угіддя є лише одним із сюжетів, ідеться про ширший контекст суперечок між українськими колонізаторами і російськими служилими та прагнення воєвод контролювати як сезонних здобичників, так і переселенців. Такі конфлікти спалахуватимуть протягом наступного півстоліття з грабунками, утисками, виправданнями різних сторін. Суперечності виникли ще до великого повстання, очолюваного Хмельницьким, до утворення козацької держави, однак саме події середини XVII ст. стали супроводом продовження колонізаційних потоків, діалогів на прикордонні і врешті творення нової історичної області, яку важко помислити як без зв'язку з Гетьманатом, так і без діалогу з московськими колонізаційними потугами.

Після початку масового переселення, особливо після Білоцерківського миру, територія прикордоння стала місцем для втечі опозиційних елементів, що становило пряму загрозу гетьманській владі. Риторика Богдана Хмельницького змінилася до прямого засудження переселення, спроб йому протидіяти й навіть знищити прикордонні міста силоміць. Ці питання добре розглянуті історіографією⁴³. У цьому разі постання слобід, як це хоч лунає парадоксально, Богдан Хмельницький сприймав так, як і еліта Речі Посполитої сприймала заворушення на прикордонні й постання козацької держави. Після «Берестецької катастрофи» у 1652 р. в окремих переговорах дійсно йшлося про дозволи на переселення, бо Хмельницький і його оточення хотіли втягти Московську державу до конфлікту і війни з Річчю Посполитою. Однак пізніші події, навпаки, змусили гетьманську адміністрацію докласти зусиль для обмеження колонізації.

Відомий лист Богдана Хмельницького до путивльського воєводи Олексія Зюзіна від 26 серпня 1654 р. про те, що чимало злочинців та свавільників, заколотників тікають до земель «его царского величества» (московського царя) і що тих свавільників пропускати не слід, а з Тору (місце соляних варниць і зібрання вольниць) треба такий люд прогнати. Однак прохання були марними⁴⁴. На початку масової колонізації Слобідської України був

⁴² АЮЗР. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 351.

⁴³ Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. — К., 1932. — С. 18–20. Юркевич прямолінійно називає свій підрозділ «Політика українського уряду супроти еміграції».

⁴⁴ Деякі деталі див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1997. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 953–954. Докори Хмельницького абсолютно резонні з огляду на те, що головний отаман, який збирав ватаги з різних прикордонних міст і «промишляв» на Сіверському Дінці та Тору (території майбутньої Слобідської України) в 1642–1648 рр., Семен Забузький під Пилявцями перейшов від козаків на бік Речі Посполитої і йому 28 липня 1649 р., напередодні Зборівської баталії, король Ян-Казимир надав гетьманські клейноди (про це знову ж у Грушевського: Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 8. — Ч. 2. — С. 36–38; Ч. 3. — С. 195–196). Див. також: Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. — К. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 75–76.

закладений великий конфлікт із гетьманською владою, що згодом часто визначав зміни цієї влади.

Небажання й брак сил московської влади стримувати колонізацію спричинили відповідні кроки гетьманів. Уже навесні 1656 р. відбулося повстання проти Хмельницького на чолі з таким собі Григорієм Неблядіним, що прийшов зі слобідськими емігрантами в прикордонні гетьманські міста й почав збирати там вольницю для майбутніх походів. Гетьманські війська прийшли до найближчого до слобід полкового міста Гадяча й поривалися, як знов-таки майстерно описує Михайло Грушевський, «перейти за тими бунтівниками, що тікали на слободи — вирізати й випалити їх оселі, силоміць повернути в Україну сей дезертирський елемент і відстрашити від нових експериментів у сім напрямі»⁴⁵. Покарання свавільників ставало важливим завданням для гетьманського уряду, а прикордонні та близькі до прикордоння міста Гадяч, Миргород, Полтава — місцями як прихистку опозиції, так і дислокації гетьманських військ для боротьби з прикордонними заворушеннями. Повстанців Неблядіна розгромили й, виправдовуючи той розгром, покликалися на невдаче чугуївське оселення 1638–1641 рр. Яцька Остриянина.

Наступник Хмельницького Іван Виговський продовжив політику попередника⁴⁶. Саме події 1657–1659 рр. привели до утворення слобідських полків як частини московського помісного прикордонного війська, і роль подій у Гетьманщині того часу тут є незаперечною й визначальною.

Жваві зв'язки прикордонних полків Гетьманщини з новопосталими слободами спричинили цікаві політичні наслідки. Навесні 1658 р. Іванові Виговському вдалося розгромити опозицію з Полтавського та Миргородського полків на чолі з Мартином Пушкарем⁴⁷ та кошовим Яковом Барабашем. Але очільники повстанців проти гетьмана повтікали на слободи. Гетьман прохав у царського уряду видати свавільників, але даремно: незважаючи на офіційні вказівки, воеводи прикордонних міст не арештовували заколотників. Це змусило Івана Виговського з військом вирушити до прикордонного Гадяча (де з посланцями Речі Посполитої й було укладено відомі угоди), аби придушити залишки повстанців у прикордонних містах. Такий демарш гетьмана спричинив мобілізацію на прикордонні і, власне, потребу організувати з переселенців козацькі загони для боротьби з гетьманським військом. Так утворювалися слобідські полки. Багато в чому саме ситуація на прикордонні 1658–1659 рр. і визначила майбутнє гетьманської держави та постання нового регіону — Слобідської України⁴⁸.

Засадничим виявився і татарський чинник. Оборона південних рубежів Московської держави весь час від виникнення слобідських полків суперечила союзам Криму з гетьманами. Слід визнати і той цікавий факт, що до початку протистояння в Гетьманщині 1657 р. істотних татарських набігів на було, хоча дрібні були постійними⁴⁹. Зміна ситуації на прикордонні з 1658 р. втягувала українські колонії Слобожанщини в тривале міжнародне протистояння, де Кримське ханство виступало союзником українських гетьманів, а з середини

⁴⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1227.

⁴⁶ Деталі: Маслійчук В. Відгомін гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.) на Слобідській Україні // 350-letnie Unii Nadziackiej (1658–2008) / red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. — Warszawa: DIG, 2008. — S. 413–424.

⁴⁷ Цікаво, що одна з перших згадок про Мартина Пушкаря — перебування його на чолі полтавського загону, який діяв на Дону, грабуючи московські кораблі 1644 р. (Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна. — С. 73).

⁴⁸ Важливі історіографічні моменти й характеристика цих процесів: Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1229–1231.

⁴⁹ Див. про це: Юркевич В. Еміграція на схід. — С. 33.

70-х рр. XVII ст. вело вже чітку власну політику щодо ліквідації поселень, які затуляли шлях на Москву. За донесеннями російського посланця Василя Кікіна у вересні 1658 р., оточення Виговського вирішило дозволити татарам брати в полон тих козаків, «которые живут в Сумах и в иных новых городах» і «царского величества в украинских городах»⁵⁰. Дійсно, за інформацією путивльського воєводи Федора Хитрово, 30 серпня татари приходили під Недригайлів, «секли и грабили» і розорили поблизу Недригайлова слободу Вільшану⁵¹.

Чимало слобідських козаків узяли участь у походах російського війська на прикордоння восени 1658–1659 рр., коли ці військові дії були дуже значними. Найцікавіше, що подібна ситуація повторилася через п'ятдесят років майже на тих самих теренах.

У вересні 1658 р. війська гетьмана Виговського перебували на прикордонні, вилучаючи свавільників і становлячи загрозу для новоутворених слобідських поселень. Табір Виговського, як видно з його листування з путивльським воєводою Григорієм Долгоруковим, у вересні — на початку жовтня 1658 р. переміщувався від прикордонного російського Кам'яного⁵² (за відомостями Самійла Величка, Виговський неуспішно навіть штурмував те місто⁵³) до також прикордонного містечка Полтавського полку Груні⁵⁴. За відомостями того ж Григорія Долгорукова, «черкаси і татаровя» у цей час двічі намагалися захопити містечко Олешню поблизу Охтирки, однак невдало⁵⁵. Сам гетьман Іван Виговський у листі до царя в жовтні 1658 р. писав про мету своїх походів так: він «сваволю с слобод порубежных изогнал»⁵⁶. Свої нарікання Виговський висловлював і царському посланцеві Петру Скуратову ще в червні 1658 р.: «бутто с Пушкарем твои государевы люди из Змѣева и Калантаева были и нынѣ пришед живут в Змѣеве и Калантаевы; воеводы де их государь отпускали»; наводив гетьман і доказ — захоплений у свавільників барабан⁵⁷.

Напевне, одним із найвагоміших моментів у передісторії як слобідських полків, так і відносин між Гетьманщиною та Слобожанщиною став похід війська князя Ромодановського під Лохвицю та проголошення гетьманом Івана Безпалого. Промосковський гетьман Іван Безпалий у березні 1659 р. осів у містечку Костянтинів⁵⁸ на самому кордоні, куди до нього почали сходитися козаки, часто з нових слобід. 2 квітня з козаками прибув, зокрема, сотник з Острогозька Герасим Карабут, який одразу ув'язався в бої з військами Виговського⁵⁹. Баталії на прикордонні були невдалими для свавільників, у липні 1659 р. і Ромни, і Костянтинів піддалися Виговському, і навіть тамтешні козаки ходили в бої на слобідський Недригайлів⁶⁰.

Ці події дуже промовисті. Насамперед, у них на боці Москви бере участь Іван Іскра⁶¹, син Якова Острянина й батько майбутнього донощика Івана Іскри⁶². Як прихильник Мартина Пушкаря Іван Іскра перебував із посольством останнього в Москві, коли пушка-

⁵⁰ АЮЗР. — Т. 4. — № 79. — С. 160.

⁵¹ АЮЗР. — Т. 4. — № 75. — С. 139.

⁵² АЮЗР. — Т. 4. — № 83. — С. 170.

⁵³ Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 232. Цікаві паралелі: 1659 р. Іван Виговський «покрутився біля Веприка», міста, яке штурмували через п'ятдесят років після того шведські війська.

⁵⁴ АЮЗР. — Т. 4. — № 87. — С. 178.

⁵⁵ АЮЗР. — Т. 4. — № 86. — С. 177.

⁵⁶ АЮЗР. — Т. 4. — № 88. — С. 179.

⁵⁷ АЮЗР. — Т. 4. — № 69. — С. 128.

⁵⁸ АЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 226.

⁵⁹ АЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 228.

⁶⁰ АЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 240.

⁶¹ Цей Іван Іскра виведений як один з головних героїв у класичній поемі Ліни Костенко «Маруся Чурай».

⁶² Деталі в доведенні родоводу див.: Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в., собираемые А. М. Лазаревским (Иваненки, Искры) // Русский архив. — 1875. — № 11. — С. 301–302.

рівців розгромили⁶³. Якщо довіряти листу-доносу Василя Кочубея в лютому 1708 р., гетьман Богдан Хмельницький був навіть сватом Іванові Іскрі (старшому), одруживши свого сина Данила (від Ганни (Сомківни?)) з Іскриною дочкою Явдохою⁶⁴. З Москви Іскра поїхав, за інформацією пізнішого літописця, «гетьманом»⁶⁵ і став збирати поблизу Гадяча військо, на початку січня 1659 р. вирушив на з'єднання з російським військом до Лохвиці, але під селом Піски 12 січня був перехоплений гетьманськими військами на чолі з Іваном Скоробагатьком, оточений у таборі і загинув під час бою. Барвисто історію Іскри переповідає Самійло Величко, наводячи навіть вірш на загибель Іскри⁶⁶. Інформація про побитих під Пісками сумських козаків⁶⁷ свідчить, що слобідські переселенці охоче приставали до промосковських гетьманів. Але водночас спільна акція сина Острянина, полтавця Іскри, зі слобідськими козаками учергове свідчить про жваві зв'язки полтавців із новими слободами.

На початку 1659 р. велике московське військо разом зі «свавільниками» (серед яких кілька яскравих майбутніх старшин слобідських полків) на чолі з наказним гетьманом Іваном Безпалим вирушило на прикордоння Гетьманщини. Похід 1659 р. і участь у ньому мешканців нових слобід мають промовисту характеристику того ж Самійла Величка: «Після такої нещасливої і згубної поведінки та дій Пушкаря й Виговського згадані нечестиві сини дейнеки, а разом із ними і слобідські козаки нападали, за дозволом Ромодановського, на українські містечка та села і без жодної поваги й милосердя шарпали, обдирали й руйнували, не без убивств людей, і обертали все внівець»⁶⁸. Такі військові дії на Полтавщині мали перманентний характер. Навіть на початку 1660 р. загроза від «черкасів» слобідських полків у прикордонних гетьманських містах була дуже суттєвою. Охтирські козаки полковника Івана Гладкого в травні 1660 р. хотіли спалити Хорол⁶⁹. У червні 1660 р. слобідські козаки з різних міст, у тому числі з Харкова й Цареборисова, під керівництвом полковників Івана Гладкого та Івана Дзинковського чисельністю 2092 особи були зібрані для походу біля Цареборисова разом із російськими загонами Григорія Косагова⁷⁰. Однак, напевне, ця військова потуга призначалася не стільки для промислів над татарами, як майбутніх виправ на Гетьманщину.

Події 1660–1661 рр. важливі для дуже багатьох дальших напрямів і характеристик. Боротьба на кордонах південних полків Гетьманщини та новопосталих слобід набула

⁶³ Характеристика, яку Виговський дав цій постаті, виразна: «Искра, который и Пушкаря небожчика приводил до всего злого» (лист Виговського до Григорія Долгорукова від 17 жовтня 1658 р.: АЮЗР. — Т. 4. — № 92. — С. 185).

⁶⁴ *Источники*. — Т. 2. — С. 148. Кочубей характеризує, що Іван Іскра «не в подлой был знатности», немов заперечуючи ранішу характеристику Івана Виговського.

⁶⁵ Вочевидь, дійсно Іскра бажав гетьманства і, мабуть, отримав підтримку своїх амбіцій у Москві. У листі до Григорія Долгорукова Іван Виговський 17 жовтня 1658 р. характеризує цю постать: «некоторый Искра, которой ничего доброго в войске Запорожском никогда не сделал гетманом именуяючи себе... свои листы и до своеволи побуждал до себе собирает»: АЮЗР. — Т. 4. — № 92. — С. 185.

⁶⁶ *Величко Самійло*. Літопис. — Т. 1. — С. 246–247. Промовиста і розповідь Величка, що «молодець Іскри», вирвавшись із оточення, прибув до російського війська в Лохвицю, але «князі» відмовилися вирушити на допомогу Іскрі через нічний час. Увага писаря Василя Кочубея Самійла Величка до Івана Іскри (батька донощика і свояка Кочубея) зрозуміла, як і показана відмова московських воевод іти на допомогу.

⁶⁷ Про погром під Пісками й Варвою згадували козаки майбутнього Харківського полку: *Альбовский Е.* Харьковские казаки. — СПб., 1914 — С. 70. Сумський полковник Герасим Кондратьев відписував 1659 р., що «Сумского полку черкасы побиты все под Варвою» і з полковником Іваном Іскрою під Пісками (Там само. — С. 76–77).

⁶⁸ *Величко Самійло*. Літопис. — Т. 1. — С. 235.

⁶⁹ АМГ. — Т. 3. — № 296. — С. 292.

⁷⁰ АМГ. — Т. 3. — № 89. — С. 88.

нових форм і розмаху після невдачі під Чудновим та Слободищенського трактату жовтня 1660 р. Ідеться про «зраду» такої цікавої постаті, як перший охтирський слобідський полковник Іван Гладкий. Щойно в Охтирці 1658 р. почали створювати з місцевих українських переселенців «полк», полковник Гладкий одразу ж почав сваритися з воеводою⁷¹. Уже 27 жовтня 1660 р. Іван Гладкий писав білгородському воеводі Григорієві Ромодановському, що багато з охтирських (як і боромлянських, недригайлівських та вільшанських) козаків (двісті чи більше), покинувши дружин і дітей, рушили за Дніпро, до гетьмана Юрія Хмельницького. Це викликало занепокоєння Ромодановського щодо заворушень у самих «черкаських» (слобідських) містах⁷². У листопаді 1660 р. вже охтирський воевода Андрій Арсенєв відписував, що до полковника Гладкого надійшов закличний лист від Юрія Хмельницького, якого той і віддав воеводі⁷³. Дальші події нагадують детективну історію. На початку листопада недовіра до Гладкого все поглиблювалася, Ромодановський таємно відписав охтирському воеводі, аби той розпитував про полковника, а самого Гладкого наказано вислати в полк (діючу армію), де б його затримав Григорій Косагов і послав би в Білгород таємно, а на місце Гладкого в Охтирці слід обрати другого полковника⁷⁴. Але Гладкий зник, і вже на початку грудня було визначено про «измену» полковника⁷⁵. Це дуже занепокоїло білгородського воеводу, і вже 7 грудня він із російськими підрозділами прийшов до Сум, не наважуючись рухатися до Охтирки. У зв'язку з приходом до цього міста Ромодановський писав цареві, що йти звідти не буде, бо «не только что в черкаских и в твоих новых порубежных черкаских городах бунты и шатости учинятся великие, а ныне и впредь, буде мы станем стоять в Сумах, шатостей меж черкас в новых черкаских городах не будет»⁷⁶. Використання російського війська в слобідських містах, аби там і на прикордонні з Гетьманщиною не було «шатостей», стане основним військовим принципом на кордоні і запобігатиме будь-яким виступам «черкас новых порубежных городов».

Тут Ромодановський мав певну рацію, бо зовсім поряд з Охтиркою, біля містечка Колонтаєва, точилися бої. 4 грудня 1660 р. колонтаївський воевода Григорій Тарбєєв писав чугуївському воеводі, що охтирських козаків, які були на висилках чи сторожах у Лубнах і Говтві, кинули до в'язниці і що поширюються листи про похід на прикордонні міста⁷⁷. Таке ставлення до слобідських козаків було частково наслідком політики самого Ромодановського, який 24 листопада 1660 р. писав цареві: «...а во многие черкаские города за Днепр и по сую сторону Днепра посылали мы твоих украинских городов черкас для проведывания»⁷⁸. І пізніше, вже наприкінці грудня, білгородський воевода зазначає, що послав своїх «черкасів» у Миргородський та Полтавський полки, щоб ті полки, «памятуя милость и присяги», повернулися до московської влади, однак «тех полков полковники и черкасы посельных черкас, которые посланы были от нас с листами, всех порубили, а листы пожгли»⁷⁹. Якщо північніші полки виразно не підтримали Юрія Хмельницького, то прикордонні до

⁷¹ *ІРНБУВ.* — Ф. XXIX. — Спр. 3. — Арк. 3.

⁷² *АМГ.* — Т. 3. — № 217. — С. 199.

⁷³ *АМГ.* — Т. 3. — № 232. — С. 223.

⁷⁴ *АМГ.* — Т. 3. — № 249. — С. 255.

⁷⁵ Доля Івана Гладкого виявиться доволі цікавою — він у 60-х рр. XVII ст. був полковником на Запоріжжі: *АЮЗР.* — Т. 5. — № 169. — С. 139; *АЮЗР.* — Т. 8. — № 50. — С. 164.

⁷⁶ *АМГ.* — Т. 3. — № 248. — С. 252.

⁷⁷ *Филарет.* — Т. 1. — С. 265.

⁷⁸ *АМГ.* — Т. 3. — № 231. — С. 222. У цій відписці йдеться про відомого пізніше зміївського козака Якова Чернігівця, який привіз Ромодановському лист від наказного гетьмана Якіма Сомка.

⁷⁹ *АМГ.* — Т. 3. — № 254. — С. 259.

слобідських гетьманські полки виявилися прихильниками гетьманської політики. Залучивши татар, полтавський полковник Федір Жученко (між іншим, тесть у майбутньому Василя Кочубея та Івана Іскри) почав масштабні акції проти слобідських міст.

Містечко Колонтаїв є одним із найцікавіших для характеристики колонізації Слобідської України, воно віддавна розташовувалося на самому кордоні. На 1660 р. там зосередився цілий козацький полк на чолі з такою відомою постаттю, як Іван Донець⁸⁰. Наприкінці листопада до Колонтаєва з Опішні та Полтави доходили заклики, аби колонтаївці слухали «чигиринського гетьмана» (себто Юрія Хмельницького), і погрози про вторгнення татар⁸¹. У середині грудня до Колонтаєва з сусідньої слободи Котельви прибув Жученко з приблизно чотиритисячним військом⁸². До Колонтаєва для підкріплення залоги посилали козаків зі Змієва та Печеніг.

Вочевидь, один із загонів війська, прихильного до гетьмана Юрія Хмельницького, на чолі з наказним гетьманом Петром Дорошенком 21 грудня підступив до Олешні, попаливши околиці, і в «олешенцев с черкасы был бой большой»⁸³. А вже 28 грудня Жученко спробував штурмувати зі своїм військом Колонтаїв, попаливши довколишні «черкаские и руские слободы». Колонтаєву вдалося вистояти незважаючи на те, що Іван Донець із «вольними людьми» пішов на з'єднання з Ромодановським до Охтирки, а прислані зміївські та печенізькі «черкаси» дезертирували⁸⁴.

У цей же час, наприкінці грудня, Ромодановський відправив із Сум свої війська в район Гадяча, але, певно, намарне. У складі того загону були харківські козаки й острогозькі на чолі з полковником Іваном Дзинковським⁸⁵.

Зима 1660 р. виявиться чи не найскладнішою саме в прикордонних взаєминах гетьманців і слобідських міст. Наказний гетьман Петро Дорошенко зі своїм загonom став у Зінькові, звідки писав погрозливі листи охтирському полковникові та козакам, що збирається з татарами й поляками йти війною на прикордонні міста. Загони Жученка з Котельви та Опішні очікували, що навесні сюди надійде військо гетьмана Хмельницького, і здійснювали рейди під Олешню⁸⁶. До всього, козаки Жученка в січні 1660 р. оточили Валки і навіть невдало спробували штурмувати острог⁸⁷. Також разом із татарами полтавський полковник наприкінці січня оточив Вольний, куди вирушив одразу з Сум Ромодановський із військом. Жученко відступив до Груні. З остраху втратити Охтирку Ромодановський підсилив тамтешній гарнізон острогозькими й харківськими козаками⁸⁸. 3 лютого 1661 р. Ромодановський вирушив із Сум до Білгорода, щоб готувати оборону від татар і зібрати ратних «людей»⁸⁹. Загони полтавських козаків підходили під Чугуїв та Харків. Біля самого Харкова повбивали росіян у Вільшані й на хуторах трьох слобожан, позабиравши худобу⁹⁰.

⁸⁰ Юркевич В. Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова й С. С. Ушакова) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. XX. — С. 135; залишався вірним цареві під час цих подій 1660 р. разом із сотником Яковом Котленком (АМГ. — Т. 3. — № 249. — С. 254).

⁸¹ Филарет. — Т. 2. — С. 41.

⁸² АМГ. — Т. 3. — № 254. — С. 259; див. також № 249. — С. 254.

⁸³ АМГ. — Т. 3. — № 286. — С. 288.

⁸⁴ Филарет. — Т. 2. — С. 41.

⁸⁵ АМГ. — Т. 3. — № 254. — С. 258.

⁸⁶ АМГ. — Т. 3. — № 337. — С. 317.

⁸⁷ АМГ. — Т. 3. — № 321. — С. 306.

⁸⁸ АМГ. — Т. 3. — № 318. — С. 304–305.

⁸⁹ АЮЗР. — Т. 5. — № 24. — С. 44–45.

⁹⁰ Багалеї Д. И. Материали для истории города Харькова в XVII в. — Харьков, 1905. — С. 42. Харківський воевода Василь Сухотін погнався за полтавцями і наздогнав на коломацьких вершинах, однак полтавські «черкаси» з боєм відійшли.

Прикметно, що військові дії 1660 р. точилися саме на тих просторах, на яких пізніше відбудуться події Північної війни; але, разом із тим, виправи Жученка дуже нагадують попередні прикордонні непорозуміння між Річчю Посполитою і Московською державою, де по обидва боки кордонів опинялися «черкаси».

На початку березня 1661 р. Ромодановський послав під Гадяч військо⁹¹, до складу якого, вочевидь, входили і слобідські козаки. Навесні 1661 р. Жученко вирішив припинити військові дії на полтавсько-слобідському прикордонні. Останні його вчинки 1661 р. — це лист грунському сотникові (Грунь — найближче сотенне містечко до кордону зі Слобожанщиною, нині село Охтирського району Сумської області) від 10 квітня 1661 р., щоб той оборонявся і чекав на прихід польського війська⁹². Але надії Жученка на прихід короля з військом не виправдалися, Полтавський полк поділився на вірні Жученку сотні⁹³ та прихильні до наказного гетьмана Якимом Сомка. Десять у цей час Жученко надіслав листа з повинною наказному гетьманові Сомку, але не здавався, а вичікував із невеликим військом⁹⁴.

Наприкінці квітня 1661 р. стався цікавий прецедент щодо гетьманів та слобідських полків. На козацькій раді в Бикові (поблизу Ніжина) були і представники слобідських полків (Сумського, Охтирського, Острогозького)⁹⁵. Це єдиний вагомий момент втручання слобідських козаків у вибори гетьмана, про який розповіли посланці Якимом Сомка до Москви Іван Воробей із товаришами: «и которые полки поблизу к Переяславлу Лубенской, Миргородский, Прилуцкой, и Ахтырцы, и Сумские, и Рыбенские черкасы обирали гетманом Самка»⁹⁶. Впадає в очі, що охтирські, сумські, острогозькі «черкаси» не пов'язані з конкретними полками, що свідчить як про несформованість полкового устрою, так і про легітимність їхньої участі. Але таке втручання в політичні вибори гетьмана є, поза сумнівом, цікавим фактом. Хоча присутність слобідських полків на Биківській раді радше пояснюється присутністю війська білгородського воеводи Григорія Ромодановського (до складу якого і входили ці слобідські полки) в Бикові. Одразу ж після ради московський полковник Григорій Косагов разом із «полком своїм» (близько 7 тис.) та козаками Лубенського, Прилуцького й Рибинського (Острогозького) полків (близько 20 тис.) вирушив до Полтави. Таку потугу Жученко стримати не зміг би. За пізнішою відпискою того ж Ромодановського, до Полтавського полку навесні було послано Григорія Косагова з великим загоном (до складу якого входили драгунський полк Адама Еля, Острогозький та Сумський слобідські полки з полковниками Іваном Дзинковським та Герасимом Кондратьєвим). Завданням війська Косагова було приводити до присяги міста Полтавського полку. На початку травня 1661 р. в Полтаві було переобрано полковника, новим керівником полку став Дем'ян Гуджул, який одразу ж поїхав до Груні, куди наблизилося військо Косагова, із запевненням щодо вірності. На літо 1661 р. приведення до присяги було завершено. 23 травня приїжджав у табір Косагова покаятись і сам колишній полковник Федір Жученко⁹⁷.

⁹¹ АЮЗР. — Т. 5. — № 27. — С. 47.

⁹² АЮЗР. — Т. 5. — № 29. — С. 54.

⁹³ Це яскраво видно у свідченнях посланців Якимом Сомка до Москви: на раді наприкінці квітня 1661 р. полковник Жученко не був і «сидить у Полтаві», а при ньому тримаються містечка Опішня, Котельва, два Санжарови (Старий і Новий) та Кобеляки: АЮЗР. — Т. 5. — № 56. — С. 56. Лише шість сотників Полтавського полку цілували хрест цареві (с. 59).

⁹⁴ АЮЗР. — Т. 5. — № 28. — С. 49.

⁹⁵ Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С. 192.

⁹⁶ АЮЗР. — Т. 5. — № 56. — С. 56.

⁹⁷ АЮЗР. — Т. 5. — № 34. — С. 64–66.

Подальші відносини слобідських полків із Гетьманщиною пов'язані з походами Білгородського полку Григорія Ромодановського на Лівобережну Україну протягом 1662–1663 рр. (бої під Глуховим), участю у війні з Річчю Посполитою на Правобережній Україні 1664–1665 рр. Дані про ці військові походи опосередковані. Найдетальнішими є відписки Григорія Косагова, що з залогою, до складу якої входили і слобідські козаки, перебував із квітня 1663 р. на Запорізькій Січі, а далі зі своїм загоном у квітні 1664 р. вирушив на Правобережжя. Після невдалих боїв біля Умані та Корсуня військо Косагова в серпні зупинилося в Каневі. Відписки Косагова цікаві багатьма деталями, зокрема, інколи це скарги на дезертирство слобідських козаків або на те, що замість служилих висилають до служби пастушків та неповнолітніх⁹⁸. Істотним є і той факт, що постачання загону Косагова велося з Охтирки. Новоутворені слобідські полки вже на початку 60-х рр. XVII ст. були залучені до складних процесів боротьби за «Україну», ставали частиною великих геополітичних зрушень у регіоні. Впадає в очі істотний зв'язок цих полків саме з південними полками Гетьманщини, насамперед Полтавським (ці моменти ще буде розглянуто нижче). Але в конфліктах довкола порубіжжя був не лише політичний зміст, але й бажання пожитися, взаємні грабунки тощо.

У часи гетьманування Івана Брюховецького та протягом кількох років після того слобідські полки мали шанси бути залученими до «гетьманського регіменту». Особливістю гетьманства Івана Брюховецького є близькість гетьманської резиденції — Гадяча — до слобідських полків і до Запорізької Січі. Перемога Брюховецького на Чорній раді 1663 р. свідчила і про перемогу певних прикордонних пріоритетів; близькість гетьмана до запорожців визначала підстави його політики.

Насправді Іван Брюховецький зіткнувся з суттєвою проблемою існування слобідських полків зовсім поряд зі своєю резиденцією. Так, поблизу, на прикордонні, Іван Донець (неодноразово згадувана постать, у 1660 р. колонтаївський слобідський полковник) 1665 р. зібрав у «повіті Гадяцькому» до 300 піших свавільників (гетьман користується словами попередників) із «Білгородских полков» (вочевидь, ідеться про слобідські полки). Іван Брюховецький зв'язався з білгородським тогочасним воєводою Борисом Репніним і з дозволу останнього розігнав ту вольницю Івана Донця⁹⁹. На слободах поблизу Харкова осів ще один свавільник, колишній запорізький отаман Іван Сірко, який у вересні 1665 р. вже згадується як харківський полковник¹⁰⁰. Слободи лишалися прихистком для опозиціонерів.

Криза у відносинах із Москвою, особливо після Андрусівського миру з Річчю Посполитою 1667 р., угоди, що заперечувала претензії гетьманського уряду на Правобережжя, призвела до спроби Брюховецького підняти повстання проти московської влади та прийняти підданство Османської імперії. Прикордонні слобідські території виявилися втягненими в широкі геополітичні плани.

До виступу Брюховецькому вдалося залучити південні містечка Сумського полку (Лебедин, Терни, Вільшану, Недригайлів), містечко Краснокутськ Охтирського полку¹⁰¹, а також заручитися підтримкою харківського полковника Івана Сірка, який очолив виступ у березні 1668 р. в слободах Харківського полку, однак не зовсім удалий¹⁰². Плани Івана

⁹⁸ АЮЗР. — Т. 5. — № 63. — С. 157–165.

⁹⁹ АЮЗР. — Т. 6. — № 34. — С. 87.

¹⁰⁰ Данилевич В. Нові дані для біографії І. Сірка // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. 3. — С. 144.

¹⁰¹ Филарет. — Т. II. — С. 32.

¹⁰² Про це детальніше: Маслійчук В. *Altera patria*. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні // Маслійчук В. *Провінція на перехресті культур*. Дослідження з історії Слобідської України. — Харків, 2007. — С. 221–229.

Сірка та його спільні дії з гетьманом яскраво характеризує лист харківського полковника до Брюховецького напередодні виступу 26 лютого 1668 р. Сірко пропонує, щоб «полку Полтавского з войском Запорожским тысячей три люду доброго пришли бы от Полтавы полем стянулись бы в Мерехву» таємно¹⁰³. Лист виразно свідчить про жваві зв'язки Сірка з Брюховецьким і важливу роль Полтави та прикордонних місцевостей у цьому повстанні.

Політику виступу початку 1668 р. характеризує й відомий з московської копії лист Івана Брюховецького до новгород-сіверського сотника з запевненням, що скоро виженуть «усіх москалів»: «понеже слобожане¹⁰⁴, под рукою московскою будучи, познав и увидя хитрую московскую неправду, что им слобожанам равную с нами уготовили пагубу, их московским защищением возгнушав, к нам войску Запорожскому склонится и к любви братской приходить хотять: уже дрыгайловцы, ольшанцы и терновцы и иные, к союзу брацкому с нами пристав, едино с нами разумеют»¹⁰⁵. Відомі і листи Брюховецького в слобідські містечка: у цьому ж списку є лист і до колонтаївської старшини (Охтирський полк) з товариством із відомостями, що подібний лист послано і в Охтирку (до полковника й міського отамана) і до Сум¹⁰⁶. Сумський полковник Герасим Кондратьєв запевнив Брюховецького у вірності, назвавшись «слугою гетмана»¹⁰⁷. Однак уже 30 березня Герасим Кондратьєв відбив підхід до Сум прихильних Брюховецькому шестисот козаків на чолі з недригайлівським сотником Василем Удовиченком та сотником «Шукурпою» Гадяцьким¹⁰⁸.

Військовий успіх антимосковського виступу і «шатостей» на прикордонні виявився непевним. Щодо повстання Івана Сірка тут наклалося кілька чинників: слабка підготованість і непродуманість повстання, особливо щодо центру — міста Харкова, який залишився під контролем Сіркових опонентів; рання весна й паводок, що підтопив дороги; непопулярність Брюховецького та віддаленість Сірка від слобідських подій.

Основне зіткнення з московськими силами відбулося знов-таки на прикордонні, поблизу Котельви. Як відомо, до Котельви наблизився і гетьман Правобережної України Петро Дорошенко, а під Диканькою на Сербиному полі соратники вбили Брюховецького, що так патетично описано в «Літописі» Величка¹⁰⁹. Біля Котельви Дорошенко зіткнувся з російськими підрозділами. Наслідки тих зіткнень суперечливі: вочевидь, козацькі війська діяли неуспішно, хоча невідомо, що змусило Григорія Ромодановського, очільника російського війська, після цих боїв повернутися до Охтирки¹¹⁰, а його сина Андрія взяли в полон татари. Петро Дорошенко залишив у гетьманській столиці Гадячі свого брата Андрія з козаками (у тому числі й слобідськими з полковником Дуб'ягою), і той розпочав переговори

¹⁰³ Данилевич В. Нові дані до біографії Івана Сірка // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. 3. — С. 146.

¹⁰⁴ Це одна з перших згадок, коли мешканців слобідських полків названо слобожанами, як і згадка про підтримку жителями Недригайлова, Вільшани, Тернів (Сумського полку) виступу Івана Брюховецького.

¹⁰⁵ АЮЗР. — Т. 7. — № 14. — С. 40.

¹⁰⁶ АЮЗР. — Т. 7. — № 14. — С. 41. Лист до колонтаївських жителів.

¹⁰⁷ ІР НБУВ. — Ф. XXIX, спр. 148. — Арк. 123; Євген Альбовський пише, що сумському полковникові вдалося виправдатися за цей лист перед московським урядом (Альбовский Е. Харьковские казаки. — СПб., 1914. — С. 111). На мою думку, лист Кондратьєва легко пояснити прямою загрозою Сумам від повстанців до приходу російських підрозділів Білгородського полку.

¹⁰⁸ ІРНБУВ. — Ф. XXIX. — Спр. 151. — Арк. 205.

¹⁰⁹ Величко Самійло. Літопис. — Т. 2. — С. 80.

¹¹⁰ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. — М., 1903. — Кн. 13. — С. 86. Є згадка про бої під Сумами: АЮЗР. — Т. 8. — С. 250.

з царським урядом. Крім того, в одному з документів Дорошенко не приховує своєї перемоги і ставить собі в заслугу, що не вирушив із військом за «великоросійську границу»¹¹¹.

Військові дії на прикордонні тривали протягом літа й осені 1668 р.¹¹², детальний опис цих подій досить складний, усе відоме переважно з пізніших відписок і чолобитних. Основну роль у боях на слободах та розоренні російських поселень відіграли татарські загони і знову ж козаки Полтавського полку на чолі з прихильним до Дорошенка полковником Костем Кублицьким.

Ось одна з цікавих відписок із листування чугуївського воеводи. 10 вересня 1668 р. з полону від татар у Харків утік харківський мешканець Лучко Місюра, який розповів: «із Орелі» приїжджали в Полтаву два мурзи та говорили полтавському полковникові йти під Чугуїв, Харків та інші міста, але полковник відмовився вирушати в такий похід; тоді татари пригрозили, що заберуть худобу в полтавських жителів, бо в татар «голодно»; і тоді полтавський полковник зібрався з козаками й однозначно вирішив йти на «украинные города» разом із татарами, двома колонами, розділившись по Ворсклі¹¹³. Як і під час подій із Виговським, основний конфлікт і військові дії точилися біля «малоросійського кордону», роль цього прикордоння виявиться фатальною для багатьох гетьманських ініціатив. Також козаки Полтавського полку влітку ходили під Валки, до вже зруйнованої повсталими фортеці, щоб відкопати гармати, полишені тут Іваном Сірком, та забрали з собою валківського отамана в Полтаву¹¹⁴.

Виступ Брюховецького й Сірка спричинив на Слобідській Україні суттєві зміни. Насамперед ідеться про зворотній рух колоністів. Багато козаків Харківського полку подалися за Іваном Сірком, полишивши родини¹¹⁵. Навіть із нещодавно утвореного Зміївського монастиря, вочевидь, саме в цей час, позабиравши книжки й речі, перебрався до Полтави ігумен Геннадій, ставши ігуменом Полтавського монастиря¹¹⁶. Цей вияв невдоволення життям на слободах та політикою воеводської влади і зворотнє переселення будуть іще тривалий час характерною рисою колонізаційних процесів.

Одним із найцікавіших моментів є ставлення до слобідських полків Петра Дорошенка — найяскравішого гетьмана доби Руїни. На початку своєї кар'єри Дорошенко, будучи прилуцьким полковником, споряджав карні експедиції проти слобід¹¹⁷. У 1668 р. Петро Дорошенко, ставши гетьманом «обох сторін Дніпра», зіткнувся з проблемою козаків, що покинули околиці Харкова разом з Іваном Сірком. Про цих харківських козаків дбав у 1669 р. в Гадячі, на самому кордоні, гетьманів брат Андрій Дорошенко. Найцікавішим для нас є лист Андрія Дорошенка з Гадяча до Харкова до воеводи і Григорія Донця, тогочасного харківського полковника, який датовано 20 січня 1669 р. З цієї епістоли ми дізнаємося про «обывателей» харківських, котрі прийшли до Дорошенка і прохають через Івана Дуб'ягу

¹¹¹ АЮЗР. — Т. 7. — № 59. — С. 168. Величко зазначає, що Дорошенко повідомив Ромодановського, аби не проливати християнську кров, щоб той тікав, «доки його не заскочить орда», і переслідував російське військо до Хухри (майже до Охтирки): *Величко Самійло*. Літопис. — Т. 2. — С. 81.

¹¹² У насичених подіях кінця 1667–1668 рр. не надто великими були втрати московського війська. У прикордонному реєстрі 1669 р. зазначено, що з татарами та «изменниками черкасы» було 139 боїв, убито 520 осіб, 174 взято в полон, 894 пропали безвісти, 2469 поранено. Цікаві матеріальні втрати: 32 пищалі мідні та залізні, 2 «тюфяка», 1999 ядер, 505 мушкетів та 2 вістові дзвони — «все сие разграблено изменниками»: *Устрялов Н. Г.* История царствования Петра Великого. — Т. 1. — С. 294.

¹¹³ *Филарет*. — Т. I. — С. 137.

¹¹⁴ АЮЗР. — Т. 8. — С. 65. Ці відомості суперечливі.

¹¹⁵ АЮЗР. — Т. 8. — № 10. — С. 34–35. Подробиці: *Маслійчук В.* Altera patria. — С. 227–229.

¹¹⁶ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. III. — № 29. — С. 21.

¹¹⁷ АМГ. — Т. 3. — № 286. — С. 288.

повернутись до своїх сімей у Харківський полк, але бояться; гетьман, вірний царському урядові, прохає, щоб їм не чинили кривди, а забране було повернуто; про те Андрій Дорошенко навіть видав замість брата гетьманський указ¹¹⁸. Дальша діяльність гетьмана свідчить про певне визнання слобідських полків, однак як частини гетьманського регіменту¹¹⁹.

Повернення Петра Дорошенка до Чигирина влітку 1668 р. вагомим чином вплинуло і на прикордоння¹²⁰. Царський уряд вирішив провести перемовини з Дорошенком, узявши для цього шляхтича Теофіла Бобровича (вочевидь, переселенця з Правобережжя, непересічну постать для української історії). Бобрович, напевне, з Путивля прибув у містечко Кам'яне і, взявши собі супровід (російських служилих), відбув у листопаді 1668 р. до прикордонного Лебедину¹²¹, де почав зносини з Дорошенком у Гадячі, куди приїхав і мав промову на козацькій раді 22 листопада 1668 р.¹²² Посланцем Бобровича до Дорошенка та князя Ромодановського був лебединський сотник Семен Шкарабка; відомості зі слобідського Лебедину складають невід'ємну частину даних про переговори з Дорошенком¹²³. Новини від Бобровича були невтішні: у планах Дорошенка – союз із татарами, знищення слобід і похід «на Русь». Спроба з Бобровичем виявилася геть невдалою для царського уряду. Шляхтич був прибічником єдності берегів Дніпра (розділених Андрусівським миром) і противником московської тиранії, про що написав великого патріотичного листа ще в жовтні 1668 р.¹²⁴. Слобідські полки на певний час опинилися по інший бік кордону від Гетьманщини, однак сама діяльність Теофіла Бобровича (до речі, можливого родича Івана Мазепи¹²⁵) з території Слобожанщини та його прихильність єдності обох сторін Дніпра є доволі показовою.

Події 1668 р. виявили ще одну цікаву рису взаємин Гетьманщини і слобідських полків. «Вірність» слобожан була заохочена низкою жалуваних грамот 1669 р.¹²⁶ Нестабільність

118 АЮЗР. – Т. 8. – №10. – С. 34–35.

119 Можливим свідченням цього є тривалі стосунки Петра Дорошенка і сумського полковника Герасима Кондратьєва. Дорошенко писав Кондратьєву восени 1668 р., що «хоче бути при Церквах Божих і православному монарху» (АЮЗР. – Т. 7. – № 57. – С. 165). Про приязні відносини Кондратьєва і Дорошенка див. також: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 240, прим. 48. Прикладом цьому є і лист Дорошенка під час походу військ Самойловича на Правобережжя 24 березня 1676 р. до полковників, де до гетьманських полковників (чернігівського Василя Бурковського, переяславського Войци Сербина, прилуцького Лазаря Горленка, гадацького Федора Михайлова, лубенського Івана Сербина, миргородського Григорія Гладкого, «кінного» Федора Мовчана) гетьман приєднує і сумського Герасима Кондратьєва (АЮЗР. – Т. 12. – № 165. – С. 598).

120 Хоча, за відомостями лебединського жителя Андрія Томашевського, взимку 1669 р. Дорошенко домовився з ханом, щойно зійде сніг, «итить прежде на слободы на рубеже близко малороссийских городов, а очистя слободы, итить на Русь» (АЮЗР. – Т. 7. – № 61. – С. 172).

121 АЮЗР. – Т. 7. – № 42. – С. 113.

122 АЮЗР. – Т. 7. – № 42. – С. 114.

123 АЮЗР. – Т. 7. – № 41. – С. 110; № 57. – С. 164.

124 АЮЗР. – Т. 8. – № 12 – С. 46–49.

125 Так вважає Володимир Кривошея, виводячи спорідненість Бобровичів із Мокієвськими (роду матері Івана Мазепи): *Кривошея В.* Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 93.

126 Див.: *Старозаимочные земли.* Решение Харьковского окружного суда по искам крестьянских обществ в Харьковской казенной палате о старозаимочных землях с приложением жалованных слободским полкам грамот и других документов / собрания Н. Чижевским. – Харьков, 1883. – С. 100; Сборник судебных решений, составительных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Х., 1884. – С. 471 та ін.

ситуації після відходу Дорошенка, невизнання наказного гетьмана Демка Многогрішного, особливо в близьких полках, вирішив використати потужний сумський полковник Герасим Кондратьєв. Стрімка зміна ситуації в Гетьманщині 1668 р., поїздка Г. Кондратьєва до Москви, де його похвалили за «вірність», підсилили вплив полковника. Саме тому, вважаючи нового гетьмана Д. Многогрішного слабшим і недостойним обіймати провідну посаду, Г. Кондратьєв почав розсилати листи в прикордонні з Сумським полком міста Гетьманщини, «в полки в полтавський, в миргородський и в лубенський», із запевненням, щоб населення тих полків «не піддавалося» новому гетьману, свавільно «себя имянуючи гетьманом». Сам Д. Многогрішний відписував цареві щодо того «гетьманства» та Г. Кондратьєва: «И я в то время себе не желал, как он, вижу, желает того чину»¹²⁷. Крім усього, сумський полковник вирішив приєднати до свого полку і прикордонні землі, до Недригайлова — Хоружівку та Костянтинів. Многогрішний зазначає в московському перекладі: «А то никогда не бывало и ныне не надлежит»¹²⁸. Герасим Кондратьєв надсилав посланців у найворохобніші, найближчі до Слобожанщини гетьманські полки. Але вже через місяць конфлікт Многогрішного з Кондратьєвим, здається, вичерпано, і Многогрішний згадує про лист полковника з приводу походу на Правобережжя¹²⁹.

Однак картина відносин Многогрішного зі слобідськими полками буде далеко не повною, якщо не згадати, що після змови й арешту Многогрішного ті старшини, які збирали чергову раду (відома рада в Козацькій діброві між Конотопом і Путивлем 17 червня 1672 р.), тримали зв'язок з основним керівником тих подій — білгородським воєводою — як письмово, передаючи інформацію про майбутню раду й про дії Петра Дорошенка та Михайла Ханенка, так і «словесним реченієм» через сумського полковника Герасима «Кондратовича» та харківського Григорія «Захарьяшевича»¹³⁰. Тобто слобідські старшини продовжували відігравати важливу роль у московській політиці щодо Гетьманщини.

Прихід до влади Івана Самойловича і ситуація на Правобережній Україні на початку 1670-х рр. істотно змінюють і ситуацію щодо слобідських полків. Саме на 70-ті рр. припадає становлення слобідських полків як окремих структур. Уже Іван Самойлович мусив сприймати ті утворення як незалежні від його регіменту. Саме гетьманування Самойловича стабілізувало й визначило устрій того утворення, що в пізнішій інтерпретації отримало назву Гетьманщина. Політика Самойловича як у зовнішньому, так і у внутрішньому плані заклала фундамент для майбутньої діяльності гетьмана Мазепи¹³¹.

Щойно Самойлович став гетьманувати, натрапляємо на цікавий сюжет, що може трішки пояснити і наступні події, зокрема справу доносу Кочубея та Іскри на гетьмана Мазепу. 22 грудня 1672 р. охтирський воєвода Павло Мартем'янов написав листа білгородському воєводі Григорію Ромодановському, де повідомляв про скаргу охтирського мешканця

¹²⁷ АЮЗР. — Т. 9. — № 13. — С. 64.

¹²⁸ Там само. — С. 65. Ці спроби Кондратьєва були невдалими.

¹²⁹ АЮЗР. — Т. 9. — № 18. — С. 78.

¹³⁰ АЮЗР. — Т. 9. — № 178. — С. 921, 922, 928–931, 962, 970. Ідеться про слобідських полковників, які традиційно зветься Герасим Кондратьєв та Григорій Донець (Захаржевський).

¹³¹ Дуже вагомо, хоч і тезово про підстави цієї політики (бажання об'єднати під своєю булавою українські землі, в тому числі слобідські полки, й утворити спадкове гетьманство) висловився Володимир Пархоменко: Пархоменко В. До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — К., 1928. — Т. 1. — С. 225–226 (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. 76. — Вип. 1). Про зовнішньополітичні пріоритети Самойловича: Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища українського Гетьманату 1672–1686 рр. // Український історичний журнал. — 2005. — № 2. — С. 48–67.

Михайла Скрипника на «прихожих людей» із малоросійських міст (Лютенського повіту села Будищ поблизу Гадяча) Тимошку Кондратьєва та його товариша Філку Григор'єва (прізвища русифіковано). Михайло приходив пити у двір до Івана Литвина, а в той час Тимошка з Філкою там пили пиво. Тимко попросив у шинкарки поїсти, але та йому відмовила, тоді Тимко сказав: «Як кланявся польський король турецькому султану, так і московський кланятися буде!». Охтирські «черкаси», які були в шинку, підтвердили, що приїжджий із Гетьманщини говорив такі слова. За московським законодавством це була пряма образа царя, і охтирський воєвода через Ромодановського звернувся до Самойловича, аби за такі промови винуватця було якнайсуворіше покарано¹³². Уже 7 червня 1673 р. Іван Самойлович відписував, що в Гадячі відбувся суд, і Тимко скараний на горло (відрубано голову), а Філка звільнений, бо охтирський житель Мишко Музика (в охтирському документі Скрипник) свідчив, що лише Тимко говорив ті слова¹³³. Який висновок може бути, крім поширення традиції доносительства в слобідських містах та жвавих зв'язків між прикордонними слобідськими і гетьманськими містами? Насамперед, донос про «державну зраду» йде зі слобідського міста, однак судять і карають винуватця в Гетьманщині, попри особливе значення злочину. Крім того, інший співучасник Філка, який, хоч і не говорив таких слів, але не стримав і не доніс на товариша, взагалі відпущений. Сюжет із таким доносительством, можливо, не поодинокий¹³⁴, однак показовий для дальших практик. Найчастіше така інформація отримується через близький до південних полків Гетьманщини Охтирський полк, це є визначальним для майбутнього виказу Кочубея та Іскри саме охтирському полковникові Федору Осипову.

Окремий сюжет гетьманства Самойловича — його відносини з білгородським воєводою Григорієм Ромодановським, якому безпосередньо підлягали слобідські полки. Слобідські полки щільно контактували з Самойловичем, бо брали участь у низці походів гетьмана разом із російськими військами на Правобережжя в 1673–1674 рр.¹³⁵, у приведенні населення правобережних міст до присяги московському цареві 1676 р.¹³⁶ і в обороні та здачі Чигирини в 1677–1678 рр.¹³⁷ Саме за Самойловича відбувається яскравий прецедент боротьби за владу в Охтирському полку та спроб залучити до цього і гетьманську адміністрацію. Його яскраво переповідає Олександр Алмазов. У 1684 р. мешканці Охтирського полку звернулися до гетьмана зі скаргами на полковника Івана Перехрестова. Це ще раз показує певне тяжіння між гетьманськими і слобідськими полками. Гетьман послав до Охтирки свого представника Калєдинського для проведення слідства. Скарги підтвердились, і матеріали слідства Самойлович відправив до Москви з проханням розібратися¹³⁸. З одного боку, це втручання гетьмана в справи не своєї компетенції, однак з другого — Самойлович не вчинив дій, лише підтвердив скаргу і направив повідомлення до вищих інстанцій.

За гетьманування Самойловича натрапляємо на заборону слобідським старшинам втручатись у справи Гетьманщини. У 1683 р. острогозький полковник Іван Сас отримав сувору догану за повідомлення про раду в Прилуках і прибуття туди гетьмана, із зазна-

¹³² АЮЗР. — Т. 11. — № 40. — С. 107.

¹³³ АЮЗР. — Т. 11. — № 78. — С. 261, 263.

¹³⁴ Існує і пізніший приклад доносительства, який розглядаю нижче.

¹³⁵ АЮЗР. — Т. 11. — № 141. — С. 463; № 176. — С. 595; № 180. — С. 602.

¹³⁶ АЮЗР. — Т. 12. — № 165. — С. 598; № 172. — С. 626; № 180. — С. 656.

¹³⁷ Про це пише в щоденнику Патрік Гордон, особливо про баталію 1678 р., див.: Гордон П. Дневник 1677–1678 гг. / пер. и прим. Д. Г. Федосова. — М., 2005. — С. 40, 57, 58, 82.

¹³⁸ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.) — М., 2012. — С. 184.

ченням, щоб у такі справи більше не втручався¹³⁹. Ідеться про визначення компетенції слобідських полків, бажання обмежити спілкування слобідських старшин із гетьманською адміністрацією. Однак в умовах прикордонних контактів і несення служби обмеження таких контактів було малоімовірним.

Найголовнішим за Самойловича є геополітичний чинник. Самойлович не бореться зі свавільниками, а прагне знайти юридичні важелі для підпорядкування собі слобідських полків. Правобережна Україна стає місцем тривалих баталій, а після Чигиринських походів — і згону населення на лівий берег Дніпра. Самойлович використовує саме проблему Слобідської України після замир'я в Бахчисараї з Кримським ханством — за цією угодою хан визнав московську протекцію над Лівобережною Україною та Києвом, водночас Правобережну Україну визнано належною до Османської імперії та Речі Посполитої. Події 1681–1682 рр., особливо втечі й повернення населення Лівобережної України та слобід на правий берег Дніпра, загострили ситуацію. Яскраві щодо цього свідчення відомого московського дипломата Васілія Тяпкіна, який після укладення Бахчисарайського миру в 1681 р. прибув до Батурина для узгодження питань із гетьманом. Записані Тяпкіним побажання гетьмана яскраво передає Микола Костомаров: «Відійшла-таки задніпровська сторона; а раніше я писався гетьманом обох сторін Дніпра, а тепер мені так писатися не можна, — нарікав Самойлович при старшинах. — Хай би великий государ змилостивився над тим народом, що раніше жив на правому боці, а нині мандрує без прихистку, буде він дивитися на свої колишні статки, пашні та угіддя, залишені за Дніпром, і обурюватися». Самойлович пропонував поселити тих людей у слобідських містах і весь той край — полки Сумський, Охтирський, Харківський, Рибинський (Острогоський) — перевести під гетьманський регімент¹⁴⁰. Тим, зазначає Самойлович, «народ малоросійський можна звеселити» і не допустити повернення на правий бік Дніпра¹⁴¹. Ці проблеми ще розглянемо в описі посольства Івана Мазепи та Михайла Васильовича до Москви, але помітною є зацікавленість Самойловича в слобідських полках саме через проблему Правобережжя.

Проблема Правобережної України та повернення туди населення виявиться дуже істотною з огляду на політичні зміни там на початку 80-х рр. XVII ст. І Юрій Хмельницький, і його наступники (Іван Дука та Драгинич) посилали паліїв на Лівобережну та Слобідську Україну під виглядом косарів, аби дестабілізувати ситуацію і змусити населення після пожеж переселятися на правий берег Дніпра¹⁴². Питання повернення переселенців на правий берег як зі слобід, так і з новозаселених приорільських містечок і взагалі південної Гетьманщини впродовж керування Самойловича, а потому і Мазепи виникало раз по раз, і тому політика цих гетьманів щодо «чигиринської» України так чи так перегукувалась із політикою щодо слобідських полків.

У політичній ситуації доби гетьмана Самойловича приєднання слобідських полків стало нагальним із причини «авантюри» стародубського полковника Петра Рославця, який 1676 р. поїхав до Москви з бажанням самостійно керувати своїм полком, як це роблять

¹³⁹ *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции* — М., 1903. — Кн. 13. — С. 403.

¹⁴⁰ Пізніше Самойлович дещо змінив свої побажання під час місії Івана Мазепи та Михайла Васильовича до Москви.

¹⁴¹ *Костомаров Н. И.* — С. 617–618.

¹⁴² *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в др. пол. XVII ст. — К., 1986. — С. 45; *Материалы для истории Воронежской и соседних губерний.* Воронежские Акты. — Воронеж, 1887. — Т. 1 / сост. Л. Вейнберг, Л. Полторацкая. — С. 388.

слобідські полковники, за указом царським, не підлягати гетьманові¹⁴³. Важливо, що «авантюра» Петра Рославця — теж свого роду історіографічний канон, який потребує істотніших студій. Дані про справу Рославця яскраво переповідає Костомаров, звідки і внесення цієї історії до загального тексту Руїни. За Костомаровим, рішення Рославця оформилося після бесід із сумським полковником Герасимом Кондратьєвим, і в проханні Рославець зазначав про переведення міст Стародубського полку під керівництво білгородського воєводи «нарівно зі слобідськими полками» і про переведення церков із Київської митрополії до Московського патріархату¹⁴⁴. Однак царський уряд пішов назустріч Іванові Самойловичу і не підтримав сепаратиста, 15 серпня 1676 р. Рославця заарештовано, а пізніше показово страчено¹⁴⁵. Цікава зміна в ставленні до слобідських полків: їх тепер сприймають не як утеклих свавільників, а як такі, що відокремилися (теж, звичайно свавільно) від гетьманського регіменту в часи Самойловича. Це сприйняття перейде і в зображення «Історії русів»¹⁴⁶.

Самойлович зіткнувся з проблемою побудови нових укріплень на півдні Слобідської України — Ізюмської лінії. Великий тягар зведення укріплень на півдні слобідських полків лягав на населення Гетьманщини, особливо на прикордонний Полтавський полк. За задумом, значна частина лінії мала пролягати прикордонною місцевістю, існувала навіть думка продовжити ту лінію понад Коломаком аж до Полтави, по території Гетьманщини. Однак разом зі спорудженням нових укріплень російська влада через «генерала» Григорія Косагова проводила легітимацію «малоросійського кордону», що був накреслений у переговорах з Адамом Киселем і став межею між слобідськими полками і Гетьманщиною. Комісія Косагова на початку 80-х рр. узаконила ту межу¹⁴⁷. У 1681 р. Косагов оглянув берега річок Коломаку, Орелі та Самари для поселення нових слобід на прикордонних із Кримом місцях. Проти цього рішуче виступив Самойлович, аргументуючи, що нові слободи поглиблять межові суперечки слобожан і гетьманців, як це вже існує зі слободами по Коломаку та Мерлі¹⁴⁸.

Ще одним моментом політики Івана Самойловича було несення прикордонної служби на кордоні зі слобідськими полками, поблизу Полтави, з метою заступити шлях татарам на Гетьманщину¹⁴⁹. Так діяв Самойлович, вийшовши з військом до Полтави з огляду на загрозу великого походу татар 1680 р.¹⁵⁰ Напевно ж, таку практику охорони кордонів спільно зі слобідськими полками продовжить пізніше й гетьман Іван Мазепа. Крім того, за Самойловича в 1686 р., напередодні Кримського походу, продовжилася практика перебування частин слобідських козаків у російській залозі на Запорізькій Січі на чолі з Григорієм Косаговим, існує низка звісток про розвідників зі слобідських полків¹⁵¹. Самойловичу

¹⁴³ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1. Полк Стародубский. — С. 17.

¹⁴⁴ Костомаров Н. И. — С. 272–273. Рославець знайшов своєму проханню історичне обґрунтування, що Стародуб «отчина Московская», приєднана до «Польщі» лише на початку XVII ст.

¹⁴⁵ АЮЗР. — Т. 12. — № 202. — С. 740 (основна провина Рославця, за виразом Самойловича в грамоті до царя Федора: «самовольно от регимента моего отлучища хотел против прав и волностей наших войсковых»). До всього, Рославця звинувачувано у зв'язках із Дорошенком (АЮЗР. — Т. 12. — № 207. — С. 778).

¹⁴⁶ История русов. — С. 108.

¹⁴⁷ Опис того кордону 1728 р.: ІРНБУВ. — Ф. II. — Спр. 1688. — Арк. 446–449.

¹⁴⁸ Див.: Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича. — С. 183.

¹⁴⁹ Див., напр.: АЮЗР. — Т. 12. — № 186. — С. 675–676.

¹⁵⁰ Див.: Мицик Ю. До історії ординського нападу на Слобожанщину 1680 р. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Нова серія. — 1999. — Т. 8. — С. 207.

¹⁵¹ Эварницкий Д. И. Источники. — Т. 1. — XV. — С. 57. Козак Дмитро Богданов (Сумського полку), Григорій Сопченко (Сумського полку з Межиріча) (там само. — XVIII. — С. 64, 65), Семен Голубильченко (колонтаївський козак, Охтирський полк) (с. 76–77).

вдалося досягти й важливої поступки гетьманцям зі збільшенням тягарів на Охтирський полк 1686 р.: посланець гетьмана Іван Мазепа досяг згоди, щоб російський гарнізон на Січі забезпечували не козаки Полтавського, а населення Охтирського слобідського полку¹⁵².

Традиційно період Руїни, згідно з Миколою Костомаровим, закінчується з падінням гетьмана Самойловича і початком гетьманування Мазепи. Якщо уважно розглянути, стане помітно, що основний потік колонізації й заснування низки міст нового історико-географічного регіону Слобідської України відбувся саме в добу Богдана Хмельницького та Руїни. Іван Мазепа вже мав перед собою чіткі реалії сусідніх слобідських полків і сплюндрованого Правобережжя. Ті процеси та чинники, які заклала попередня доба, є чи не найкращим поясненням відомих подій його гетьманування, напрямків зовнішньої та внутрішньої політики, а «доба Мазепи» лише продовжила суперечності й тенденції, закладені передусім його попередником Іваном Самойловичем.

Міграції населення, політична нестабільність водночас із промисловою ініціативою, колонізаційним екстенсивним потенціалом будуть ще тривалий час характеризувати велике прикордоння Слобожанщини і Гетьманщини. Там, де гетьманський контроль виявлявся слабким, цей простір ставав прихистком для опозиціонерів. Найголовніше — точилися тривалі конфлікти на цих прикордонних землях і незрідка відверта боротьба з гетьманськими ініціативами. А в боротьбі з Москвою слобідські міста були першою метою удару для гетьманців, запорожців та їхніх союзників татар; виникало бажання їх винищити чи принаймні пограбувати за козацькими звичаями задля здобичі.

І пізніше поведінка Мазепи та шведських військ була багато в чому продовженням політики попередніх гетьманів щодо слобідських полків. Спільність звичаїв, устрою, населення не відігравали істотної ролі в адміністративно-політичних перипетіях того часу.

¹⁵² Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича. — С. 190.

ДВА СТЕРЕОТИПИ ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕТТУ («...межевание тое отнюдь не потребно»)

Микола Костомаров, пишучи свої нариси про Руїну та гетьманство Івана Самойловича, увів у науковий обіг цікавий документ про місію гетьманських посланців Івана Мазепи та небожа Самойловича Михайла Васильєва (Васильовича) до Москви 1681 р.¹⁵³ Тут слід зробити важливу ремарку: твір Костомарова «Руїна. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного, Самойловича» (1880) заклад уявлення про цей період для подальшої історіографії. Готуючи свою дисертацію про заселення Слобідської України, найвагоміший історик цієї області Дмитро Багалій у 80-х рр. ХІХ ст. теж виявив цей документ, що доповнив стереотипне уявлення про ставлення Івана Мазепи до Слобідської України. Це джерело Багалій переказав у своїх «Очерках по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1882). Пізніше, вже у 20-х рр. ХХ ст., Багалій готував ширшу працю про колонізацію Слобожанщини українською мовою, перекладаючи й доповнюючи свої докторські «Очерки» з використанням марксистської риторики. Редактором тому з історії колонізації Слобідської України була Наталя Полонська-Василенко, а Комісію соціально-економічної історії України, на яку було покладено видання творів Дмитра Багалія, очолював Олександр Оглоблин¹⁵⁴. Цілком можливо, що так цей сюжет потрапив в інтерпретаційне поле Олександра Оглоблина, який пізніше написав із державницькими акцентами: «Мазепа підтримує прагнення Самойловича поширити владу гетьманського регіменту на Слобідську Україну»¹⁵⁵.

Отже, посланці Іван Мазепа та Михайло Васильович били чолом у Москві про влаштування 20 000 осіб, переселенців із правого берега Дніпра (після згону 1679 р.). Стольник Василь Волинський (у Костомарова – Волконський), що приймав посланців Самойловича, запитав, яких же пільг для цих переселенців хотів би гетьман. Іван Мазепа поставив питання: чому слободи відокремлюють від гетьмана, коли Слобідська Україна і Малоросія однаково під владою царя, а прибутку цареві від новооселених міст, якщо вони відокремляться від гетьмана, ніякого не буде? Мазепа мав на увазі прикордонну

¹⁵³ Костомаров Н. И. – С. 322-324.

¹⁵⁴ Багалій Д. І. Вибрані праці в 6 т. – Т. 5. Ч. 1. Історія колонізації Слобідської України. – Харків, 2007. – С. 15.

¹⁵⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 17-18.

суперечку щодо містечок Недригайлова та Тернів (Сумський полк), заселених вихідцями з Правобережжя і належних до слобідських полків. Після нарад 5 березня 1681 р. гетьманські послы знову зустрілися з Волинським, який запитав, де гетьман хотів би поселити переселенців. Посланці зазначили, що гетьман про те їм не говорив, однак самі переселенці хотіли б осісти понад Білгородською лінією в новозбудованих містах і слободах Сумського й Охтирського полків, бо там уже оселились і живуть їхні батьки та родичі, але тільки за умови, що ці полки будуть під гетьманським правлінням. Волинський сказав, що в слобідських полках уже чимало населення, і запропонував оселити переселенців на Орелі. Мазепа й Васильович відповіли, що в слобідських полках, особливо на Сіверському Дінці, чимало місця для оселення і ліси, а на півдні Полтавського полку по Орелі все заселено і лише степ, тож зручніше поселити переселенців у слобідських полках, віддавши їх під владу гетьмана. Боярин зазначив, що це неможливе, бо й так між слобідськими полками і гетьманцями постійні сварки, сам посол Васильович свариться з мешканцями слобідського міста Лебедина. Посланці гетьмана наполягали, що переселенці з правого берега Дніпра (11 полків) мають підлягати гетьманові. Розгляд питання відклали до кінця весни, однак царський чиновник заявив, що всі, хто селиться в слобідських полках, підпорядковуються Білгородському полку (і Розряду), аж ніяк не гетьманові.

І Костомаров, і Багалій, переказуючи цей документ, висловлюють цікаве припущення, що після згонів і переселень Правобережна Україна немов скасовується, «і тому Самойлович висловлює вперте бажання (через своїх послів) взяти під свій регімент нібито замість неї Слобідську Україну. Мотивом було те, що вона заселена виходцями з Правобережжя: 2/3 прочан оселились саме там»¹⁵⁶. Для Олександра Оглоблина цей сюжет важив більше, бо йшлося про бажання гетьманського посланця і майбутнього гетьмана Івана Мазепи приєднати слобідські полки до Гетьманщини.

Костомаров наводить власні приклади прикордонних негараздів і вкладає у уста гетьманських посланців важливі фрази: «На цей бік, — сказали посланці, — з того боку Дніпра перейшло одинадцять полків, але тепер у нас залишилася одна третина, дві третини пішли перед тим у слобідські полки і там живуть. Нехай би великий государ наказав ті полки слобідські, населені малоросіянами, — Сумський, Харківський, Охтирський і Рибинський — віддати під гетьманський регімент, тому що всі ці полки, як і гетьман і все військо запорізьке, такі ж малоросіяни й одного государя піддані»; далі Мазепа щодо зауваження Волинського про межування між слобідськими і малоросійськими полками зазначив: «Для нас сумнівно, що наказано межувати та обмежити слобожан від нас. Межувати їх ні для чого: і Слобідська Україна, і малоросійські міста — під державою одного великого государя — і в тому й в другому краї — його вірні піддані». Ще перед цими фрагментами Костомаров висловлює важливу думку: «Природним було в малоросіян бажання, щоб їхні земляки були всі під єдиним управлінням»¹⁵⁷. Костомаров як народник, який сам провів молодість на колишній Слобідській Україні, поєднує Гетьманщину і Слобідську Україну за ознаками населення, а не в політико-правовому полі.

Але поза увагою залишилася низка деталей, які могли б краще пролити світло на ті події. Насамперед ідеться про постать другого посланця Михайла Васильовича, для якого слобідські полки важили більше, ніж інтереси дядька-гетьмана (хоча, звичайно, Михайло Васильович підтримував наміри дядька, що бачимо вже з доносу старшини

¹⁵⁶ Костомаров Н. И. — С. 323. Багалій Д. І. Вибрані праці в 6 т. — Т. 5. Ч. 1. Історія колонізації Слобідської України. — С. 279–281.

¹⁵⁷ Костомаров Н. И. — С. 323, 324.

на Самойловича 1687 р.¹⁵⁸); до всього, він був протягом 1678–1687 рр. полковником Гадяцького полку, прикордонного зі слобідськими (Сумським і Охтирським) полками. По-над те, Васильович був мешканцем слобідського Лебедина, принаймні там жили його батьки¹⁵⁹. Основною маєтністю гадяцького полковника було село Михайлівка неподалік Лебедина, сільце з барвистою подальшою історією прикордонних суперечок, однак належне до Сумського полку¹⁶⁰.

Уже з 1676 р. Михайло Васильович прагнув закріпити Михайлівку як вотчину в царського уряду, вочевидь будучи лебединським мешканцем. З 1678 р., ставши полковником, а особливо в 1681–1684 рр. небіж Самойловича інтенсивно почав скуповувати й забирати землі, озера, пасіки¹⁶¹. Це викликало невдоволення лебединських мешканців і «тяжбу» з гадяцьким полковником, з вагомим переліком його зловживань¹⁶². За пізнішими даними, у Михайла Васильовича, крім Михайлівки, були села Озак, Буймер та Грунь. Після усунення Самойловича Іван Мазепа прагнув віддати його маєтності у володіння своєму племіннику Іванові Обидовському¹⁶³. На час прохань 1681 р. Михайло Самойлович мав великий вплив на два прикордонні зі слобідськими полки: сам урядовав у Гадячі, а сусідній Лубенський полк очолював його тесть Максим Ілляшенко¹⁶⁴. Тож, звичайно, розширити вплив на прикордоння і приєднати врешті слобідські полки було важливою метою Михайла.

Мазепа після коломацьких подій і арешту гетьмана Івана Самойловича прагнув усіма силами позбутися конкурента. Уже у вересні 1687 р. старшина гетьманська «била челом», аби Михайлу Васильовичу в «малоросійських містах» не бути, бо він «непостоянної чело-век». Очільник російських військ Леонтій Неплюєв відписував, що заарештував колишнього гадяцького полковника і тримав у Сівську під надійною сторожею, щоб він не втік на Запоріжжя. Але родина Михайла Васильовича: мати, дружина та діти — перебувала у вотчині,

¹⁵⁸ За доносом, Іван Самойлович, посилаючи Михайла на розмін полоненими з Кримським ханством, наказував йому всіма силами підтримувати мир із Кримом, а Михайло говорив: «Коли б наші самопали козацькі поєднати з шаблями кримськими, сильні ми б були проти всяких монархів»: *Источники*. — Т. 1. — С. 300–301. Є й свідчення сприяння Івана Самойловича племінникові, особливо у сварці з лебединськими мешканцями за межі (*Багалеї Д. И.* Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московського государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI—XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеєм. — Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 112). Однак сам Самойлович на закиди, що на уряди ставить рідню та друзів, виправдовувався щодо племінника: «а на гадяцкое полковничество тамошние полчане по убиении полковника своего прошением крепким племенника моего домоглись» (Цит. за: [*Лазаревский А.*] Сведения об остатках семейного архива Полуботков // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXIII. — № 4. — С. 12–13).

¹⁵⁹ *ІРНБУВ*. — Ф. II. — Спр. 1502. — Арк. 172.

¹⁶⁰ Село Михайлівка цікаве як приклад початку процесів підданства, а потім і закріпачення. Лебединські мешканці в 1681 р. скаржилися, що в Михайлівці полковник збудував «город» і мешканці того села, осіб із 800, на службу не ходять, а роблять на полковника всілякі «роботи» (*Багалеї Д. И.* Матеріали для історії колонізації і быта. — Т. 1. — С. 104).

¹⁶¹ *Маркевич А.* Описание актов, принадлежащих гр. М. М. Толстому // Летопись Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете. — 1894. — Т. 3. — С. 15–17; *Миллер Д. П.* Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1902. — Т. 13. — С. 291–299. Окрім того, Михайло Васильович вважається засновником монастиря — Михайлівської пустині (*Филарет*. — Т. I. — С. 91).

¹⁶² *Багалеї Д. И.* Матеріали для історії колонізації і быта. — Т. 1. — С. 104–112.

¹⁶³ *Пуб.* — Т. VIII. — Ч. 2. — С. 883–885.

¹⁶⁴ Див. про нього: *Лазаревский А.* Максим Ильяшенко, полковник лубенский. К портрету // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXII. — № 1. — С. 186–189.

в селі Михайлівці Сумського полку, без охорони¹⁶⁵. Арешт колишнього гадяцького полковника пов'язувався з тим, що в Івана Самойловича під час трусу знайшли листи Михайла Васильовича з буцімто непристойними словами про царів¹⁶⁶. Михайло Васильович був утягненим у слідство щодо свого кузена Григорія Самойловича. І саме тут знову виявилися «слобідські зацікавлення» Васильовича. Він охоче скаржився на кузена. Зокрема, тут знову спливають слобідські полки; напевно, Васильович прагне таким чином вигородити себе перед царським урядом. Ішлося про те, що буцімто Григорій Самойлович написав нещодавно до Київського братського монастиря (певно, до Києво-Могилянської колеґії), до ректора Феодосія, аби від Михайла Самойловича жодної милостині не приймали, бо в тому виявилася зрада «України», що він пише до Москви, пропонуючи «українські» порядки ліквідувати і всі «малоросійські» міста перевести на кшталт слобідських; за те слід Михайла скарати на горло¹⁶⁷. Якщо Григорія Самойловича було наказано стратити, то Михайла Васильовича слід було направити до Москви, а його статки з селом Михайлівкою (з селянами, млинами, землями, хуторами й пасіками) відписати до Сумського полку; а хто не захоче їхати з Михайлом до Москви, записати в козаки і дати їм «сотника доброго», а керувати тим селом сумському полковникові¹⁶⁸. Села Сумського полку виходили поза гетьманську юрисдикцію.

Мазепа сам розпочав конфлікт із селянами Михайлівки, половивши «Михайлових людей» та ув'язнивши в Гадячі та інших містах¹⁶⁹. Мешканці Михайлівки зневажали гетьмана, що бачимо з казусу 1691 р. За скаргою гадяцького полковника Михайла Бороховича поблизу Гадяча були впіймані два челядники Михайла Васильовича, звинувачені в крадіжках, — Василь Бурка і Рядченко. Рядченко втік, а жителі Михайлівки вирішили помститися за односельців, спіймали біля млинів «Михайлових» отамана села Капустинець Михайла Жогла і взяли в заручники з вимогою обміну на злочинців. Його тримали кілька тижнів, принижували гетьманський чин. Мазепа мусив звернутися щодо цих проблем до царів¹⁷⁰.

Але Михайло Васильович, маючи вагомі зв'язки і «двір» у Москві, уник покарання. Він намагався продовжити службу в слобідських полках як лебединський воевода і навіть наказний охтирський полковник у 1689–1690 рр.¹⁷¹ Уривкові дані про урядування Михайла Васильовича (Гадяцького) в Охтирці свідчать про типову для козацьких старшин сваволлю і накопичення володінь. Зокрема, в Олешні полковник скуповував і захоплював землі та наказував вирубувати ліси¹⁷². Однак доволі швидко Михайло «Гадяцький» був

¹⁶⁵ *Источники*. — Т. 1. — С. 327

¹⁶⁶ *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина. — 1889. — Т. XXIV — № 1. — С. 48.

¹⁶⁷ Там само. — С. 52.

¹⁶⁸ *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. — С. 62. Далі теж доволі цікаво для місцевої історії щодо Михайлівки: «И учинить в том селе Михайловке острог с крепостьми, а с мельниц и с пасек мед, а и с садов яблоки и иной овощ собирать и в прудах рыбу ловить на себя Великие государи».

¹⁶⁹ *Источники*. — Т. 1. — С. 327.

¹⁷⁰ *З епістолярної спадщини*. — № 35. — С. 68–70.

¹⁷¹ Плановано, що Михайло Васильович у 1689 р. стане охтирським полковником та лебединським воеводою і місто Лебедин переписуть до Охтирського полку: «и писатся ему в приказных письмах стольником и воеводой и полковником», а з «черкас» «взяток никаких не имать и работать их на себя никаких работ не заставлять земель и угодий не покупать и не выменивать как бывший полковник Иван Перекрестов» (*ІРНБУВ*. — Ф. XXIX. — Спр. 151. — Арк. 24). Та, незважаючи навіть на царський указ, полковником Михайло Васильович так і не став.

¹⁷² *Малороссийский приказ*. — С. 424.

висланий на вимогу царського уряду до Москви, а звідти призначений воєводою в Устюг¹⁷³. Його згодом випустили з Московії, тож цей діяч становив пряму загрозу для Мазепи, і той поквапився звинуватити противника в наклепі щодо листа, переданого буцімто від Мазепи ченцем Соломоном королю Речі Посполитої Янові Собеському¹⁷⁴. Дізнаємося, що Мазепа просить схопити Михайла Васильовича у травні 1690 р. в Михайлівці й допитати в справі ченця Соломона¹⁷⁵. Далі вся розповідь про Михайла Васильовича переважно базується на документації, віднайденій Миколою Костомаровим. В Охтирці чи Лебедині (тобто на території слобідських полків) було заарештовано працівника Михайла Васильовича Афанасія Озерського, якого переправили в Батурин. На основі допитів цієї особи Михайла Васильовича 24 квітня доправили до Москви, а 30 листопада 1690 р. заарештували разом із родиною¹⁷⁶. Костомаров вважає, що загалом справа ченця Соломона стала саме інтригою проти Михайла Васильовича¹⁷⁷. Вважається, що після цієї справи на прохання Мазепи «Мишку Гадячского» (Михайла Васильовича) заслали до Сибіру (під тортурами він не визнав провини)¹⁷⁸. Згодом навіть заслано до Сибіру Михайла Васильовича вважали претендентом на гетьманську булаву й підозрювали в причетності до руху Петрика¹⁷⁹. В московській документації, особливо 1688–1689 рр., Михайло «Васильев» — постать доволі одіозна: він свавільно має зносини із Кримом і Запорізькою Січчю, агітує за відторгнення Київської митрополії від Московського патріархату, утримує «кабак» у Кам'яному, вимагає повернути йому втікачів, «кабальних людей» (тобто є рідкісним для цього простору поміщиком-кріпосником), нарешті, є фундатором монастиря у Михайлівці¹⁸⁰. Загалом же дані про цю постать дуже суперечливі. Це, безперечно, один із найвагоміших діячів гетьмансько-слобідського прикордоння 80-х рр. XVII ст. і потужний конкурент гетьмана Івана Мазепи.

Важливим є й те, що Михайло Васильович був шуряком Павла Полуботка, теж Мазепиною опонента. Після Мазепиною вчинку 1708 р. суміжні прикордонні села, реквізовані в колишнього гадяцького полковника, за царським «концептом» опинились у володінні Полуботків¹⁸¹, передані за вірність і як найближчій рідні постраждалого.

¹⁷³ *ІРНБУВ.* — Ф. XXIX. — Спр. 151. — Арк. 24–26. Я не знайшов жодної інформації про такого воєводу у Великому Устюзі.

¹⁷⁴ Розповідь про донос ченця Соломона лише згадана в Дмитра Бантши-Каменського (*Бантши-Каменский Д.* История Малой России. — К., 1993. — С. 345). Основну документацію щодо цієї справи опубліковано тут: *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. — Т. 2. — С. 478–485.

¹⁷⁵ *Листи.* — Т. 1. — 182. — С. 393. За цікавим переказом, Михайло Васильович іще 1687 р. був кинутий в ув'язнення в яму, де сидів 5 років: *Селиванов А.* О поездке в с. Михайловку Лебединского уезда Харьковской губернии // Харьковский сборник. — 1889. — Вып. 3. — С. 179.

¹⁷⁶ *Костомаров Н. И.* — С. 418–421. Хоча далі Костомаров пише, що син Михайла Васильовича Данило повернув майно, крім Михайлівки, яка перейшла Обидовському, і ублагав, аби батька не засилали до далекого Красноярська, а залишили в Тобольську (с. 423).

¹⁷⁷ Там само. — С. 422.

¹⁷⁸ *Бантши-Каменский Д.* История Малой России. — С. 560.

¹⁷⁹ *Оглоблин О.* Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика) / Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. — К.: Темпора, 2011. — С. 75. Під час закріплення Михайлівки як вотчини за Мазепиним небожем Іваном Обидовським у 1693 р. зазначалося, що «Мишка Васильев» у Сибіру (*ІРНБУВ.* — Ф. XXIX. — Спр. 158. — Арк. 36).

¹⁸⁰ *Малороссийский приказ.* — С. 167, 407, 409.

¹⁸¹ *ПиБ.* — Т. VIII. — Ч. 2. — С. 883–885. Див. опис Михайлівки пізнішого часу з майном і Михайла Васильовича: *Книга пожиткам* бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 г. майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1862. — Кн. 3. — С. 1–133.

Якою була загальна ситуація на гетьмансько-слобідському прикордонні і в слобідських полках? Іван Мазепа чітко дотримувався субординації щодо мешканців слобідських полків, ситуація з непокірною Михайлівкою тому приклад. Про це яскраво свідчить і лист гетьмана від 10 березня 1699 р. про взяття козаками Полтавського полку в пониззі Дніпра на промислах шістьох татарських язиків і перекинчика, яких відправили до Батурина. Гетьман пише (у перекладі тогочасною російською): «Размышлял я, что мне надлежало перекинуть с теми добытыми татарами посылать к Москве, а прилично б его тут казнить, но потому что он есть из слободских городов полку Харьковского, а не ис под моего регименту, посылаю оного туда ж с языками без задержания»¹⁸². Можливо, гетьман мав особисті мотиви — паралелі зі своєю біографією (бо і його, за переказом, яскраво переданим Самійлом Величком, теж ледь не вбили запорожці, коли він супроводжував як посланець Петра Дорошенка український ясир (власне, полонених козаків) у Крим 1673 р.¹⁸³), а підлеглість перекинчика слобідським полкам була лише приводом не стратити того.

Позиція Мазепи щодо слобідських полків 1681 р. була підтверджена в часи його гетьманства. Ідеться про лист гетьмана до царів 11 липня 1693 р.¹⁸⁴ Головний сюжет листа — прикrostі жителям містечка Смілого (поблизу Ромен), Костянтинова та села Хоружівки, завдані межуванням під керівництвом Григорія Косагова. Косагов разом із сумським полковником приїжджав для огляду старих кордонів до Недригайлова та Тернів (містечка і слободи Сумського полку) із велелюдством, і слобожани багатьом мешканцям Смілого вчинили шкоди¹⁸⁵, повідиписували землі, якими завжди володіли смілівські жителі, до Сумського полку. Та головна скорбота для Мазепи — те, що не лише мешканці Смілого скаржаться, а й особливо Григорій Гамалія, який у своєму володінні має село Хоружівку, «велми печалится и скорбит»¹⁸⁶. Мазепа пише: «И на мене гетмана обносится поречение, же за бывших гетманов таковая мне в тех землях помешка не бывала, якая тепер оказалась при моем уряде»¹⁸⁷. Така характеристика від поважного літнього старшини¹⁸⁸ дуже гнітила Мазепу. Від себе Мазепа додає покликання на старі часи: раніше «діти боярські» з Тернів і Недригайлова жили в згоді з хоружівцями й косянтинівцями і не потребували жодного «межевания». Якщо розглянути уважно, Мазепа взагалі повторює тезу дванадцятирічної давності, навіть щодо тих самих населених пунктів Тернів і Недригайлова: «Разве то в таких обширных степях тая жежи землями граница надобна была тогда, коли людская в сих малороссийских краях простиралась область, а ныне, когда с Великою Россиею и Малая

¹⁸² *Листи*. — Т. 2: 1691–1700. — № 159. — С. 564.

¹⁸³ *Величко Самійло*. Літопис. — Т. 2. — С. 169–170.

¹⁸⁴ Цей лист не ввійшов у вагому збірку В'ячеслава Станіславського: *Листи Івана Мазепи*. — Т. 2: 1691–1700. — К., 2010.

¹⁸⁵ «...озимые и ярыныи засевки потоптали, сенокосы потолочили и лесовые займища повырбували, а иные вовсе к Путивлю и Терновской слободе от них отмежевали и ограничили».

¹⁸⁶ При уважнішому розгляді «гетьманський» полковник Григорій Гамалія виявиться дієвим персонажем прикордонних конфліктів: у 1689 р. недригайлівські російські служилі «дворяни», «діти боярські», «рейтари», «солдати» Сівського розряду звинувачували в захопленні ґрунтів людей на чолі з «вѣдомым озорником» Григорієм Гамалією (*Малороссийский приказ*. — С. 344). Відомий Гамалія і грабунками слобідських мешканців. У лютому 1689 р. приказний Гамалії Кирило в селі Хоружівці побив козака Сумського полку Савелія «Лаврентьева» і забрав у нього двох ногайських коней та вбрання. Так само десь тоді ж Григорій Гамалія завернув зі слободи Тернової «черкас», що їхали на службу в Сівськ до свого помістя (*Малороссийский приказ*. — С. 172, 344).

¹⁸⁷ *Эварницкий Д. И.* Источники. — Т. 1. — ХСІV. — С. 514–515.

¹⁸⁸ Про Григорія Гамалію див.: *Лазаревский А.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1896. — Кн. 11. — С. 44–45.

Россия обще обретається в высокодержавных... святых монархов обладании, межевание тое отнюдь не потребно»¹⁸⁹. Цей лист показує Мазепину неприхильність до встановлення чітких кордонів зі слобідськими полками.

Олександр Оглоблин, схоже, свідомо поширює ще одну тезу про Івана Мазепу і Слобідську Україну — про колонізаційні проекти гетьмана: «Можна думати, що гетьман свідомо поширював українську колонізацію на цьому терені, суміжному з Гетьманщиною»¹⁹⁰. Ця теза Оглоблина також має цікаву історіографічну складову. Починається ця складова, як і багато інших засновків про Мазепу, з роботи Костомарова. Історик прагнув з'ясувати причини невдоволення «народу» Мазепою наприкінці XVII ст. і відшукував своєрідні соціальні причини цього — переселення з Гетьманщини на правий берег Дніпра (до ще недавно ненависних «поляків») і на Слобідську Україну, де, крім сваволі російських воевод, додавалася татарська небезпека. Далі Костомаров робить зауваження, важливе для його характеристики Слобідської України: «Тем не менее переселения на восток из Гетманщины не прекращались, и в это время многие водворялись не только в Слободской Украине, где все сплошное народонаселение тогда состояло из малороссиян, но и в чисто великорусском крае на землях великорусских владельцев Рьльского и Путивльского уездов, где малороссийским новопоселенцам приходилось жить вперемишку с великороссиянами. На переселение отваживались малороссияне в надежде избавиться от тягостей, которые несли в своем прежнем крае, не думая, что на новоселье придется им испытывать своего рода тягости и бедствия»¹⁹¹. Ремарка Костомарова цікава твердженням про «сплошное народонаселение... малороссиян» на Слобожанщині та колонізаційне вторгнення на «великорусские земли», що, власне, Слобідською Україною не були. Тут існувало поміщицьке землеволодіння, і переселенці переходили в ранг підданих до «великоросійських поміщиків». Далі Костомаров зазначає: «Мазепа сам накупил себе имений в Рьльском уезде, и малороссияне, приставшие прежде к тамошним великорусским помещикам, стали переселяться на земли малороссийского гетмана»¹⁹². Однак головним у наративі Костомарова є сюжет конфлікту, якому не міг зарадити гетьман. Поміщики краю, де Мазепа придбав помістя й переманював людей: Полянські, Тургенєви, Стремухови, Дурови, Ширкови (про них і досі пам'ятали в часи Костомарова через їхні бешкети), — зібравши своїх селян, стали переслідувати «малоросіян», які пішли від них у Мазепині володіння: «разоряли деревни, заводимые последними на гетманских землях, нападали на них по дорогам, ловили их где могли, били, увечили и до смерти убивали, не щадя ни женщин, ни детей, и таким способом погибло тогда до сотни душ». Коли ж за скаргами на ці свавілля велося слідство, то «великорусские люди, не только прикосновенные к делу, но и посторонние, били и бесчестили малороссиян, присылаемых гетманом к розыску: местные подьячие держали сторону помещиков, а люди и крестьяне, которых помещики посылали и водили на разбой, по наущению своих помещиков не говорили на допросах правды». Костомаров резюмує: «Таким образом, имя гетмана Мазепы, в то время царского любимца, не было столько сильно, чтоб охранить малороссиян, его земляков, перед великорусским правосудием»¹⁹³.

¹⁸⁹ *Эварницкий Д. И.* Источники. — Т. 1. — XCIV. — С. 515.

¹⁹⁰ *Оглоблин О.* Гетьман Мазепа та його доба. — С. 64. Оглоблин наводить як приклади помістя, що їх Мазепа надав своєму небожеві Івану Обидовському протягом 1689–1691 рр. у Рильському та Козельському повітах, і згадане село Михайлівку поблизу Лебедина.

¹⁹¹ *Костомаров Н. И.* — С. 476.

¹⁹² *Там само.* — С. 477–478.

¹⁹³ Див. також: *Костомаров Н. И.* — С. 490.

1899 р. харківський історик Михайло Плохинський опублікував цікаву розвідку «Гетман Мазепа в ролі великорусского помещика»¹⁹⁴. Для Плохинського, що походив із селянської родини Курської губернії й був «малоруським» істориком, цей сюжет, безперечно, мав і особисте значення. Ішлося про залюднення українцями верхів'їв Сейму та участь у цьому процесі самого гетьмана. Великий простір російського прикордоння на північ від Глухова переживав кризу, існувало багато порожніх земель, а місцеві російські служилі охоче розпродували свої наділи. Попередник Мазепи, гетьман Самойлович, почав скуповувати землі, а з 1699 р. сам Мазепа скуповував землі в Сівському повіті, засновував слободи, 1703 р. гетьману було дано жалувану грамоту на Крупецьку волость, на 1000 десятин порожніх земель. У той же час у Рильському повіті купівлями та займанщиною гетьманські урядники осадити 12 сіл. Розвиток господарювання в цих поселеннях був досить інтенсивним, основну масу поселенців складали «великороси», хоча гетьман, аби уникнути проблеми втікачів із центральних районів Московської держави (заспокоїти поміщиків, чий селяни тікали на ці землі), зазначав, що селить поселенців із «малоруских городов». Сам Мазепа практично не навідувався до цих слобід і сіл, віддавав їх рідні, глухівським старшинам, здавав в оренду. Гетьманські ініціативи збігалися з колонізаційним потоком українців, які витісняли з цих земель російське населення і поволі стали домінувати в селах Снагость, Грунь, Івниця, Петровське. Після взяття Батурина Мазепині маєтності в Сівському та Рильському повітах привласнив Олександр Меншиков.

Ці території не були слобідськими полками і можуть стосуватися Слобожанщини лише як території колонізації, а от мати земельні володіння на території слобідських полків гетьманській старшині було доволі проблематично¹⁹⁵. Крім того, колонізувати землі не в південних полках було вигідно з огляду на значно нижчу кримську небезпеку.

Отже, господарська діяльність гетьмана була дійсно істотною, однак мало пов'язаною з залюдненням інших просторів Слобідської України. За порожні землі й оселення біля Путивля, Рильська та Сівська точилася боротьба з середини XVII ст.: козаки з Конотопа та Глухова мали за напрямом колонізації саме північ. У часи політичних криз глухівські козаки чинили набіги на околиці Путивля і в Сівський повіт, як це було восени 1658 р.¹⁹⁶

Певне, найбільше ясності в описуваній сюжет внесуть дані з роботи Кирила Кочегарова про відносини російського уряду і родини гетьмана Івана Самойловича. Мова насамперед іде про одруження доньки гетьмана Самойловича Параски з одним із найзнатніших російських бояр Федором Шереметьєвим 1682 р., що одразу вело за собою набуття гетьманською родиною маєтків у центральній Росії, пожалування молодому подружжю від царського уряду. До всього, 8 червня 1685 р. самому Самойловичу пожалувано в близькому до кордонів із Гетьманщиною Кромському повіті села Красне, Брусовиці, Лужки, Пасерково, Волково¹⁹⁷. Тобто, по суті, Мазепа лише продовжив політику свого попередника з усіма конфліктними наслідками.

Обидва сюжети, поза сумнівом, цікаві як біографічні моменти в житті Івана Мазепи, однак не свідчать про великі колонізаційні проекти гетьмана. Терен, якого стосу-

¹⁹⁴ Плохинский М. Гетман Мазепа в ролі великорусского помещика // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1899. — Т. IV. — С. 23–53.

¹⁹⁵ Див., зокрема: *Важинский В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (на материалах южных уездов России). — Воронеж, 1977. — С. 159.

¹⁹⁶ АЮЗР. — Т. 4. — № 82. — С. 169.

¹⁹⁷ *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. — М., 2012. — С. 114.

ються описані події, дійсно був сферою української колонізації і в ті, і в дещо пізніші часи, і ця колонізація здійснила не досліджене досі зусилля, зробивши українців домінуючою групою в околицях російського прикордонного Путивля. Дослідження історії великого масиву українських переселенців у частині «мазепинської колонізації» має сумну перспективу з політичних причин: ці території в основному лежать поза межами сучасної України, є зоною міжкультурних контактів і тотальної русифікації останніх десятиліть.

ЗВ'ЯЗКИ НА ПРИКОРДОННІ: КОЛОМАК І ПОЛТАВА

Коломак

Коломацькі проблеми були визначальними у відносинах гетьманської і слобідської влад. Річка Коломак та її околиці — місце давнього прикордонного конфлікту. Коломак у житті Мазепи — більше ніж територія понад однойменною річкою: коломацькі місцевості відіграли для гетьмана визначальну роль. На Коломаці Мазепа був проголошений гетьманом, на коломацькій пасіці Іван Іскра та Василь Кочубей скомпонували проти нього донос, на коломацьких вершинах загруз Карл XII зі своїм військом та Мазепою взимку 1709 р., і, врешті, повз Коломак тікала Кочубеїха від Мазепиних прибічників.

Часті земельні суперечки та сварки були неминучими в ході колонізаційних процесів займанщини. Татарські набіги та внутрішні військові чвари поступаються одній із найбільших трагедій на цих територіях — боротьбі за землю й межовим суперечкам¹⁹⁸. Змагання за межу — традиційна риса прикордонного (і не лише прикордонного) життя, і тут до неї були залучені місцеві органи влади, політичні діячі, військо.

Знаково, що одна з перших згадок про Коломак уже стосується вагомих конфліктів. У 1571 р. московська сторожа з річки Коломак була переведена на річку Вільшанку, бо на «Коломаки приходять черкасы каневские и сторожей громят»¹⁹⁹. Однак на Коломаку й у 20-ті рр. XVII ст. спостерігаємо рух населення²⁰⁰. Верхів'я Коломаку — це природні висоти, де степова територія змінюється лісом; вони мали стратегічне значення і для контролю над територіями,

¹⁹⁸ Див. таке визначення: *Важинский В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (на материалах южных уездов России). — Воронеж: Изд-во Воронежского гос. университета, 1977. — С. 174.

¹⁹⁹ *Папков А. И.* Порубежье. — С. 88. Цей надзвичайно цікавий історико-географічний опис сторож із кількома повторами надрукований: *АМГ.* — Т. 1. — № 10. — С. 12, 13; № 18. — С. 28, 29.

²⁰⁰ *Папков А. И.* Порубежье. — С. 145–146.

і для промислів²⁰¹. Яків Острянин з оточенням після поразки свого повстання 1638 р. хотів осісти на межі Речі Посполитої і Московської держави між Ворсклою і Коломаком (на Ковжині та Соколом байраку), але з остраху такого прикордоння переселився до Чугуєва²⁰².

Відповідь щодо ставлення Івана Мазепи та чільників гетьманської адміністрації до слобідських полків нескладно в разі уважного прочитання знайти в класичній роботі Олександра Оглоблина, так само як і щодо своєрідної поведінки мешканців Полтави навесні-влітку 1709 р. Полтавська полкова і власне гетьманська адміністрація зіткнулися з проблемою осадження слобід і переманювання населення, як і прикордонних конфліктів із нововиниклими населеними пунктами в сусідніх слобідських полках, що впритул по річці Коломак наближалися до володінь полтавських мешканців і старшини. Розв'язати ці колонізаційні та адміністративні проблеми виявилось не під силу гетьманській стороні. Однак ішлося не лише про політичний, а в основному про соціально-економічний аспект.

Коли колишній полковник (майбутній донощик) Іван Іскра та його тесть (і, власне, тесть Василя Кочубея) Федір Жученко оселили біля Полтави слободу, туди ринули на пільги переселенці навіть із самої Полтави, і Мазепа в 1707 р. видав універсал полтавському полковнику Іванові Левенцю, щоб той «легкомысленных людей» (тобто переселенців на ті слободи) «не толко переймал, грабил, забирал, вязенем мордовал, киями бил, леч без пощады вьшати розказовал»²⁰³. Ставлення гетьмана до тих, хто тікає на слободи, негативне і входить у ширший контекст не лише політики гетьманів, а й політичної думки та низки художніх творів того часу²⁰⁴.

Ще колоритніший документ, наведений Олександром Оглоблиним, належить до ранішого часу. Це лист полтавців Іванові Мазепі 1694 р., що свідчить про істотні (і давні) проблеми полтавських мешканців із сусідньою Слобідською Україною: «Когда с того боку Днѣпра многие народы на жите сюда удалися, тогда многие в нам в tych наших кгрунтах и землях вчинилися обиды, а особно на власних полях наших осѣли слободки, Коломаком и Хмеливом прозиваемии... Еще паче первого тепер тие слобожане ближей под Полтаву подбираючися предковые и отчизные наши кгрунта, пасѣки и хutory почали под себе подгортати и пустошити, же нам до своего доброго с великого жалю нельзя и приехати... нибы в безпанской и в безправной землѣ»; «если ваша велможност о том не вложитесь и не защитите нас, то вже и не знаем, що чинити, хиба тилко, покинувши сіи стислыи жилища наши с великого и неутолимого жалю шукати собѣ в чужих кутах мешканя»²⁰⁵. Цю ситуа-

²⁰¹ Для історика Євгена Альбовського Коломак – межа держав у першій половині XVII ст., яку жодна з держав не контролює, а справжні господарі території – кочові татари (Альбовский Е. Валки, украинный город. – С. 22). Середня течія й низини Коломаку – радше степова зона, із сухим і жарким кліматом, звідки й велика цінність деревини в старі часи: Матвійшина Ж., Пархоменко О., Коваленко О., Луговий Р. Палеопедологічне дослідження археологічних курганних пам'ятокників в районі с. Сторожове Полтавської області // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень: Матеріали наукового практичного семінару 10-12 серпня 2010 р. – Полтава: ПНПУ, 2011. – С. 10-34; Чендєв Ю. Г., Іванов І. В., Коваленко О. В., Луговой Р. С., Куропата М. А. Сравнительный анализ позднеголоценовой эволюции черноземов лесостепи и степи центра Восточной Европы // Проблемы региональной экологии. – М., 2011. – № 2. – С. 26-30. Дякую полтавському археологу Оксані Коваленко за цінні вказівки.

²⁰² Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в., собираемые А. М. Лазаревским (Иваненки, Искры). – С. 302.

²⁰³ Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. – С. 115.

²⁰⁴ Яскраво написав про те, наприклад, Климентій Зиновій: Зиновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 49-50.

²⁰⁵ Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. – С. 174.

цію неважко прояснити: і Коломак, і тим більше Хмелівка (поселення біля фортеці Ізюмської лінії, Нового Перекопу) виникли щойно у 80-х рр. XVII ст. і суттєво обмежували давню промислову ініціативу полтавських козаків. При цьому Коломак мав стратегічне значення для московської влади. Між верхів'ями Коломаку і р. Мжею (на якій були збудовані Валки) зберігалися старі укріплення «валки», що їх можна було поновити й використати. На початку будівництва Ізюмської лінії щойно заселений 1676 р. Коломак вважався «городом за чертой», однак восени 1680 р. стала зрозумілою загроза обходу татарами Ізюмської лінії з заходу, по території гетьманської України. Саме тоді виникла ідея спорудження укріплення по Коломаку з боку Полтави, однак цей проект натрапив на пасивний опір гетьмана Івана Самойловича. Укріплення лінії пройшли по верхів'ях річки Коломак, де було збудовано містечко Високопілля (Хмелівка) на місцях суперечок із полтавськими козаками²⁰⁶. Саме будівництво лінії потребувало термінового розмежування між слобідськими полками і Гетьманщиною, здійснюваного Григорієм Косаговым у 1681–1682 рр., яке призводило до численних межових суперечок і було обговорюване під час візиту Івана Мазепи та Михайла Васильовича як представників гетьманської влади до Москви навесні 1681 р.

Претензії полтавців на ці території сягають ще 40-х рр. XVII ст. А проблеми з осадженням Коломака яскраво описав у літописі Самійло Величко, сам полтавець. Літописець наводить документ про розмежування між полтавськими жителями і нововиниклим містом Коломак 1682 р. Крім відомого царського стольника та будівника Ізюмської лінії Григорія Косагова, до межування втрутився племінник Івана Самойловича Михайло Васильович, відомий своїм інтересом до слобідських полків гадяцький полковник. Васильович надав листа про межування між Московською державою і Річчю Посполитою 1647 р., зазначивши, що з «малоросійського», гетьманського боку вже осаджене містечко Рублів (Рублівка) та село Лихачівка. Однак старання гетьманської адміністрації успіху не мали, Нововиниклому Коломаку відійшли «полтавські» землі. І Федір Жученко, і Григорій Герцик, полтавські полковники, силоміць хотіли зігнати мешканців Коломака з їхніх земель. Нові поселенці Коломака попросили полтавців їх не чіпати, сказавши, що вони коритимуться Полтавському полку, а згодом розійдуться з цих земель. Але досить швидко з допомогою охтирського полковника Івана Перехрестова Коломак віднесено до Охтирського полку. Втручатись у справи слобідських полків гетьманські адміністратори не мали права. А мешканці Коломака, нехтуючи межуваннями Косагова, почали знову тіснити полтавців у ґрунтах²⁰⁷.

Та слід визнати, що бодай частково сама слобідка Коломак була заселена полтавськими мешканцями. Наприклад, Грицько Іванович під час хвороби у квітні 1679 р. диктував заповіт на користь Воскресенської церкви, відписував братству цієї церкви дім у Полтаві, зазначаючи, що він «обывател Полтавській... а тепер мешкающий в Коломацѣ в слободѣ»²⁰⁸. Полтавські мешканці відображені і в місцевій топоніміці: село Сніжків (нинішнього Валківського району Харківської області) поблизу Коломака слід, напевно ж, пов'язати з володіннями полтавського мешканця Сніжка на Коломаку, відомими за купчою 1671 р.²⁰⁹

Ще раз зазначимо істотну річ: Коломаком називалася велика місцевість понад річкою Коломак (звідки й вираз «на Коломаку»)²¹⁰, а місто Коломак розташовувалось у верхів'ях

²⁰⁶ Загоровский В. Изюмская черта. — Воронеж, 1980. — С. 151, 161–163.

²⁰⁷ Величко Самійло. Літопис. — Т. 2. — С. 285–286.

²⁰⁸ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. III. — Чернигов, 1912. — № 152. — С. 104.

²⁰⁹ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II. — Чернигов, 1912. — № 108. — С. 97.

²¹⁰ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II. — № 43. — С. 37; № 45. — С. 38; Вып. III. — № 80. — С. 55; № 110. — С. 76; № 116. — С. 80; № 121. — С. 83; № 133. — С. 91. Лише один раз 1677 р. згадуються «добра Чутовские» (№ 138. — С. 95).

цієї водойми²¹¹, тобто поняття місцевості і міста є дещо різними. Коломацька рада, певно ж, була не в самому Коломаку, а значно південніше.

Сам Іван Мазепа підтримував вимоги полтавців перед царським урядом, про що свідчить лист гетьмана і «полтавського полку полковника та козаків» 10 липня 1691 р. про те, що охтирський полковник (вочевидь Іван Перехрестов), будучи в Коломаку, як передає російський переклад документа, «и наипаче прежнего чину им полтавцам в землях и лѣсах і в пасѣках обиды и утеснение замышляет и еще на Коломку на их полтавских землях в их пасѣках заводит он крѣпости», будує поселення й осаджує села, та й харківський полковник Григорій Донець в «деревню» свою Водолагу²¹² підмовляє та закликає на пільги Полтавського полку жителів та людей виводити на пасіки.

Взаємини між прикордонними полками Гетьманщини та Охтирським і Харківським полками були значно багатограннішими, аніж прикордонні сварки. Це особливо видно щодо охтирського полковника Івана Перехрестова та окремих представників полтавської старшини. З другого боку, можна спостерігати інтенсивні прикордонні контакти між старшинами слобідських полків і Полтавського та Гадяцького полків. Однак Коломак відіграв значно ширшу роль у відносинах, у тому числі міжнародних: це не лише місце зупинки російських військ із 1680 р., коли Коломак став осідком керівника будівництва частини Ізюмської лінії генерала Григорія Косагова, але й місце інтенсивних контактів із татарами й Запоріжжям.

Ситуація з коломацьким прикордонням у добу Мазепа була постійно конфліктною. Після першого Азовського походу восени 1695 р. частини російського війська з князем Петром Львовим зосередилися понад Коломаком і почали знову ж таки утискати насамперед полтавських козаків, про що полтавський полковник Павло Герцик наскаржився гетьманові. Головна провина московських військових — винищення лісів, які безоглядно вирубували на «ізби» та фортифікації. Мазепа подає в своїй скарзі царям важливу ремарку для характеристики лісостепового прикордоння: «В малоросійских странах гдѣ лѣсовых рощей мало обрѣтающихся жители в большой цѣне ставят лѣса нежели хлѣб»²¹³. Додамо, що береги Коломака й Мерли покриті липовим лісом, доволі цінною деревиною в цих краях. Цю проблему так і не вдалося розв'язати ані гетьманові, ані його наступникам.

Не менші пристрасті спалахнули в боротьбі за межові землі між осавулом Григорієм Даниловим і лубенським полковником Дмитром Зеленським (у майбутньому знаним мазепинцем)²¹⁴. Осавул буцімто дозволив у своєму лісі мешканцеві сл. Ворожби мірошнику Андрію побудувати млин. Але під час відсутності Данилова — той був за службою на будівництві флоту — мірошник за сприяння сумського полковника Андрія Кондратьєва, шуряка Зеленського²¹⁵, продав той млин лубенському полковникові. Розповідь Данилова

²¹¹ В описі міст Охтирського полку 1725 р. про річку та поселення зазначено: «Мѣстечко Коломак построено с правой стороны... положение на пригоркѣ... по рѣчкѣ Коломакѣ». Річка ж Коломак «со верховія суха», а далі загачена та «шлесиста» (*ЦДІАК України*. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 3 зв.).

²¹² Приватне містечко Водолагу яскраво характеризує Володимир Загоровський: «На берегу р. Мжи в середине 70-х гг. возник и своеобразный «вотчинный город», напоминающий нам о временах феодальной раздробленности на Руси. Мы имеем в виду Водолагу... этот город со времени своего основания являлся личной собственностью полковника Григория Донца» (*Загоровский В. Изюмская черта* — С. 68).

²¹³ *З епістолярної спадщини*. — № 49. — С. 123.

²¹⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники і прибічники. — К., 2009. — С. 90.

²¹⁵ Рідний брат Андрія, Роман Кондратьєв, був одружений з донькою Дмитра Зеленського (*Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции*. — М., 1905. — Т. 14. — С. 225).

підкріплена заувагою, яку московський писар передав так: «А по твоему великий государь указу гетманского регимента старшина и козаки всякие вольности и мельницы имеют в гетманских городах, а в наших слободских городах гетманского регимента люди никакими землями и мельницами никогда не владели»²¹⁶. Саме це прикордоння з постійними межовими сварками виявилось фатальним для Мазепи, як, вочевидь, і для його політики. Приклади Коломаку дуже наочні для характеристик прикордоння, конфлікт виявився нездоланим у часи Івана Мазепи і після нього²¹⁷. Така конфліктність прикордоння визначала багато в чому суперечності й невдачі розпочатих тут політичних ініціатив.

Полтава

Коли оглядають «полтавські події» 1709 р., Слобідська Україна опиняється поза увагою дослідників. Однак насправді для фахівця зв'язок Полтавщини зі Слобожанщиною очевидний. Тривалий час полтавське прикордоння було основним фронтіром колонізації; сусідство з запорозькими вольностями, Кримським ханством та новоутвореними слободами робило з Полтави й околиць передову лінію та посередницький пункт у справі залюднення українських земель. Саме звідси зі зрозумілих причин вирушали колоністи, які залюднили основну частину Слобідської України; саме через Полтаву та ближчі поселення відбувалося заселення місцевостей понад Оріллю; великий сюжет залюднення Півдня України також буде пов'язаний із півднем сучасної Полтавської області²¹⁸. У значно пізніші часи включення Полтавського та кількох інших полків у 1783 р. до Катеринославського намісництва (до 90-х рр. із центром у Кременчуці) визначалося не лише просвітницькими ініціативами змін адміністративних кордонів, але й роллю цих теренів у залюдненні земель зруйнованої Запорізької Січі та ліквідованого Кримського ханства.

Цей зв'язок Полтави з залюдненням близьких земель Дикого поля, майбутньої Слобідської України, очевидний. Територія прикордоння виявилася потужною конфліктною зоною саме під час колонізації. З 20-х рр. XVII ст. колонізація з Ромен зіткнулась із російськими прикордонними ініціативами з Путивля: Недригайлів, Вільшана, Охтирка – населені пункти, осаджені під час цієї колонізації українськими переселенцями, часто під орудою адміністраторів від магнатів Вишневецьких та Конецпольських, – стали містами серйозних прикордонних сварок, а після межувань комісії Киселя, схвалених у Варшаві 1644 р., відійшли до Московської держави²¹⁹. Осаджені чернігівським хоружим Криштофом

²¹⁶ *Новомбергский Н.* Очерки внутреннего управления в Московской Руси XVII столетия. Продовольственное строение. Материалы // Записки императорского Московского археологического института им. имп. Николая II. – М., 1915. – Т. XX. – № 297. – С. 260.

²¹⁷ Навіть у середині XVIII ст. міжвідомчі суперечки довкола Коломаку тривали, зокрема, сварками мешканців Коломацької сотні з підданими полковника Василя Кочубея (Полтавського полку), див.: *ЦДІАК України.* – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 1–3 та ін.

²¹⁸ Цікаві думки про залюднення Полтавщини, хоч і з багатьма фактологічними хибами, висловлює Лев Падалка: *Падалка Л. В.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы. – Полтава, 1914. – С. 83–94.

²¹⁹ *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина. – С. 205–209; Див. також: *Папков А.* Порубежье. – С. 206–209.

Сіножатським Хоружівка та Костянтинів²²⁰ опинилися на самому кордоні. Тобто прикордонний конфлікт відбувався саме на тих територіях, де пізніше невдало наступали зі своїми військами Карл XII та гетьман Мазепа. Спалені міста й містечка нагадують давніший конфлікт на прикордонні ще часів Смоленської війни та протистояння 30–40-х рр. XVII ст., коли московські підрозділи спалили Полтаву, пізніше знищили Миргородську фортецю, а козаки з «полтавським полковником» Остряницею — в 1635 р. Білгород²²¹.

Особлива роль у всіх цих подіях відводиться Полтавщині (трьом пізнішим полкам: Гадяцькому, Миргородському та Полтавському) і самій Полтаві. Близькість до Січі сприяла дуже демократичним відносинам у Полтаві, до утвердження Самойловича полтавці постійно переобирали полкову старшину, ротація кадрів була характерною рисою Полтавського полку²²². Характеристики Полтави та полтавців теж важливі для пояснення соціально-політичного, колонізаційного потенціалу цього міста: «А запорожцы с полтавцы живут совѣтно, что муж с женой», — характеризує полтавських городян сучасник 1661 р.²²³ Сам гетьман Іван Мазепа характеризував полковника Івана Левенця в російському перекладі: «А полковник полтавский издревле есть непостоянен и, в ближайшем с запорожцами соседстве пребывая, всегда одним духом из запорожцами дышит»²²⁴. Ще яскравіше відносно полтавців зі слободами та політичну неврівноваженість характеризує охтирський полковник Федір Осипов у листі до канцлера Головкина наприкінці 1708 р.: «Полтава издавна нестатечная и теперь з неи добра не сподѣваться»²²⁵. Сама поведінка полтавських мешканців у листопаді 1708 р. не була однозначною, вважалося, що полтавці й полковник Іван Левенець тримають бік гетьмана Івана Мазепи²²⁶. Полтавський полк через свою прикордонність немов жив своїм життям, приховуючи ознаки непостійності та опозиційності.

Яків Острянин вирушив у свій невдалий чугуївський колонізаційний похід 1638 р. саме з-під Полтави, куди пізніше й повернулися чугуївські осадники, серед яких син Остряниці — Іван Іскра²²⁷. Виправи мешканців Полтави для грабунку на Сіверський Дінець та інші території — характерна риса життя на прикордонні 40-х рр. XVII ст.²²⁸

Цікавий приклад із харківського перепису 1660 р.: у Харкові отаманом над міщанами згадано людину з непоширеним ім'ям та прізвиськом Жадан Курган²²⁹. Ця сама — з огляду на непоширеність імені та прізвиська — постать згадується і в Полтаві, козаком у відомому переписі 1649 р.²³⁰

²²⁰ Це твердження Петра Кулаковського (*Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина. — С. 334), здається, слушне, але ще потребує перевірки.

²²¹ Папков А. И. Порубежье — С. 159–165.

²²² Лазаревский А. Полтавщина в XVII веке // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXIV. — № 9. — С. 374.

²²³ Там само. — С. 361.

²²⁴ Костомаров Н. И. — С. 581.

²²⁵ Костомаров Н. И. — С. 651.

²²⁶ 25 листопада 1708 р. слобідський бригадир Федір Шидловський доносив Гаврилові Головкину про перехід на бік Мазепи населення Полтави: «чернь» підняла бунт проти мазепинців, убили ратушного писаря, та полковник вигнав бунтівників із міста, «и город заперли и сели в осторожности». Цит. за: *Таирова-Яковлева Т. Г.* Іван Мазепа и Российская империя. — С. 213, 432. На початку грудня 1708 р. в Полтаву ввійшли російські війська князя Волконського, що змінило ситуацію. За відомостями Миколи Костомарова, дітей Левенця забрали як заручників у Харків (*Костомаров Н. И.* Мазепа. — С. 651).

²²⁷ Папков А. Порубежье. — С. 242.

²²⁸ Там само. — С. 254–255.

²²⁹ Юркевич В. Харківський перепис р. 1660. — С. 133.

²³⁰ *Реєстр Війська Запорозького 1649 р.* / підг. до друку О. В. Тодійчук, редкол.: Ф. П. Шевченко та ін. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 408.

Опозиція з Полтавського та Миргородського полків після поразки заколоту Пушкаря осіла на території слобід і досить успішно реалізувалася саме на слободах²³¹. Яскравою статтю є миргородський козак 1658 р.²³², «зміївський черкашенин» 1660 р.²³³, а потім і балаклійський полковник Яків Чернігівець²³⁴.

Актова документація Полтави XVII ст. дає ще ширшу картину. Між полтавцями і мешканцями слобід існують жваві зв'язки. Особливо в тому помітна слобода Мерефа біля Харкова, осаджена відомим Іваном Сірком 1665 р. Висловимо здогад, що значну частину осадників становили саме полтавці²³⁵. У грудні 1666 р. Олексій Корнилович, «обывател слободи Сърковой Мерехвы, бывший перед тим Полтавский обывател», продав свій дім поблизу Полтави Ілляшеві Турянському²³⁶. Так само Іван Корниленко, «обывател Мерехвянский», продав 13 травня 1669 р. в Жуках поблизу Полтави поле Процикові Жуковському²³⁷. У 1667 р. мешканець Мерефи Федір Пархоменко вкрав у Полтаві волів і вночі «воли краденим способом взявши и погнал на слободы до своего дому», сказавши зустрічним, що купив ті воли у вдови Ждачихи²³⁸. Усі ці документи свідчать про жваві зв'язки між Мерефою і Полтавою.

Прикладів зв'язків ще чимало. 9 травня 1665 р. Грицько, «шпитальный староста обывател бывший Пултавский, а тепер мешкающий в Харьковъ», продав поблизу Полтави хутірець із п'ятьма нивками²³⁹. 8 березня 1666 р. поблизу Будищ Крат Фесенко приймає на весіллі гостей із Харкова²⁴⁰. Торгівля вівцями з мешканцями Супрунівки приводить до полтавського суду козаків зі слобідського Колонтаєва Данила Скотченка та Івана Харченка

²³¹ Подробиці: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина. — С. 75–76.

²³² *АМГ.* — Т. 3. — № 249. — С. 254.

²³³ *АМГ.* — Т. 3. — № 231. — С. 222; № 232. — С. 223; № 254. — С. 259–260; № 286. — С. 288.

²³⁴ Див.: *Маслійчук В.* Балаклійський полк 1669–1677. — Харків, 2005. Саме прізвище Чернігівець підкреслює походження носія, відповідно, біографія цього діяча показує рух колонізації з півночі (Чернігівщини) в бік Полтави і далі на Слобожанщину.

²³⁵ Про зв'язки відомого воєначальника з Полтавою відомо опосередковано. Вважається, що його дружина була з Полтави, див., наприклад: *АЮЗР.* — Т. 5. — № 63. — С. 143 (ідеться про гарантії Павла Тетері 1664 р. забезпечити недоторканість у Полтаві сім'ї Івана Сірка, коли той перейде на його бік). Досить цікавим щодо цього є твердження М. Костомарова про те, що сім'я Сірка мешкала в Полтаві (див.: *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования в 8 кн. — Кн. 6. — Т. 15: Руина. Гетманство Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. — СПб., 1905. — С. 11, переказано не віднайдений нами лист П. Тетері — можливо, вже згаданий надрукований в *АЮЗР*; крім цього, див.: *Житецький І.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. — 1927. — № 4. — С. 100), себто отаман прихопив родину дорогою до Харкова (див., наприклад: *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко. — Запоріжжя, 2000. — С. 9). Однак унаслідок повстання проти царського уряду Іван Сірко 1668 року «пошол с своей слободы со всеми черкасы тое слободы к Полтаве марта по 6 число и слободу свою покинул» (цит. за: *Данилевич В.* Нові дані для біографії І. Сірка // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — К., 1908. — Кн. 3. — С. 144). Вагома постать у Полтавському полку суддя Іван Красноперич (Красноперченко), у березні 1678 р. козак Полтавського полку, доносив гетьманові Самойловичу про своє перебування на Січі: «Серко позвал его к себе в курень одного и спрашивал его о жене своей с детьми и о дому потому что он Иван с женою его в прежние лета был восприемником, а о войсковых делах не о чем не вспомнул» (*АЮЗР.* — Т. 12. — № 125. — С. 547), тобто старожитній мешканець Полтави Іван Красноперич кумував із дружиною Івана Сірка.

²³⁶ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II. — № 23. — С. 19.

²³⁷ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. III. — № 86. — С. 59.

²³⁸ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — Чернигов, 1912. — № 124. — С. 124. Див. також про мерехвянську справу: № 134. — С. 135.

²³⁹ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II. — № 7. — С. 7.

²⁴⁰ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — № 74. — С. 69.

у 1668 р.²⁴¹ Мешканці Богодухова, Недригайлова присутні на засіданні суду в Полтаві через спільні інтереси²⁴², в одній зі справ свідок — Стефан Столяр з Охтирки²⁴³. У лютому 1667 р. в Полтаві Каленик Марченко, «обиватель харківський», скаржиться на злочинців-вівчарів Андрюшку Звіра та Хому Кучменка, що змовились у Змієві²⁴⁴. 1670 р. в Полтаві розглядається справа Федора Литвина про викрадення в нього жінки, яке здійснив Кіндрат Кудря; виявилося, що Кіндрат доправив жінку до слобідського Змієва²⁴⁵. Полтавський житель Григор Милашенко 1670 р. корову «под Харковом достал»²⁴⁶. Такі побутові контакти яскраво продовжувались і далі. Спійманий 1699 р. в Будищах злочинець нетяга Василь зазначав, що родом він із Харкова, а прийшов до Будищ, як сарана поїла хліб²⁴⁷. Чоловік Насті Цимбалістої з Полтави наприкінці XVII ст. промишляв крамом на Слобожанщині²⁴⁸, так само в той же час нестатечна жіночка з Полтави вешталася по Водолагах, прикордонних місцевостях Харківського полку. Географічна близькість, спільність колонізаційних потуг спричиняли велику подібність між Полтавським і слобідськими полками. Водночас це були території взаємної конкуренції та промислу, набігів і грабунків, напрямків руху переселенців та купецьких валок.

Одним із найцікавіших є зв'язок Івана Яковича Перехреста (Перехриста), батька відомого охтирського полковника, з полтавськими мешканцями, особливо сварка його дружини Килини з полтавською мешканкою Нахимовою²⁴⁹. Чолобитна про позику Івана Перехриста в охтирського міщанина Андрія Нахименка (звідки і сварка з Нахименчихою) 1671 р. також потрапила до Полтавських судових книг²⁵⁰.

Тут варто зробити невеликий відступ про особливість тогочасного життя в Полтаві — перетворення Полтави на велике торговельне місто²⁵¹. Прикордонне розташування зумовлювало особливу роль цього міста у зв'язках із Кримом, участь полтавських купців у міжнародних торговельних оборудках, також насамперед із Кримом, перебування їх у Казикармені²⁵². Запобігти цій торгівлі навіть під час війн було неможливо, у скаргах

²⁴¹ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — № 137. — С. 138. Момент вівчарства дуже цікавий, крадії-вівчарі 1669 р. говорять про «знаємость давнюю» з вівчарями на Тростянці — можливо, йдеться про урочище, де пізніше виникло відоме велике село Охтирського полку (№ 178. — С. 175).

²⁴² *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — № 43. — С. 35; № 192. — С. 190 (у богодухівському випадку це така цікава постать, як Тимофій Криса).

²⁴³ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — № 115. — С. 116.

²⁴⁴ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — № 36. — С. 29, 30.

²⁴⁵ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — № 200. — С. 197.

²⁴⁶ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — № 206. — С. 202.

²⁴⁷ *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXII. — № 1. — С. 30.

²⁴⁸ *Левицкий О.* Очерки... // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXII. — № 3. — С. 370.

²⁴⁹ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. I. — № 198. — С. 195.

²⁵⁰ *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века. — Вып. II. — № 127. — С. 114. Ця чолобитна надзвичайно цікава низкою моментів, насамперед ідентифікаційним і ціннісним: Нахименко позичив Перехристові 76 рублів і дав коня за 24 рублі (у сумі 100 рублів) у липні 1669 р. Перехрист пообіцяв віддати гроші до «Свинського ярмарку», та грошей не повернув. Оскільки чолобитна адресована московському цареві, аби підкреслити сутність моменту й пояснити, Нахименко пише, що повірив Перехристу і дав гроші без «крѣпости»: «потому что у нас иноземцев вѣрят и без крѣпости». Тут ще цікаво, що згадуються дружина Перехриста Килина та його шуряк Карп (родоначальник слобідського старшинського роду Карпових).

²⁵¹ *Левицкий О.* Очерки... // Киевская старина. — 1901. — Т. LXXV. — № 10. — С. 45–51.

²⁵² *Оглоблин О.* Мазепа й Петрик. — С. 211; навіть у пізніші часи вільнянський отаман Гречка у 1708 р. був покараний за січовими правами на Січі серед іншого й за те, що грабував полтавських купців, які поверталися з Криму: *Пуб.* — Т. 7. — С. 881.

старшини на Самойловича 1687 р. маємо пряме звинувачення в тому, що гетьман дозволяв торгівлю з Кримом²⁵³.

Цей зв'язок не урвався і в подальші часи, вже в добу стабільнішого існування слобід. Важливим виявилось поєднання старшинських родів, особливо Черняків та пізніше Буцьких²⁵⁴, що обіймали вагомі посади і в Полтавському, і в Харківському полках. Приклад Черняків дуже промовистий. Пилип Леонтійович Черняк (його батько був двічі полтавським полковником, у 1680–1682 та 1689 рр., а брат Іван, прихильний до гетьмана Івана Скоропадського, очолював Полтавський полк протягом усього гетьманування останнього 1709–1722 рр.²⁵⁵) із вагатого полтавського роду був полковим осавулом і наказним полковником у Харківському полку²⁵⁶, набувши там маєтностей, став родоначальником харківської гілки Черняків²⁵⁷. Зять Івана Черняка Дмитро Калачинський із тещею (дружиною Івана Черняка) та іншою ріднею наприкінці 1708 р., боячись мазепинців, утік із Полтави, і вся та рідня 1709 р. мешкала в Харкові²⁵⁸.

Навіть значно пізніше від описуваних подій у Рум'янцевському описі, в реєстрі Полтави 1765–1769 рр., що його нещодавно опублікував Юрій Волошин, мешканці вже колишніх слобідських полків яскраво представлені серед населення Полтави²⁵⁹.

В описуваній ситуації слід зважити й на своєрідне протистояння південного прикордоння гетьманській політиці, «полтавську опозиційність», яскраво зображену Олександром Оглоблиним²⁶⁰. До цього слід додати, що ті орільські містечка, котрі охоче підтримували як Петрика, так і виступ Костя Гордієнка, були тереном для втеч і колонізації. Усі ці моменти підкріплюють тезу про сумнівність і невизначеність прикордоння щодо централізаторських політик.

²⁵³ *Источники*. — Т. 1. — С. 303.

²⁵⁴ Див.: Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків: друга половина XVII — перша третина XVIII ст. — Харків, 2009. — С. 172; *Державний архів Харківської області*. — Ф. 14, оп. 11, спр. 6. — Арк. 4; про маєтності Буцьких у Полтавському полку: *Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730* / упоряд. І. Бутич. — Полтава, 2007. — С. 80–85.

²⁵⁵ Див. про його заслуги й маєтності: *Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730*. — С. 60–65.

²⁵⁶ Див., наприклад: *Филарет*. — Т. 2. — С. 256.

²⁵⁷ Див., наприклад: Лиман І. Козацький рід Черняків в історії України, Росії, США // *Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. — Одеса, 2008. — С. 35–45. Цікаво, що харківська гілка Черняків володіла маєтностями і в Полтавському полку, зокрема частиною села Кам'янка (*Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730*. — С. 44)

²⁵⁸ *Востоков А.* Полтавський полковник Іван Черняк // *Киевская старина*. — 1889. — Т. XXVII. — № 10. — С. 5.

²⁵⁹ *Волошин Ю.* Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — К., 2012. — С. 164, 100, 145, 146, 170, 191, 300, 335, 359 та ін.

²⁶⁰ *Оглоблин О.* Гетьман Мазепа та його доба. — С. 170–173.

«ЯК ТО ЕСТЬ ИЗДАВНА ОНИ НАМ ПРИЯТЕЛИ»²⁶¹ (Геополітична ситуація і слобідські полки в 1687–1708 рр.)

Слобідські полки виникли на так званому Дикому полі, в безпосередньому сусідстві з Кримським ханством, на території претензій кількох державних утворень. Московська держава стратегічно сприяла колонізації, бо їй не вистачало власних сил для освоєння й охорони кордону. Нові слободи та фортеці закривали шлях силам Кримського ханства на Москву. Хиткий баланс сил між слобідськими полками і татарами тривалий час визначав збереження традиційних устоїв та автономії. Спорудження 1679–1681 рр. Ізюмської лінії, що мала перешкодити походам кримців, військові дії поблизу цієї лінії під час спорудження вже передбачали майбутню колонізацію понад лінією, змінювали ситуацію на прикордонні. Подолання Кримського ханства та вихід Росії до Чорного моря ставили крапку в стратегічній потребі у слобідських полках, пільговому прикордонному режимі та сприяли інтеграції регіону в імперію. Участь гетьманської адміністрації та персонально Івана Мазепи в кримській політиці Московської держави, з одного боку, поєднували Гетьманщину і слобідські полки, а з другого — закладали підвалини для реформування й ліквідації цих автономій.

Кримські походи були найбільшою справою співпраці гетьмана Івана Мазепи зі слобідськими полками, так само як прикордонна служба та дальші військові виправи проти Кримського ханства і, ширше, Османської імперії. Кримське ханство на цих теренах чинило спроби ліквідувати нові утворення та Ізюмську лінію як протягом Мазепиною правління, так і після того.

Частина слобідських полків, напевно ж, брала участь у Кримському поході й Коломацьких подіях 1687 р., хоча дані про це опосередковані. Напередодні походів Харківському полку були підтверджені основні привілеї жалуваною грамотою у зв'язку з Вічним миром із Річчю Посполитою²⁶². Саме ці Кримські походи насичені ситуаціями, що вчергове

²⁶¹ Так слобідський охтирський полковник Федір Осипов характеризує населення гетьманських міст під час непевних подій 1711 р. і небезпеки, що гетьманські міста стануть «за Орлика»: *Мышлаевский А. 3. Война с Турциею 1711 г. Прутская операция // Сборник военно-исторических материалов. — СПб., 1898. — Вып. XII. — С. 44.*

²⁶² *Сборник судебных решений, составительных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. — С. 479; див. подібну грамоту Охтирському полку: Старозаимочные земли. — С. 111.*

сколихнули надійність прикордоння й окремо становище в слобідських полках. Велике російське військо рухалося Слобожанщиною, а до виїзду на Коломак основна квартира головнокомандувача князя Василя Голіцина розташовувалася в Охтирці. З жалуваної грамоти охтирському полковнику Іванові Перехрестову відомо, що полк брав участь у першому поході «и всякую нужду терпел»²⁶³. Власне, події 1687–1688 рр., названі Олександром Лазаревським «Коломацькою революцією»²⁶⁴, призвели до значної дестабілізації в Гетьманщині та великих татарських набігів на слобідські полки.

Доти слобідські полки не брали участі в таких великих походах на Крим. Під час розташування та руху війська виявилася низка нездалостей цих утворень: від проблем постачання великого війська, що рухалося через слободи і розташовувалося там, аж до факту, що козак із Коломака Іван Сліпченко шпигує на користь казикарменського бея²⁶⁵. Ці проблеми змусили для кращого управління полками запровадити окрему централізовану структуру — Приказ Великої Росії — за ініціативою Василя Голіцина²⁶⁶. Слід визнати, що Василь Голіцин бажав реформувати Московське царство²⁶⁷, і слобідські полки, вочевидь, мали стати частиною експерименту. «Старшин, сотників та урядників» Сумського, Охтирського та Харківського полків похвалено за похід 1687 р. (26 березня 1688 р.) із грошовими винагородами²⁶⁸.

Уже перед другим Кримським походом гетьман Іван Мазепа висловлює свої зауваження й побажання щодо війська. Сумський полк (1000 осіб) та Харківський (500 осіб) на чолі з сумським полковником Андрієм Кондратьєвим приєднувалися до війська гетьмана²⁶⁹. Сам командувач російського війська Василь Голіцин уже на початку березня 1689 р. перебував у Сумах, а звідти вирушив до Охтирки, однак пересуванню війська заважав весняний розлив річки Мерла, що не давав рухатися на Коломак²⁷⁰. Загалом велике російське військо вже в лютому 1689 р. розташувалося в прикордонних, у тому числі слобідських містах²⁷¹.

Під час другого Кримського походу відомості про слобідські полки ясніші. Харківський полк було відправлено під керівництво Мазепи разом із Лубенським полком і виборними козаками Полтавського та Миргородського полків. Ці полки мусили в шанцях захищатися від військ Ширин-бея в степу, а потім відступити²⁷². Дальша інформація доволі ціка-

²⁶³ Филарет. — Т. 1. — С. 268.

²⁶⁴ Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. — С. 28.

²⁶⁵ ІРНБУВ. — Ф. ХХІХ. — Спр. 151. — Арк. 38–40.

²⁶⁶ Велика недрукована праця про ці події В. Данилевича «Приказ Великия России»: ІРНБУВ. — Ф. ХХІХ. — Спр. 149, див. також: П'ятиницька С. Приказ Великия России // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права Всеукраїнської Академії наук. — К., 1926. — Вип. 2. — С. 229–251.

²⁶⁷ Див. про це: Ключевский В. Курс русской истории // Ключевский В. О. Сочинения в 9 т. — М., 1988. — Т. III. — С. 331–342; Лавров А. С. «Записки о Московии» де ла Невилля (преобразовательный план В. В. Голицына и его источники) // Вестник Ленинградского государственного университета. — 1986. — Серия 2. — Вып. 4. — С. 88–91.

²⁶⁸ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. — М., 1903. — Кн. 13. — С. 422.

²⁶⁹ Листи. — Т. 1. — № 111. — С. 265; див. також № 112.

²⁷⁰ Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. — Т. 1. — С. 357–358; Листи. — Т. 1. — № 141. — С. 315; № 144. — С. 318–319, № 145. — С. 320.

²⁷¹ У Сумах перебував сам Василь Голіцин (разом із Яковом Долгоруковим) з основними силами, Сівський полк із Леонтієм Неплюєвим стояв у Межирічах (Сумського полку), Казанський полк із Борисом Шереметьєвим мав квартири в Чугуєві: Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. — Т. 1. — С. 216. І Шереметьєв, і Долгоруков — майбутні білгородські воєводи та керівники слобідських козаків під час Азовських походів.

²⁷² Филарет. — Т. 1. — С. 268.

ва: за основним документом, листуванням чугуївського воєводи, Сумський та Охтирський полки були об'єднані та прилучені до основного війська під керівництвом думного дяка Ємельянова (вочевидь Ємельяна Українцева), «кой надєжно лучше пером умел, нежели шпагою работать». Під Перекопом, на Чорній долині, саме на ці полки припав основний удар ханського війська. Із двох полків уціліло лише 150 осіб, а охтирський полковник Іван Перехрестов був поранений у плечі; гармати й прапори були втрачені²⁷³. Усунення Перехрестова від влади через поранення призвело до тривалої старшинської ворожнечі в Охтирському полку²⁷⁴, лише за кілька років Перехрестов повернувся до керівництва полком. Загалом похід закінчився великими невдачами.

Наслідком Кримських походів стала побудова на кордоні з Запоріжжям, близько до кримських володінь, самарських фортець. Іван Мазепа в питаннях прикордонної служби та складних відносин Московської держави з Кримським ханством діяв досить успішно й ефективно, однак часто ця співпраця і виправи шкодили ще одному важливому суб'єкту прикордоння — Запорізькій Січі. Слобідські полки, які діяли спільно з гетьманом, у цьому разі були частиною політики царату на прикордонні.

Уже Коломацькі домовленості старшини з царським урядом 28 липня 1687 р. (20-й пункт) передбачали, що для стримування кримської орди слід біля Кодака зробити шанець, а на річках Самарі та Орелі і на гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста й населити «малоросійськими жителями», про що надіслати в гетьманські міста універсали, щоб місцеві жителі йшли на ті поселення і тому не чинити перешкод²⁷⁵. Нещодавно опубліковані Татяною Таїровою-Яковлевою «Московські статті» — угода гетьмана Івана Мазепа з московським урядом 20 вересня 1689 р. — взагалі свідчать про широкий колонізаційний проект гетьманської адміністрації. Поряд із запрошенням заселити Новобогородицьк російськими військовими йшлося про дозвіл поселити тисячу «малоросійських родин» на слободах поблизу Новобогородицька²⁷⁶. Створювався новий великий простір для колонізації, не цілком вдалої, з огляду на пізніші події.

Ще у квітні 1688 р. було проведено розвідку й виявлено, що по Самарі та Кільчені — «пуща», запорозький кошовий Григорій Сагайдачний підтвердив, що там запорожці жодних міст не будували²⁷⁷. Улітку царський уряд почав зводити Новобогородицьку фортецю. Але вже у вересні 1688 р. до Москви приїхали мешканець Котельви Іван Донець (імовірно, що відома постать ще з тридцятилітньої давнини) та з Полтавського полку Мартин Виноградний (останній привіз у дарунок виноградної патоки) з проханням переселитися на Самару і будуватися в запланованому самарському місті Новобогородицьку. І список прохачів цим далеко не вичерпується: крім Дінця та Виноградного, про переселення до Новобогородицька просили сумський козак Федька Прокопов із сином Яцьком, ізюмський Івашко Клівщ, охтирський Васько Іванченко, знову сумський Яким Плежниченко, а з ними мешканці Переволочної, Котельви, Кодака. Ці прізвища свідчать про продовження колонізаційних процесів на прикордонні і бажання жителів слобідських полків переселитися на Самару. Для царського уряду рух населення з прикордонних слобідських полків був зовсім не бажаним, тому було вирішено дозволити переселитися тисячі родин (що й підтверджено гетьману Мазепі у вересні 1689 р.) із «малоросійських міст», мешканцям же Сумського,

²⁷³ Филарет. — Т. 1. — С. 268.

²⁷⁴ Подробиці: Маслійчук В. Козацька старшина. — С. 85–86.

²⁷⁵ Источники. — Т. 1. — С. 318.

²⁷⁶ Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. — С. 498.

²⁷⁷ Эварницкий Д. И. Источники. — Т. 1. — XXV. — С. 110–111.

Охтирського, Харківського полків переселятися «отнюдь не велено»²⁷⁸. Усі ці відомості передавалися до Івана Мазепи, щоб він дозволив переселення і сприяв торговельним пільгам.

Слобідські козаки брали активну участь у побудові самарських міст²⁷⁹, а особливо Новобогородицької фортеці, і несли там прикордонну службу, дехто навіть залишався там жити²⁸⁰. Відомості 1688 р. насичені службовою інформацією. Козаки слобідських полків не лише випалювали степ поблизу річок Самари та Орелі, але й висилалися по 500 осіб у степ за межі фортеці, аби там нести сторожову службу по черзі по три тижні²⁸¹. Незважаючи на постійну заборону оселятися, царський уряд використовував службовий потенціал слобожан. За розписом фортеця планувалась і як осідок гетьмана Мазепи: для нього і для генеральної старшини там було побудовано сім дворів²⁸². До Мазепи з Новобогородицька місцеве російське керівництво посиляло з відомостями слобідських козаків, як це було в 1689 р. (сумський козак)²⁸³. Але невдачі спіткали новий проект, щойно було побудовано фортецю: велика морова пошесть із півдня практично звела нанівець як сторожу, так і велику колонізацію²⁸⁴. Фортеця перекрила вільний довіз збіжжя на Запорізьку Січ, а російські війська, що рухалися як до Новобогородицька в гарнізон, так і звідти, лягали важким тягарем на населення прикордонних полків²⁸⁵.

У 1691 р. до Білгорода приїхав боровенський сотник Степан Стрижевський (Охтирський полк) із виказом на охтирського козака Івана Ляшенка, буцім той чув від козака Гадяцького полку Зінківської сотні (сусідньої з Охтирським полком), що приїжджали в Гадяч запорожці і розповіли про намір із татарами «бити на казну», яку буде взято з Новобогородицька, а далі всі козаки городові піддадуться польському королеві, якому буде відправлено ту казну, і запорожці з кримцями та поляками підуть у похід на прикордонні російські міста (власне, на слобідські). Оскільки Гадяцький полк був під регіментом Мазепи, до нього відразу було направлено посланця з наказом довідатися про наміри запорожців. Козака

²⁷⁸ *Еварницький Д. И.* Источники. — Т. 1. — XXIX. — С. 137–142. Переселенці мали б надіятися широкими пільгами аж до організації козацького полку та існування власного самоуправління з віттом і бурмистрами.

²⁷⁹ Ідеться насамперед про родину харківських полковників Донців-Захаржевських. Костянтин (ізомський полковник) та його батько Григорій (харківський полковник) брали активну участь у будівництві й постачанні Новобогородицька (*Еварницький Д. И.* Источники. — Т. 1. — XXIX. — С. 150). Батько майбутнього мазепинця сотник Степан Фомін (Куколь) із Сумського полку восени 1688 р. був посланий у степ із Новобогородицька для випалювання трави (*Там само.* — С. 153). А в розписі витрат 1688–1689 рр. зазначено і про 282 особи Острогоського полку (*Там само.* — XXXI. — С. 169).

²⁸⁰ Історик Олег Репан дав мені цінну вказівку, що переселенців зі слобід можна розпізнати за ономастичними даними. Наприклад, 1755 р. Петро Байбуза, житель села Вільне біля Самарського містечка (колишнього Новобогородицька), зазначив, що купив давно млина в Лук'яна Охтирського (ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9333. — Арк. 273).

²⁸¹ *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции.* — М., 1903. — Кн. 13. — С. 424, також с. 535.

²⁸² *Еварницький Д. И.* Источники. — Т. 1. — XXXI. — С. 1604. У 1701 р. фортецю взагалі передано у відання Мазепи і звідти вивезено гармати до Охтирки, але 1707 р. забрано. Деталі: *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. — С. 331–332. Також про внесок Мазепи в побудову фортець див.: *Яворницький Д. И.* Історія запорозьких козаків. — К., 1993. — Т. 3. — С. 49–50.

²⁸³ *Еварницький Д. И.* Источники. — Т. 1. — XXXIII. — С. 173.

²⁸⁴ Про мор у Новобогородицьку: *Еварницький Д. И.* Источники. — Т. 1. — XLIII. — С. 250–251; *Новомбергский Н.* Материалы по истории медицины в России. — СПб., 1906. — Т. 2. — С. 321–323 (росіяни, вочевидь, приховували перед урядом розміри мору, основна інформація до царського двору йшла від запорожців і гетьманської адміністрації).

²⁸⁵ *Еварницький Д. И.* Источники. — Т. 1. — LXXV. — С. 332–340. Див. також нарікання на те Івана Мазепи в «Московських статтях» 1689 р. (*Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. — С. 496).

схопили й відправили до Батурина, де він на допиті зазначив, що нічого про такі плани Війська Низового і татар не чув і нікому не розповідав²⁸⁶. Сучасний дослідник В'ячеслав Станіславський вважає, що вже увага до цієї інформації засвідчує великі непевності на прикордонні і ймовірність такого розвитку подій.

Крім усього, про розширення компетенції гетьмана в той час свідчило і те, що козаки прикордонних Харківського та Охтирського полків мали нести прикордонну службу, чергуючи на татарських шляхах і сакмах, у безпосередньому контакті з полтавськими козаками, підлеглими Мазепи, а незрідка, вочевидь, підпорядковуючись в окремих питаннях також гетьманові. Так, у 1689 р. Приказ Великої Росії (якому підпорядковувалися слобідські полки) повідомляв білгородського воєводу Бориса Шереметьєва, що «Приказ» «писал к гетману к Ивану Степановичу чтоб он сторожам Харьковского и Ахтырского полков, которые для остережения будут стоять на... сакмах велел быть при полтавских полевых сторожах»²⁸⁷.

Сприяв Мазепа, за його листом у грудні 1693 р., і запровадженню пошти для передачі інформації з самарських фортець у Москву, частково через Слобідську Україну з орільських містечок до Котельви, а звідти до охтирського полковника²⁸⁸. Слобідські міста Суми та Охтирка ставали поштовими, а місцеві полковники мали дбати про своєчасну передачу кореспонденції²⁸⁹.

Усі наведені факти свідчать про пошвавлення зв'язків між Гетьманщиною і слобідськими полками внаслідок Кримських походів та спорудження самарських фортець у перші роки гетьманування Івана Мазепи. Колонізація та прикордонна служба, участь у великих зовнішньополітичних акціях відігравали істотну роль у зближенні цих одиниць. Однак «самарські фортеці» поклали початок і тривалій ворожнечі запорозьких козаків із поселенцями тих місцевостей та загрози постійного походу запорозьких козаків на Самару і «великороссийские города»²⁹⁰.

Однією з найістотніших подій правління Івана Мазепи було повстання Петрика Іваненка 1692 р. і виправи Петрика на прикордонні, саме на щойно колонізованих приорільських просторах. Між іншим, першу інформацію про Петрика Іван Мазепа пересилає російським царям у травні 1691 р. разом із відомостями про вдалу виправу в степ полтавського полковника Івана Іскри (майбутнього донощика), який привіз «язиків»²⁹¹.

Пізніше, у 1708 р., Іван Мазепа звинуватив Василя Кочубея (якому Петрик був родичем) у підготуванні цього заколоту. Існують думки, що заколот Петрика інспірував сам Мазепа, щоб позбутися опозиції з Полтавського полку чи навіть спричинити широкий антимосковський рух на прикордонні і порозумітися з кримським ханом, як і попередні українські гетьмани. Ці погляди, базовані на пізніших даних з листа Івана Мазепи Варламові Ясинському та з допиту Кочубея, висловлені Дмитром Яворницьким²⁹², існують на рівні гіпотези, вдало обговореної Олександром Оглоблиним²⁹³.

²⁸⁶ Станіславський В. Запорізька Січ та Річ Посполита: 1686 – 1699. – К., 2004. – С. 142–143. Див. також: ІРНБУВ. – Ф. XXIX. – Спр. 152. – Арк. 38.

²⁸⁷ ІРНБУВ. – Ф. XXIX. – Спр. 149. – Арк. 42.

²⁸⁸ Листи. – № 89. – С. 428.

²⁸⁹ Эварницкий Д. И. Источники. – Т. 1. – LXXV. – С. 340–343, 348–350. (Такий указ надіслано і сумському полковникові Андрію Кондратьєву.) Цікаво, що відповідальність за пошту в Сумському та Охтирському полках бере на себе слобідська полковницька родина Кондратьєвих – батько Герасим та сини Андрій (сумський полковник) і Роман (охтирський полковник): Там само. – С. 354–357.

²⁹⁰ Див. про загрозу, що запорожці підтримають донських козаків Кіндрата Булавина, поруйнують фортеці на Самарі і рушать походом: Пуб. – Т. VII. – С. 699.

²⁹¹ Эварницкий Д. И. Источники. – Т. 1. – LIX–LX. – С. 306–307.

²⁹² Яворницкий Д. И. История запорозьких козаків. – К., 1993. – Т. 3. – С. 102–103.

²⁹³ Оглоблин О. Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXIII. – С. 189–219.

Поза сумнівом, у ці проблеми були втягнуті насамперед прикордонні міста Полтавського полку. Проект угоди гетьмана Петрика з Кримським ханством яскраво відбивав геополітичні бажання як Гетьманщини, так і самого ханства. В угоді чітко зазначалося, що якщо «Військо Запорозьке» визволиться з-під московського «іга», то два слобідські полки, Охтирський та Сумський, мають бути приєднані до «Государства Малороссийского» (як те переклав тлумач), а Харківський (і з ним остаточно ще не виокремлений Ізюмський) та Рибинський полки повинні бути переведені на правий (чигиринський) бік Дніпра, поселення цих полків мають запустіти (вочевидь, аби відкрити татарам шлях на Москву). В угоді зазначалося, що на слободах і в інших місцях татари повинні не брати в неволю людей «малоросійської породи»²⁹⁴, а якщо такі вже взяті, то повернути²⁹⁵. У зазначеному документі чітко бачимо ідею єдності слобідських і гетьманських полків та проблему знелюднілого Правобережжя.

Однак у планах Петрика, вочевидь, слобідським полкам відводилася ширша роль. Спійманий восени 1692 р. біля Новобогородицька запорожець із війська Петрика Кондратій Михайлов (так у московській документації) чув, що під час приступів до Новобогородицька козацько-татарського війська Петрик говорив: коли йому «малоросійський край» підкориться, то піде він війною на слобідські міста, а Сумський, Охтирський та Харківський полки буде переганяти під Чигирин²⁹⁶. На початку 1693 р. писар Петра Іваненка Григорій Волковський утік до Новобогородицька, де був схоплений і висланий на допит до Білгорода. Свідченням Волковського, де стверджувалося, що Іваненко мав чіткі настанови від гетьмана, не повірили, але вони дуже характеристичні.

Петрик у грудні 1692 р. мав аудієнцію в кримського хана (Селім Гірея) і поклав тому два листи до старого (попереднього, Сафа Гірея) хана від гетьмана та Кочубея. У листах ішлося, щоб татари з «малоросійським військом» уклали мир і йшли до гетьманських міст для об'єднання з «малоросійським військом», а звідти йшли б війною на «великоросійские городы»²⁹⁷: «И тѣх Великоросійских слободцких городов людей переводить на ту сторону Днепра и строить городы на Чигиринской сторонѣ»²⁹⁸. Тобто перед нами традиційний вияв політики низки гетьманів щодо слобід (Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка): разом з ордою спустошити ці поселення. Звинувачений Мазепою в підтримці Петрика на допитах 1708 р. Василь Кочубей зазначав, що про все те знає Влас Макогон, мешканець «Харковского уѣзду», бо за дорученням Мазепи той мав дати Петрикові «науку», «як орду вивести на крайніе украинные городы и разоряти, и палити, пустошити»²⁹⁹. Як і свого часу Волковському, Кочубеєві також не повірили.

²⁹⁴ Повстання Петрика цікаве своєю «етнічністю»: наголосами на «малоросійської породи», закликами бити «москалів» та «жидів» тощо.

²⁹⁵ *Оглоблін О.* Договір П. Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Багалія. — К., 1927. — С. 742. Про те ж переказував улітку 1692 р. гетьманові Івану Мазепі кошовий Іван Гусак, а той відписував у московський Розряд: «Высвободясь из под ига московского ахтырскому и сумскому полкам со всіми городами и принадлежностями быти под властію войска запорожского, а харковский и рыбенский полки перевести на чигиринскую сторону и чигиринская сторона со всіми городами имѣет быти под властію войска запорожского». Платнею татарам за допомогу мало стати відкриття «муравських шляхів» для походу на Москву: *Эварницкий Д. И.* Источники. — Т. 1. — LXXVIII. — С. 397.

²⁹⁶ *Эварницкий Д. И.* Источники. — Т. 1. — LXXVII. — С. 368.

²⁹⁷ Так у російській документації після організації Приказу Великої Росії 1688 р. називалися міста Слобідської України.

²⁹⁸ *Оглоблін О.* Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика). — С. 197.

²⁹⁹ *Там само.* — С. 199.

Виступ Петрика цікавий історичними обґрунтуваннями «татарського гетьмана», по статі, свідомої мети свого виступу. Тут досить яскраво постає і козацьке бачення тогочасної дійсності. Петрик покликається на часи Богдана Хмельницького і знищення ним «оренд», які знову запроваджені; засадничим є визволення від московської неволі, що в російському перекладі визначається дуже типово: «Не через меч нас завладѣли, но доброволно і переведений наш край чигиринский на заднѣпровскую сторону обсадили нашими людьми». Тобто Петрик сприймає єдність слобідських полків і війська запорозького (край задніпровський осаджено «нашими людьми»), як це бачимо і у вимогах Самоїловича. Також Петрик стверджує: «А Москва вся всѣгда за нашими людьми как за стѣной обрѣтается, радѣет всѣх нас учинить холопами». «Нашими людьми» загороджено простір для походів татар на Москву, і татари нападають на українські поселення й беруть полон, як узимку 1692 р. в Переяславському полку, а перед тим у полку Харківському під Змієвом³⁰⁰. Тобто Москва віддає «наших людей» у полон татарам, немов відкупляючись від походів татар углиб Росії. Ця картина важлива вписуванням слобідських полків у спільний контекст простору, де козаки затуляли собою прикордоння.

У боротьбі з Петриком дислокація війська знову ж відбувалася поблизу слобідських кордонів. Білгородський воєвода Борис Шереметьєв мав рухатися до Охтирки, Мазепа перебував у Гадячі, а Петрик з'являвся на Коломаку³⁰¹. Походи Петрика 1692–1693 і подальших років виявилися невдалими, однак програма й мета його дій відображали окремі бажання козацької старшини Гетьманщини та Запоріжжя.

Глумачення вчинку Петрика, підстави та сприяння і досі є не вельми з'ясованою сторінкою історії. Мазепа пізніше звинувачував — вочевидь небезпідставно — в організації повстання Василя Кочубея та Івана Іскру. Однак думка про причетність самого Івана Мазепи до повстання має теж певний ґрунт: уся політична діяльність гетьмана була грою, скерованою на підкріплення лояльності старшин і ліквідацію опозиції, часто старшин із південних полків. Однак довести цю думку неможливо. До всього, внаслідок учинку гетьмана 1708 р. на нього впродовж століть «навішано» стільки звинувачень, що подекуди може здатися, ніби всі «розрухи» на Україні і в Московській державі були Мазепиною інтригою. У риторичі ж Петрика повстанці мали воювати з малоросійським гетьманом, з Мазепою, що запроваджував московські порядки. Повстання підтримали мешканці приорільських слобід, нещодавно колонізованих територій, однак частково воно виражало окремі прагнення і полтавських старшин у справі зменшення впливу Москви та приєднання західних слобідських полків до гетьманського реґіменту, що значно полегшувало б, а то й ліквідувало межові сварки.

На сьогодні причетність до цього руху оточення Мазепи — аксіома. Важливо, що і Василь Кочубей, і Іван Мазепа починали свою політичну діяльність в оточенні гетьмана Петра Дорошенка на Правобережжі, з інтенсивними контактами з кримським ханом. Повернення втікачів і переведення зовнішньополітичної діяльності Кримського ханства на відкритий Муравський шлях — відома стратегія. Проекти Петрика дуже схожі на думки українських гетьманів про ліквідацію свавільних колоній, розбіжності в думках були хіба щодо того, чи слід ліквідувати всі полки і як залюднити «чигиринську Україну». Власне, сам Мазепа, за доносом Кочубея 1708 р., вітав походи татар і запорожців на слобідські полки. Кочубей зазначає, що запорожці разом із татарами збиралися під слобідські міста по здобич (напевно, перед Константинопольським миром 1700 р.), і Мазепа, отримавши таке повідомлення буцімто мовив: «Чей нецнотливіи сыни онія всѣ, коли що мают чинити,

³⁰⁰ *Эварницкий Д. И.* Источники. — Т. 1. — LXXVIII. — С. 419, 424.

³⁰¹ *Эварницкий Д. И.* Источники. — Т. 1. — LXXVIII. — С. 410; LXXX. — С. 454.

коли б уже чинили, а то тилко оголошаються, аки дражнять!»³⁰² Хоча, звичайно, ці слова можна інтерпретувати по-різному, зокрема і з огляду на часто безпідставні тривоги й наміри запорожців, що повсякчас тримали в напрузі гетьмана.

В особі Івана Мазепи московська влада знайшла потужного виконавця своєї кримської політики. Ці дії так чи так стосувались і південного слобідсько-гетьманського прикордоння. Улітку 1694 р. гетьман здійснив похід на Очаків, залишивши для уникнення загрози кримського вторгнення Гадяцький і Полтавський полки «на Коломаку»³⁰³.

Азовським походам російського війська 1695–1696 рр., суттєвим за напругою та наслідками, надається мало місця в історіографії. У найбільшій біографії Петра I в ХХ ст. Михайла Богословського основою відомостей про ці події є щоденник Патріка Гордона³⁰⁴. Перший Азовський похід був не дуже успішним, найбільшим успіхом того походу була виправа гетьмана Івана Мазепи разом із білгородським воєводою Борисом Шереметьєвим³⁰⁵, що очолив об'єднане військо гетьманських та слобідських полків³⁰⁶, яке поруйнувало Казикармен і придніпровські фортеці³⁰⁷. Роль Мазепи у взятті придніпровських фортець незаперечна³⁰⁸. Привертає увагу, що гетьман Мазепа очолював у поході і слобідські полки, а також іще один дуже істотний момент: це було порушення балансу на прикордонні, бо і Казикармен, і інші поселення були на той час також місцями промислу й діалогу між мешканцями прикордонних полків та Кримським ханством. Утримувати Казикармен було неможливо, тому маленький гарнізон переправили на Таванський острів в іншу невеличку фортецю Мустріт-Кермень (Тавань)³⁰⁹, далеку від тилів, але з контролем над дніпровською переправою.

Уже в жовтні 1695 р. гетьман Іван Мазепа пише, щоб листування не в поході з ним велося безпосередньо, а не через білгородського воєводу Бориса Шереметьєва, бо Білгород далеко від Батурина, і дещо радить щодо слобідських полків, особливо Охтирського, чий міста по Мерлі й Коломаку близькі до степового прикордоння, і з них зручно вирушати до Таванської переправи, аби там готували на літо підводи, а також висловлює слушні сумніви щодо обороноздатності Таванської фортеці³¹⁰. Цей лист, попри дипломатичність, — яскраве втручання в справи слобідських полків щодо готування майбутнього походу до Тавані.

Ситуація зими-весни 1696 р. була тривожною. Шереметьєв зібрав свої війська та слобідські полки³¹¹ в Охтирці, однак вторгнення орди не дозволяло Мазепі з ним з'єднатися для

³⁰² *Источники.* — Т. 2. — С. 106–107.

³⁰³ *Листи.* — Т. 2. — № 102. — С. 450–451.

³⁰⁴ *Богословский М. М.* Петр I. Материалы для биографии. — Том 1: Детство, юность, Азовские походы. 30 мая 1672 — 6 марта 1697. — М., 1940. — С. 210–336.

³⁰⁵ Про суттєві контакти між Борисом Шереметьєвим та Іваном Мазепою див: *Таирова-Яковлева Т. Г.* Иван Мазепа и Российская империя. — С. 260–263.

³⁰⁶ За інформацією Петра Головинського, Острогозький полк не брав участі в першому Азовському поході, а перебував у Воронежі на охороні кордонів та будівництві флоту: *Головинский П.* Слободские козацькі полки. — С. 122–123.

³⁰⁷ Частина козаків слобідських полків (по 200 з Харківського, Ізюмського та Острогозького) у 1696 р. були направлені для роз'їздів та супроводу солдатських полків з-під Валуйок через Черкаськ і Сергіїв під Азов (*Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции.* — Т. 14. — С. 78.)

³⁰⁸ *Костомаров Н. И.* — С. 452–453.

³⁰⁹ Цікаво, що полонених турків із Тавані Мазепа відправив до Сум для розподілу на роботи: *Костомаров Н. И.* — С. 455.

³¹⁰ *З епістолярної спадщини.* — № 48 — С. 117–119.

³¹¹ Цього разу в складі війська Шереметьєва були і козаки Острогозького полку: *Головинский П.* Слободские козацькі полки. — С. 129.

спільного походу. Улітку 1696 р., напередодні другого походу, Мазепа все ж таки з'єднався з військом Шереметьєва на Коломаку³¹². Коломацьке прикордоння ставало основною контактною зоною на тривалий час. Від Коломаку війська рушили на річку Берестову³¹³. Там війська простояли довго, аж до відомостей про взяття Азова. Слід визнати, що Азовські походи серйозно спустошували прикордонні території, з яких часто велося постачання: з Острогозького полку для війська прохали навіть обкладені льодом діжки пива³¹⁴.

Азовські походи пов'язали гетьмана і слобідські полки ще з однієї причини. Ідеться про зустріч царя Петра I та Івана Мазепи в полковому центрі Слобідської України – Острогозьку. Відомості про цю подію мають легендарний характер. Після другого Азовського походу 1696 р. Петро I вирішив неодмінно зустрітися з великим помічником у війні з Османською імперією, гетьманом Мазепою, і, їдучи до столиці, закликав того наздогнати дорогою. Зустріч відбулася в Острогозьку, місті з питомим українським населенням і полковим козацьким устроєм. Під час зустрічі на знак пошани гетьман подарував цареві шаблю³¹⁵. Тобто від часу Кримських походів і під час Азовських походів Мазепа подеколи відвідував слобідські місцевості та міста, на відміну від усіх своїх попередників.

На початку квітня 1697 р. гетьман приїхав на зустріч із новим білгородським воєводою Яковом Долгоруковим до Сум, а звідти з військами рушили на Коломак, Орчик і Самару³¹⁶. Принаймні є інформація червня 1697 р. про жваві зв'язки Мазепи з Яковом Долгоруковим³¹⁷, вочевидь щодо оборони Таванської фортеці, яку невдало штурмувало турецько-татарське військо навесні 1697 р. Походи за звичаєм починалися, певно, з об'єднання військ на Коломаку.

Основним завданням білгородських воєвод і гетьмана Мазепи протягом 1695–1700 рр. стали операції козацьких і російських військ у пониззях Дніпра й коло Перекопа. Описані дані свідчать, що вже після Азовських походів війська під керівництвом Якова Долгорукова та Івана Мазепи (на чолі і слобідських полків) у 1698 р. безуспішно намагалися штурмувати кримський Перекоп³¹⁸. Політика походів на Крим не була вдалою. Навпаки, вона втягла Слобідську Україну в шерех татарських нападів, ішли повідомлення від узятих «язиків», зокрема, про готування весняного нападу 1699 р. на Перекоп (Коломацький) і Таранівку татарського війська з гарматами³¹⁹.

Військові дії спільних військ приносили негаразди на прикордонні: полтавські жителі скаржилися на витолочені поля та забрані підводи³²⁰. До всього, у 1698–1699 рр. на прикордонні стався недорід і голод³²¹. Наслідки походів 90-х рр. були не зовсім успішними

³¹² Листи. – Т. 2. – № 120. – С. 479; див. також про доставлення полоненого запорожцями татарина Булая 1 липня 1696 р. на Коломак: *Еварницький Д.* Істочники. – Т. 1. – СХV. – С. 596.

³¹³ *З епістолярної спадщини.* – № 52. – С. 132.

³¹⁴ *Головинський П.* Слободские козацькі полки. – С. 128. Крім усього, за інформацією Миколи Костомарова, передбачалося, що гетьманська адміністрація купить на Слобідській Україні 500 волів та 1500 овець (*Костомаров Н. И.* – С. 458).

³¹⁵ Дуже яскраво цей сюжет із переліком подарунків описує Микола Костомаров: *Костомаров Н. И.* – С. 461–462. Див. також: *Головинський П.* Слободские козацькі полки. – С. 129–130.

³¹⁶ Листи. – Т. 2. – № 133. – С. 507.

³¹⁷ *Еварницький Д.* Істочники. – Т. 1. – СХХVІ. – С. 655.

³¹⁸ *Головинський П.* Слободские козацькі полки. – С. 132.

³¹⁹ Листи. – Т. 2. – № 158. – С. 562–563. Цікавою є характеристика заселення околиць Таранівки: «Некакой ага их, которой прошлого лета зимою, а потом и осенью калге салтану, туды ж под украинные городаы вожем обретался, сказал, что там сел и деревень нет; и добычи взять кроме того городка негде».

³²⁰ *Еварницький Д.* Істочники. – Т. 1. – СХLІХ. – С. 734.

³²¹ *Костомаров Н. И.* Мазепа. – С. 468.

і для Гетьманщини, і для слобідських полків. Царський уряд прагнув замиритися з Портою, навіть пішовши на певні поступки, бо перед молодим царем-реформатором маячила нова велика війна на півночі. Константинопольський мир 1700 р. поставив нетривку паузу в частих походах.

Військові з Білгорода і, вочевидь, слобідські козаки мусили й надалі залишатися на прикордонні з князем Іваном Кольцовим-Масальським руйнувати згідно з Константинопольським миром фортеці Казикармен, Тавань та Шагінкармен і будувати фортецю Кам'яний Затон. У 1700 р. війську Кольцова-Масальського для цієї мети було наказано збиратися в Охтирці, де до них мали долучитися «малоросійські» полки. Однак Мазепа попросив, щоб війська з'єдналися краще під Переволочною чи під Орлом (містечком біля Дніпра), що для гетьманців було зручніше³²².

Існує і кілька подальших прикладів, що ілюструють співпрацю гетьмана Мазепи зі слобідськими полками саме в контексті розвідницьких даних щодо Криму та несення прикордонної служби. Генерал Іван Кольцов-Масальський, котрий перебував на кордоні, відписував про відправлення до Мазепи в грудні 1702 р. сотника Харківського полку Прокопа Рубана, якого висилали для проводження турків (вочевидь посланців щодо розмежування згідно з Константинопольським договором) до Очакова і водночас із розвідницькою метою³²³. Слобідські козаки лишалися на запорізько-кримському пограниччі під керівництвом російських воєначальників і надалі, брали участь у розмежуванні кордонів 1705 р.³²⁴; особливо помітні тут козаки Охтирського полку, яких під час подій кінця 1708 — початку 1709 р. і посилали на розвідку до Січі.

Будівництво Кам'яного Затону і спроби контролювати підвезення харчів на Січ викликали велике невдоволення запорозьких козаків, яке вони виявляли щодо залогі фортеці й довколишніх поселень. Тут гетьман Мазепа виявив себе яскравим захисником скривджених запорожцями, зокрема слобідських служилих. За словами Мазепи в листі до Меншикова на початку 1706 р., запорожці розпустилися від часу Богдана Хмельницького, колишніх гетьманів зовсім не слухали, багато розорення чинили, «божевольного Петрика» учинили гетьманом і зараз крадуть коней у залогі Кам'яного Затону³²⁵. Подальша документація уточнює факти: 1 грудня 1706 р. кошовий Лук'ян Тимофійович пише гетьманові, що коней у харківців (тобто мешканців Харкова, які постачали фортецю) крадуть не запорожці, а колишній отаман прилуцький із ватагою³²⁶. Однак такі виправдання не діяли, і вже в січні 1707 р. Іван Мазепа надіслав широку скаргу царським урядовцям Тихону Стрешньову та Гаврилові Головкіну. Із цієї скарги випливає, що запорожці, крім російських служилих і купців, охоче обкрадали і слобідських козаків, крадучи переважно коней³²⁷.

³²² *Листи*. — № 212. — С. 657. Деталі про будівництво Кам'яного Затону: *Еварницький Д.* *Источники*. — Т. 1. — CLXXVI. — С. 915–919.

³²³ *Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга*. — СПб., 2007. — Вып. 1. — С. 46.

³²⁴ *Мильчев В.* *Кордони війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії*. — Запоріжжя, 2004. — С. 27–28, 35–36, 41–42.

³²⁵ *Еварницький Д.* *Источники*. — Т. 1. — № СХС. — С. 965, 973.

³²⁶ *Еварницький Д.* *Источники*. — Т. 1. — № ССІ. — С. 989.

³²⁷ *Еварницький Д.* *Источники*. — Т. 1. — № ССІІІ. — С. 992–994. Зокрема, в козаків Охтирського полку, що постачали провіант на підводах до Кам'яного Затону, украли 70 коней, у мешканців містечка Соколова, які їхали в Кам'яний Затон, забрали вола й харчі, у чугуївських козаків (вочевидь калмиків — В. М.) відігнали 26 коней, із кінського стада харківського полковника відігнали 180 коней, послані того полку козаки повернули 116, решта лишилися запорожцям.

Чимало ідеологічно спрямованих робіт оцінюють історичний процес крізь призму однієї події, зазначаючи, що гетьман Мазепа був ворогом, противником слобідських полків, наводячи приклади виправи Мазепа й Карла XII навесні 1709 р. та участі слобідських полків у Полтавській битві. Однак уже співпраця Мазепа зі слобідськими полками в справі захисту кордонів і військові походи на турецькі фортеці та Крим 1688–1699 рр. заслуговують, певно, на значно більшу увагу, ніж ті військові дії. Слід визнати, що і гетьман Мазепа, і слобідські полки спорудженням самарських фортець, Азовськими походами та їхніми наслідками вже «підписували вирок» козацтву і розпочинали нову сторінку в історії колонізації великих просторів Причорномор'я. У цьому разі діяльність Івана Мазепа в руслі зовнішньополітичних ініціатив Московського царства підживляла «обикності прикордоння» і від часу його проголошення гетьманом створювала на півдні опозиційні настрої, що можна розглядати і як продовження попередніх конфліктів гетьманської влади з непідконтрольними спільнотами, і як великі зрушення, породжені новою геополітичною ситуацією. Підтримка чи непідтримка гетьмана на цьому просторі вже була приречена на суперечливість, а військовий хід у цей бік був значною мірою геополітичним прорахунком.

Велика Північна війна змінила геополітичну мапу сходу Європи й остаточно утвердила Росію як провідну політичну силу в регіоні. Початок війни знову поєднав гетьманські і слобідські полки у військових виправах, однак показав потенціал для мобілізації і призвів до великого невдоволення політикою царського уряду. На початку війни, у 1701 р., слобідських козаків мобілізували до Пскова, до війська Бориса Шереметьєва; великий загін очолював ізюмський полковник Федір Шидловський (у похід вирушили всі слобідські полковники), у війську Шереметьєва³²⁸ перебували і гетьманські козаки (загін із різних полків певний час очолював небіж Мазепа Іван Обидовський)³²⁹. Слобідським козакам, як і гетьманським, вочевидь, було поставлене другорядне грабіжницьке завдання: «ходить за рубеж непрестанно и чинить для прокормления себя загоны и воинский промысел над неприятельскими жилищами»³³⁰. Грабунки й військові дії в Прибалтиці піднесено до рангу надзвичайних здобутків у панегірику харківським полковникам Донціям-Захаржевським «Багатий сад» Івана Орновського, особливо розгром Рапінської мизи³³¹. 14 вересня 1701 р. слобідські полки послано за «свейский рубеж». Відписка Бориса Шереметьєва від 2 січня 1702 р., що з певних причин не ввійшла до збірки листування фельдмаршала, яскраво висвітлює значення й поведінку українських козаків у Прибалтиці: після перемоги під Ерестфером у Ліфляндії «ходили для разорения в шведскую землю, в местечко Аге и другие. Все

³²⁸ Деталі: *Военно-походной журнал* с 3-го июня 1701 г. по 12 сентября 1705 г. генерала фельдмаршала Б. П. Шереметьева // *Материалы военно-ученого архива* Главного штаба. — СПб., 1871. — Т. 1. — С. 61–89.

³²⁹ Див. також: *Горбещев С., Рябцев В.* До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу Північної війни (1700–1702 рр.) // *Сіверянський літопис*. — 2011. — № 3. — С. 23–38; *Чухліб Т.* Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та військово-політичного становища // *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць*. — К., 2008. — С. 7–11.

³³⁰ Цит. за: *Чухліб Т.* Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр. — С. 8.

³³¹ *Ornowski J.* Bogaty w parantele, slawe y honory wirydyarz herbownemi wielmoznich ich Mosciow Panow P. Zacharzewskich, pozornie po swoyach kwarterach zasadzony, rozami na ozdoba rodowitey, slawney y zamozney w honory prozapiej, in triade roz wysymbolizowancy jego Carskiego Najasnieyszego Maiestatu Stolnika y Polkownika Charkowskiego w jego Mci Pana P. Theodora Zacharzewskiego niesmiertelnemu imieniu ogczysta musa przez przychylnego y zycliwego Sluge Jana Ornowskiego w prezencie szczerey zycliwosci oddamy Roku Ktorego ogrod Maria Zamknione wydala kwiat jessejski dziwnie roszwinione. W.S. cudotworney wielkiey Lawrze Kijowo Pieczarskiey, 1705. — Арк. 73–74.

разорено, весь Юрьевский уезд... взято 140 языков, а сколько чухны³³² нельзя определить, что черкасы по себе ее разобрали, я отнимать не велел, чтобы охочее были»³³³. Участь саме слобідських козаків на чолі з Федором Шидловським підтверджується і журналом походу Бориса Шереметьєва³³⁴.

Одним із наслідків подій Північної війни, не надто істотним, але цікавим, стала наявність «шведських» військовополонених у слобідських полках. Ця тема не досліджена, але наявні згадки цікаві. Бригадир Федір Шидловський, наприклад, мав у себе полонених шведських музик³³⁵. Захопивши кількох латишів під час походу в Прибалтику 1701 р., харківський полковник Федір Донець-Захаржевський тримав їх як «холопів», і доля цих полонених вирішувалася вже після смерті полковника, у 1714 р.³³⁶

Ці приклади обійдені історіографією, радянський канон «смакував» відомості про села й містечка Слобідської України чи гетьманського прикордоння, спалені шведами та мазепинцями, а не звірства слобідських козаків у Прибалтиці. Але грабунки, захоплення невільників, спалення міст і сіл — це була невід’ємна риса тогочасної війни. Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. сплюндрувала Німеччину, так само московські війська жорстоко поводили себе на території Білорусі (Великого князівства Литовського) у 1654–1667 рр.³³⁷ Загальний контекст походів у Прибалтику, а потім і походу шведського війська в Україну є саме таким.

Але поволі слобідських козаків відправляли додому, уже восени 1701 р. в «домы» відпущено 3636 чоловік, залишилося до початку зими лише 950 із Шидловським, вочевидь, якісно відібраних³³⁸. Головним наслідком цих походів ставала неприязнь до царської влади, що відривала козаків від господарства, а на Гетьманщині і до основного представника цієї влади — гетьмана Мазепи.

Не зовсім з’ясованим моментом початку Північної війни є підпорядкування слобідських полків Інгерманландській канцелярії, звідки слобідським полкам було підтверджено їхні пільги в 1705 р. і куди постачався медовий збір із Сумського полку³³⁹. Ці згадки підкреслюють продовження контактів слобожан із Прибалтикою і після військових дій 1701–1702 рр.

³³² Чухна — глузливе прізвисько представників фінно-угорського населення, у цьому разі естонців.

³³³ Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 226. 4 січня Шереметьєв продовжує хвалити гетьманських козаків: наказний гетьман (Данило Апостол) ходив до Алиста і «все разорил», полонивши більше 2000 осіб і пригнавши безліч худоби; інший загін лубенського полковника був теж під Алистом і так само все сплюндрував (*Там само.* — С. 227). Шереметьєв пише, що відпускає козаків по домівках, бо вони вже «обезлошадели». Цитату про захоплення «чухни» з Устрялова наводить і Євген Альбовський (*Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка. — С. 102–103). Шереметьєв додає про особливості походу слобідських козаків на чолі з Федором Шидловським на містечко Агу: там козаки «то местечко Агу, и крепость, и хоромное строение... все, что в местечку было, пожгли без остатку, и около того местечка их же неприятельские села и деревни также и Дерптского уезду и к самой Кольвани захватили, пожгли и разорили»: *Военно-походной журнал.* — С. 88.

³³⁴ *Военно-походной журнал.* — С. 88. Див. також про цей похід і взяття укріплень Аги (Ах’ї) в Естонії: Палли Х. Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701–1704. — Таллин, 1966. — С. 160–161.

³³⁵ *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским.* — СПб., 1896. — С. 122.

³³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1638. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 4–5.

³³⁷ Це яскраво описує Генадзь Сагановіч: *Сагановіч Г.* Невядомая вайна. — Мінск, 1995.

³³⁸ *Военно-походной журнал.* — С. 82.

³³⁹ *Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины.* — С. 526, 598; *Старозаимочные земли.* — С. 117.

Після «малої війни», подій у Прибалтиці 1701–1702 рр., слобідські полки були залучені дещо пізніше, у 1708 р., до військових дій у Білорусі. Невеликий сюжет осені 1708 р. насправді виявився дуже значним у подальшій історії слобідських полків. Козаки не лише займалися мародерством³⁴⁰, але бригадир Шидловський приєднав кілька сіл юрисдикції Речі Посполитої до володінь свого протектора князя Олександра Меншикова³⁴¹. І якщо Меншиков у 1710–1711 рр. відбувся опалою, Шидловського було розжалувано і в нього забрано всі володіння та майно³⁴². Тож повторимо: хоча поведінка шведів на території України зимою 1708–1709 рр. щодо слобідських містечок чи Веприка очевидна, така практика істотно не відрізнялася від поведінки слобідських козаків у Прибалтиці чи на території Білорусі. Однак в «історіографії для домашнього вжитку» уникають студій і описів того, що робили українські козаки в складі російського війська в Прибалтиці чи Білорусі. Простір Центрально-Східної Європи, особливо від часу Тридцятилітньої війни і «європейської кризи XVII ст.», був територією великих грабунків регулярними й нерегулярними військами, ареною великих соціально-політичних конфліктів, і вимірювати дії пізнішими політичними реаліями недоречно й непродуктивно.

Отже, початок Північної війни слобідські полки зустріли вже не на чолі з гетьманом Мазепою, однак поруч із гетьманськими військами.

³⁴⁰ Пиб. — Т. VII. — № 2290. — С. 88.

³⁴¹ Пиб. — Т. X. — С. 748.

³⁴² Матеріали для очерка служебной деятельности Шидловских. — С. 192–193.

РЕФОРМИ ПЕТРА ПЕРШОГО (Загрози традиції та консервативний опір: слобідські полки і Гетьманщина)

Доба Петра I заклала в підмурівок Російської імперії вагомий конфлікт модернізації (вестернізації) і традиції. Саме загрозою для традиції можна пояснити вчинок Івана Мазепи — загрозою втратити старі набутки, політичні вольності, змінити помісне військо на регулярне³⁴³. Ця загроза була очевидною і ще тривалий час слугуватиме подразником для консервативних козацьких формувань.

Гетьман Мазепа був великим прихильником нововведень Петра I на початку діяльності царя, про що є чимало свідчень. Однак якщо Гетьманщина за Мазепи була доволі традиційним, консервативним утворенням, то слобідські полки царський уряд піддав серйозним експериментам³⁴⁴.

Однією з найвагоміших новацій стала зміна підпорядкування слобідських полків. Під час Кримських походів, вочевидь, за ініціативою князя Василя Голіцина було утворено центральну інституцію для управління цими одиницями — Приказ Великої Росії, досить традиційну структуру для Московської держави, поряд із вагомою роллю Білгородського розряду та білгородського воеводи. 1699 р. Приказ скасовано. Наступний адміністративний крок — велику губернську реформу 1708 р. — продиктовано своєрідними геополітичними умовами. З одного боку, йшлося дійсно про близькість західних слобідських полків до Гетьманщини, а з другого — про потребу держави втримувати Азов, будувати флот, контролювати відносини з Кримом. Слобідські полки за реформою були поділені між двома губерніями: західні (Сумський, Охтирський, Харківський) відійшли до Київської губернії, а східні (Ізюмський, Острогозький) — до Азовської. Таке роздроблення, звісно ж, не сприяло покращенню централізованого управління полками і призводило до великої плутанини надалі. Слід визнати і той факт, що проект губернської реформи в грудні 1707 р. і прагнення вивести міста Гетьманщини з-під юрисдикції гетьмана були, на думку Татяни Таїрової-Яковлевої, однією з причин переходу Івана Мазепи на бік Карла XII восени 1708 р.³⁴⁵

³⁴³ Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 81–92. Про це багато роздумує Татяна Таїрова-Яковлева: *Таїрова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя.* — С. 315–336.

³⁴⁴ Кілька разів розглядаю деталі: *Маслійчук В. Л. Козацька старшина.* — С. 119–120, 157–159, 222–223.

³⁴⁵ *Таїрова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя.* — С. 323–332.

Важливим сюжетом зазначеної реформи був план об'єднання основних полків із населенням міст Гетьманщини під керівництвом воєводи Дмитра Голіцина; старий Білгородський розряд, якому підпорядковувалися слободи від початку свого заснування, ліквідовано. Реформа була непродуманою і мала акцентом інтеграцію українських земель у склад Московської держави. Однак Дмитро Голіцин вніс певні корективи, передавши основні слобідські міста під юрисдикцію Азовської губернії³⁴⁶.

Слобідські полки були об'єктом реформування вже щойно після Азовських походів. У 1696 р. білгородський воєвода Яків Долгоруков почав активну реформу зі зміни устрою в слобідських полках, для таких змін знайшлися помічники: новий ізюмський полковник Федір Шилов (Шидловський), охтирський полковник Іван Перехрестов. Обидва полковники мали економічні інтереси, а реформування устрою і майбутнє постачання війська з початком Північної війни було надзвичайно вигідною справою з набуттям нових підданих, які відтепер не несли козацьку службу. Першим великим нововведенням була реформа козацької служби: відтоді козацький загаль ділився на дві категорії: компанійців (виборних) і підпомічників. Компанійці — кінні спорядженні козаки, що мали нести полкову службу; підпомічники — теж особи козацької служби, основним завданням яких було забезпечення компанійців кіннями, зброєю, амуніцією, вочевидь, і підтримка господарства компанійців під час походу³⁴⁷. Між цими групами не було чітких меж, іще певний час, як видно з пізніших відписок, існували і «черкаси городовой служби», що мали опікуватися укріпленнями міст і підлягали воєводі. Така реформа планувалась і в Гетьманщині, але була запроваджена гетьманом Мазепою лише в кількох сотнях³⁴⁸, а більш масштабне таке нововведення було здійснене лише в 30-х рр. XVIII ст.³⁴⁹

Водночас відбулися межування між полками, зокрема, Ізюмський полк відокремлено від Харківського³⁵⁰. Урешті, для вдосконалення правління вже в 1706–1708 рр. було проведено засадничу реформу, в багатьох містах скасували воєводське керівництво, віддавши повноту влади старшині слобідських полків. Проведення цієї реформи, напевно ж, ішло в руслі майбутнього загальноімперського губернського адміністративного реформування.

Здавалося б, усі ці реформи мали викликати певний консервативний опір, однак російський уряд діяв і методом репресивних заходів. Найяскравішим ходом стало усунення від влади в Охтирському полку полковника Івана Перехрестова та його сина Данила в 1703 р. Перехрестови були, напевне, найбагатшими постатями не лише в Охтирському полку, але й на більшому просторі, до того ж, мали контакти з гетьманською старшиною. Маса скарг на відверті зловживання Івана Перехрестова впродовж 80–90-х рр. XVII ст. не мала наслідку, однак за виказом такого собі Михайла Уманця полковника 1703 р. заарештували й відправили до Москви, а звідти до Архангельська, величезне майно та маєтності було конфісковано³⁵¹. Подібна історія була розіграна значно пізніше з самим Федором

³⁴⁶ Таирова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа и Российская империя. — С. 323–332.

³⁴⁷ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 4. — № 1771. — С. 16; *Сборник судебных решений, состоятельных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о староизимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины.* — С. 495.

³⁴⁸ Про це: *Оглоблин О.* Гетьман Мазепа та його доба. — С. 93. Вадим Дядиченко вважав, що поділ на компанійців і підпомічників був остаточно юридично оформлений в універсалі Мазепа ще 1701 р.: *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — поч. XVIII ст. — К., 1959. — С. 415.

³⁴⁹ *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 21–23.

³⁵⁰ *Багалеї Д. И.* Материалы для истории города Харькова в XVII в. — Харьков, 1905. — С. 83.

³⁵¹ Про арешт і заслання Перехрестова, конфіскацію його володінь і проживання в Москві — чолобитна його синів пізнішого часу (1722 р.): *ПуБ.* — Т. IV. — С. 968–969. На Перехрестова було написано дуже

Шидловським. На зміну цій полковницькій родині в Охтирку прийшов колишній писар Харківського полку Федір Осипов³⁵², який уже невдало намагався керувати Охтирським полком 1694 р. Осипов відіграв одну з основних ролей у подіях на прикордонні Гетьманщини і Слобожанщини 1708–1709 рр. Його листування є основним джерелом для характеристики тих подій та їх наслідків.

Втручання оточення Петра в справі Гетьманщини та слобідських полків було теж доволі значним. Кілька чільних сподвижників Петра I, «птенцов гнезда Петрова», починали свою діяльність і кар'єрне зростання у зв'язку саме зі слобідськими полками. Борис Петрович Шереметьєв та Яків Федорович Долгоруков, активні діячі петровської доби, керували як білгородські воеводи слобідськими полками і мали зв'язки з гетьманом Іваном Мазепою. Однак визначальною постаттю контактів є Олександр Меншиков — непересічна особа в російсько-українських взаєминах. Один із найцікавіших моментів стосунків Івана Мазепи та Олександра Меншикова — початок полковникування Івана Тев'яшова в Острогозькому (Рибинському) полку 1704 р. Після смерті полковника Федора Куколя керувати полком було призначено місцевого воеводу Івана Тев'яшова, виразного протеже Олександра Меншикова. Найцікавіше тут, що Іван Мазепа дещо втрутився не в свою ділянку. Він просить за Тев'яшова у Меншикова, зазначаючи: «Гды бы мне и не надлежало в тое метатися, что моему реименту не прислушает и не присудствует», однак на прохання полчан Рибинського полку через присланого сотника він дуже рекомендує Тев'яшова на полковництво, «понеже он на службах монарших во всех со мною военных походах будучих являл себе в рыцарских одвагах и в воинских делех искусными справным» і для місцевих мешканців «угодный»³⁵³. Тут, здається, Мазепа дещо порушив свою компетенцію, підігруючи як Меншикову, так і Тев'яшову.

Реформи, яких побоювалися Мазепа та його оточення, були так чи так проведені в слобідських полках. Здійснено поділ на компанійців і підпомічників, запроваджено фіксовану чисельність війська, чітке адміністративне підпорядкування (яскраве свідчення цього — Іван Іскра передає донос на початку 1708 р. через охтирського полковника Федора Осипова безпосередньо до київського губернатора Дмитра Голіцина). Але з точки зору ефективності ці реформи виявляються сумнівними.

Напередодні подій кінця 1708 р. слобідські полки потрапили в досить неприємні колізії і стали частиною широкого конфлікту на кордоні, пов'язаного з рухом донського козацтва на чолі з отаманом Кіндратом Булавіним. Ця ситуація показала невдачі у справі створення зі слобідських полків боєздатних одиниць і змінила геополітичний простір на півдні та сході полків. Чомусь цей сюжет не привертає особливої уваги, хоч і здатний пояснити дальші події.

Конфлікт був чітко пов'язаний із прикордонними суперечками слобідських полків з донським козацтвом, однак мав і ширший соціально-політичний контекст. Якщо розглянути уважно, найпершим приводом для конфлікту стали економічні інтереси козаків Ізюмського полку, яким сприяв уряд, — відтиснення донців із низки спірних територій і захоплення Бахмута. Тривала конкурентна боротьба закінчилася успіхом для мешканців

багато скарг, і цікаво, що скарга Михайла Уманця, у 1704 р. — полкового осавула (ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 3 зв.), досягла результату.

³⁵² Цікаво, що в документах українського походження цей полковник пишеться як Федір Осипович (див., наприклад, купчу 1704 р.: ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 3); *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских.* — С. 199; *Филарет.* — Т. 1. — С. 35.

³⁵³ *Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: в 2 вып.* — Вып. 1: 1687–1705 гг. / сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. — СПб., 2007. — № 282. — С. 130.

прикордонних містечок Ізюмського полку. Уже 1707 р. царський уряд відмежував Ізюмському полку спірні території та соляні видобутки, а ізюмському полковнику Шидловському призначалося знести донські поселення по річці Красній та Жеребцю³⁵⁴. Тут варто визнати, що успіх цієї боротьби пов'язаний саме з ізюмським полковником Федором Шидловським (Шиловим), російським служилим із Москви, який був воєводою в Торі, перейшов на козацьку службу, змінив прізвище після одруження з донькою могутнього харківського полковника Григорія Донця-Захаржевського. Тобто перед нами зіткнення двох колонізаційних потоків. Навіть містечко Бахмут змінювало своє місцеперебування залежно від перемог із того чи іншого боку³⁵⁵. Зі слобідських полків відбувалися втечі населення на територію прикордонних поселень донців, у донські юрти, сюди ж тікав людь від непосильного будівництва російського флоту на Азові. Сам Булавін, за чутками, не був «старожилем донським козаком», а походив із росіян містечка Салтів Харківського слобідського полку («природою подлинно салтовец из русских людей»)³⁵⁶.

Чи не найкращу характеристику цим процесам дав історик Борис Крупницький, якого варто процитувати розлого: «Якраз на початку XVIII ст. в середній течії Сіверського Дінця, на його лівому березі, відбулося варте уваги дослідника зіткнення двох колонізаційних потоків: один виповнювали донські козаки, особливо втікачі з Росії, Слобідської України та Гетьманської області, а другий — вихідці із слобідського Ізюмського полку. Між ними розгорнулася боротьба за соляні родовища, ліси та луки, за рибні лови на притоках Сіверського Дінця — Бахмуті, Жеребці та Красній. Упродовж літ (від 1700 по 1707 р.), попри безконечні тяжби й постійні насильства, це питання не вирішувалося ні на чию користь. Росії вигідно було стати на бік залежної від неї Слобідської України, ущемивши інтереси бунтівної і непевної Донської республіки. Щоб послабити останню, Петро I пристав нарешті на пропозицію ізюмського полковника Ф. Шидловського заселяти цей терен передовсім слобідськими козаками»³⁵⁷.

На початку 1707 р. в прикордонні зі слобідськими полками донські поселення імперський уряд надіслав загін князя Юрія Долгорукова для розшуку втеклих (часто з того ж слобідського Ізюмського полку) та розв'язання старих суперечок³⁵⁸. Дії Долгорукова викликали велике невдоволення на прикордонних територіях, на чолі невдоволених став бахмутський отаман Кіндрат Булавін. Бахмутські соляні варниці, сусідні з виваренням солі Ізюмським полком, були вагомою причиною конфлікту. Булавину з прибічниками вдалося знищити загін Долгорукова і відторгнути соляниці в Ізюмського полку. Прикордоння опинилося в стані військового конфлікту з донцями. Наприкінці квітня 1708 р. містечко Ямпіль Ізюмського полку, зовсім поряд із соляними варницями, було обложене і перейшло на бік булавінців³⁵⁹, ямпільці з повстанцями збиралися йти на сусідні солеварні містечка

³⁵⁴ За версією російської влади 1706 р., донські козаки після взяття Азова заселили «многие городки» по річці Айдару і вище: *Пуб.* — Т. VI. — № 2133 (1427а.) — С. 210.

³⁵⁵ Чаев Н. С., Бибикова К. М. Взаимоотношение Москвы и Дона накануне Булавинского восстания // Труды историко-археологического института. — М., 1935. — Т. 12. — С. 27.

³⁵⁶ Див. аналіз історіографії: Усенко О. Г. К уточнению биографии К. А. Булавина // Россия в XVIII столетии. — М., 2002. — Вып. 1. — С. 97. Це твердження має вагому підставу. Упродовж 1664–1667 рр. натрапляємо на кількох Булавиних — «боярських дітей» із села Салтова — Перфілія, Корнія, Дмитрія і Федора див.: *Заселение черкасами Салтовского и Чугуевского уездов в 1660–1674 годах.* — Харьков, 2011. — С. 9, 39, 52, 53, 59.

³⁵⁷ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / пер. О. Струкевича, передмова і примітки В. Горобця. — К., 2003. — С. 129.

³⁵⁸ Див. лист Петра I до Юрія Долгорукова: *Пуб.* — Т. VI. — № 1852. — С. 10.

³⁵⁹ «...и полку ево местечка Ямполья жители к оным ворах пристали и крест целовали...»: *Пуб.* — Т. VII. — С. 781.

Тор і Маяки, а звідти на Ізюм. Шидловський зазначав, що «в людех своих не весма надежен и болшая в них слабость является», та й люди, що вирушили на початку травня з Шидловським на повсталих, «безоружны»³⁶⁰. Окрім усього, ізюмський полковник побоювався: «Чтоб на Украине какого возмущения от их Украинцов не показалось...», «у Руских людей шатость является»³⁶¹. На допомогу Шидловському було направлено Полтавський полк з Гетьманщини, але в листі до острогозького полковника Івана Тев'яшова Шидловський зазначає на початку травня 1708 р., що він «без Московских войск на своих и на Полтавский полк надежду имеет худую»³⁶². І сам гетьман Мазепа, який надіслав Полтавський полк, зазначав, аби ставили той полк поруч із великоросійськими військами, бо ненадійний, особливо щодо війни з військом Булавина, де багато запорожців, — а козак козакові, «як і ворон ворону, ока не виклює»³⁶³.

Кульмінацією протистояння на слобідсько-донському прикордонні стало розбиття Сумського полку повстанцями 8 червня 1708 р. Сумський полк на чолі з полковником Андрієм Кондратьєвим вирушив на допомогу військам Шидловського й отаборився 29 травня на річці Уразовій у степу за Валуїками. У ніч на 8 червня булавінці «многочудством» на чолі з отаманом Семеном Драним напали на сумський табір і повністю розбили його, вбили полковника Кондратьєва, забрали майно і полонили багатьох старшин³⁶⁴. Розгром Сумського полку дуже налякав місцевих жителів, і капітан Андрій Ушаков, один із керівників регулярних частин, надісланих до Шидловського, зазначав 26 червня 1708 р., що «меж здешним народом зело стало слабо и обдержаны они страхом»³⁶⁵, що не дозволяє здійснювати активних дій.

Листи ізюмського полковника і бригадира Федора Шидловського та регулярних офіцерів, надісланих для боротьби з бахмутськими повстанцями, подекуди розпачливі. Полковник власними силами мусив допомагати постачанню карального війська, 23 червня на силу задовольнив солдатський полк підводами, забравши коней у козаків і цим змусивши залишитися тих удома, бо вони без коней і купити їх не зможуть³⁶⁶. Ще яскравішу картину подає в листі сам Василь Долгоруков, командувач війська, скерованого на придушення повстання Булавина, 25 червня 1708 р.: Шидловський зазначає, що може взяти коней для драгунів у козаків, та за нинішньою «шатостью» бачить у тому небезпеку. Долгоруков наказав усе ж узяти в козаків коней, відпустити додому тих, у кого тих коней узято, і сказати, що їм будуть за коней заплачені гроші³⁶⁷.

30 червня 1708 р. військо Семена Драного вдарило на Тор і Маяцьк³⁶⁸ — прикордонні форпости Ізюмського полку, куди наблизилась і загони Шидловського. Унаслідок бою Драний був відтиснутий до урочища Крива Лука, де став табором. Уранці 1 липня Шидловський

³⁶⁰ Лист київського губернатора Дмитра Голіцина: *ПуБ.* — Т. VII. — С. 781.

³⁶¹ *ПуБ.* — Т. VII. — С. 782.

³⁶² *ПуБ.* — Т. VII. — С. 648.

³⁶³ *Костомаров Н. И.* — С. 579.

³⁶⁴ *Крестьянские и национальные движения* накануне образования Российской империи. Булавинское восстание // Труды историко-археологического института. — М., 1935. — Т. 12. — № 82. — С. 262–263. Деталі переказані осавулом Трохимом Яковлевим. Усього в полку було 1200 чоловік, осавул казав, що побита половина чи більше. Слід визнати, що окремі козаки з того полку приєдналися до загону Драного (*ПуБ.* — Т. VII. — С. 675).

³⁶⁵ *ПуБ.* — Т. VII. — С. 675.

³⁶⁶ *ПуБ.* — Т. VII. — С. 866.

³⁶⁷ *Крестьянские и национальные движения.* — № 96. — С. 279. Див. також: с. 276–277.

³⁶⁸ Шидловський очікував удару на Маяк і Тор ще 21 травня, тому наказав звідти вислати жінок і дітей в Ізюм (*Крестьянские и национальные движения.* — № 72. — С. 246)

із кавалерією майора Кропотова штурмував табір, у результаті тривалого бою булавинці були розгромлені, сам Драний загинув³⁶⁹. Війська Кропотова й Шидловського походом спалили та розорили Бахмут³⁷⁰. Однак навіть після успішної баталії Долгоруков вирішив не надто активно рухатися на донську столицю Черкаськ і Таганрог, а залишити декілька військових частин у Валуйках і «по Україне, для того что здесь люди зело шатки и ненадежны»³⁷¹.

Слобідські полки виявилися неспроможними не лише придушити конфлікт, але й опиратися йому, як відписував Шидловський на початку травня 1708 р.: «А им оного вора Украинцам удержать невозможно, и во всем Белгородском разряде ни одной крепости нет, где мочно онаго вора сдержать»³⁷². Ідеться про свавільників, повстанців донських юртів, запорожців, незрідка таких же вихідців зі слобід, а не регулярні війська. На цьому тлі розповіді про «народну війну» чи пошук героїзму слобідських поселенців у боях з будь-якого боку виявляються марними. Й імперська історія, і національний наратив, і навіть історія класової боротьби, куди прагнули вписати повстання Булавіна радянські науковці, не є належним інструментарієм для інтерпретації тих і наступних подій. Для перших дослідників діяльності Петра I, в уявленні котрих гетьман Іван Мазепа був уособленням усіляких бід, рух Булавіна — непідтверджена інтрига гетьмана³⁷³. Для низки дослідників події на Дону — приклад широкого геополітичного протистояння та опір політиці Петра I щодо козацтва³⁷⁴.

Тож коли говорити про події кінця 1708 — початку 1709 рр., слід визнати, що слобідські полки були виснажені протистоянням із Булавіним, Сумський полк розбитий, Ізюмський полк зазнав істотних втрат, подібна ситуація спостерігалася, напевно, і в Острогозькому полку. Є опосередковані дані про участь у придушенні повстання Охтирського полку, зокрема, полковник Федір Осипов позабирав кілька богослужбових книг із розорених «донецьких городків», «в бунте изменника Булавіна», і подарував у храм своєї маєтності Матвіївки поблизу Богодухова³⁷⁵. Постої війська під час баталії осені 1708 — весни 1709 рр. застали ці території не в найліпшому стані, реформа щодо поділу та постачання не дала належних результатів і не вплинула на боєздатність цих формувань. Їхня участь (чи радше неучасть) у подіях Полтавської битви була визначена задовго до її початку. Важливішим є інше: реформи слобідських полків наприкінці XVII — на початку XVIII ст. навряд чи посилили їхню боєздатність; плутанина з підпорядкуванням продовжувала існувати ще тривалий час, незважаючи на пільговий режим і сприяння російського уряду; слобідські полки жодним чином не були позитивним прикладом для гетьманської старшини початку XVIII ст.

³⁶⁹ *ПиБ.* — Т. VII. — С. 676–678, 878–879.

³⁷⁰ *ПиБ.* — Т. VII — С. 878.

³⁷¹ *ПиБ.* — Т. VII. — С. 863

³⁷² *ПиБ.* — Т. VII. — С. 782.

³⁷³ Про ці чутки див.: *Усенко О. Г.* К уточнению биографии К. А. Булавіна. — С. 99.

³⁷⁴ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба / пер. О. Струкевича, передмова і примітки В. Горобця. — К., 2003. — С. 128 — 130.

³⁷⁵ *Филарет.* — Т. 2. — С. 14–15. Слід визнати ще одну річ: розорення донських станиць по річці Красній сприяло українській колонізації цих теренів, навіть із того ж Охтирського полку. У 1725 р. отаман с. Хухри схопив біженця Андрія Шевеху, який свого часу втік із Хухри з дружиною, а це прийшов забрати речі. Утікач зазначив, що оселився в Ізюмському полку по річці Красній (*ЩДІАК України.* — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 38).

СЛОБІДСЬКИЙ КОНТЕКСТ ВІДОМОГО ДОНОСУ

Справа доносу на Мазепу та трохи не основна участь у ній Івана Іскри мають до історії взаємин Гетьманщини і слобідських полків щонайбезпосередніший стосунок. Історія виказу досить яскрава. Після невдачі першого доносу, переданого через ченця Никанора в Москву у вересні 1707 р., Василь Кочубей вирішив діяти з допомогою свого шуряка, колишнього полтавського полковника Івана Іскри³⁷⁶, та його приятелів — сотника Петра Кованька та попа Спасівської церкви Івана Святайла. Святайло порадив послати до Москви зі словесним виказом свого свояка, перехреста Петра Яценка. Сам же Іскра через усе того ж Івана Святайла, що приїхав зумисно до Охтирки, на пасіці на річці Коломак 13 лютого 1708 р. зустрівся з охтирським полковником Федором Осиповим з проханням повідомити про зраду Мазепи і бажання позбавити Іскру життя київського воєводу Дмитра Голіцина. Товаришування Івана Мазепи з основними царськими вельможами змушувало донощиків діяти дуже обережно і через певних осіб. Федір Осипов повідомив детально Дмитра Голіцина про всі обставини зустрічі³⁷⁷. Крім усього, Федір Осипов відправив пункти, надані Іскрою, не лише Голіцину, а й до Москви з писарем Василем Кобиляцьким³⁷⁸. У своїй насиченій джерелами роботі з історії Росії Сергій Соловйов передає і цікаву інформацію з листа московського коменданта Матвія Гагаріна до царя 23 лютого 1708 р.: напередодні «на красное крыльцо» прийшли два «человека из черкас», сказали, що вони у великій справі прислані від охтирського полковника до царської величності, і передали аж три листи: безпосередньо цареві, царевичеві Олексію та Олександрю Меншикову. Як видно, Федір Осипов перестраховувався. Матвій Гагарін прочитав лист на ім'я царя і не повірив тому, бо доносив лише відставний полковник (Іван Іскра). Порадившись із міністрами (ті теж не повірили доносу, бо й раніше на Мазепу були наклепи), він вирішив щодо посланця Осипова писаря Василя Кобиляцького: «И того, государь, писаря, не расспрашивая поведению того письма, послали его за крепким караулом в Угрешский монастырь, чтоб он того не гласил никому»³⁷⁹.

³⁷⁶ Сам Кочубей яскраво описує існування цілого «полтавського клану» на чолі зі своїм тестем Федором Жученком, що протидіяв Герцикам та їхньому зятеві Пилипу Орлику: *Источники*. — Ч. 2. — С. 145–147.

³⁷⁷ Історію доносу досить детально розглядає Дмитро Бантиш-Каменський ще у 20-х рр. XIX ст.: *Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России*. — С. 375–387, 572–573. Деталі листування щодо цих подій надруковані в харківському альманасу «Молодик» 1843 р.: *Переписка по поводу измены Мазепы // Молодык*. — 1843. — С. 113–130.

³⁷⁸ *Источники*. — Ч. 2. — С. 95–97.

³⁷⁹ *Соловьев С. М. История России с древнейших времен*. — М., 1962. — Кн. VIII. — Т. 15. — С. 224–225.

Знову ж відзначимо сам родовід Івана Іскри як безпосереднє свідчення зацікавлення цієї особи слобідськими полками. Його дід — Яків Остряниця, постать, що стояла біля витоків колонізації з усіма суперечностями та складнощами. Батько — Іван Якович Іскра, який після вбивства Остряниці в Чугуєві разом з іншими чугуївськими емігрантами попросився в магната Конєцпольського назад до Речі Посполитої, до Полтави³⁸⁰, був претендентом на булаву, зі слобідськими козаками побитий під Пісками та Варвою, загинув 1659 р. Тесть Іскри (як і Кочубея, а до всього й родич Петрика) Федір Жученко відомий своїми виправами на Слобідську Україну взимку 1661 р. Цей рід, як уже неодноразово зазначалося, тісно був пов'язаний із сусідніми слобідськими полками.

У своїй духівниці від 3 червня 1708 р. Іван Іскра зазначає і про свої володіння практично на Слобожанщині, під містом Коломаком, — «ліс і ґрунта»³⁸¹, та й охтирський полковник Федір Осипов Іскрі «знаком», і «полк от его жилища в ближнем расстоянии»³⁸². Осипов зазначав, що зустрічалися вони з Іскрою на пасіці з приводу межових сварок, і це не викликало жодних підозр³⁸³.

Допит і тестамент Івана Іскри, як і сама історія доносу, свідчать про істотні особисті економічні інтереси Іскри на прикордонні Гетьманщини і Слобожанщини. Під час допиту Іскра взагалі покликається на минуле. На допиті від 19 квітня 1708 р. він розповідав, що до нього звертались і полтавський суддя Красноперич³⁸⁴, і обозний Дорош, які схиляли його на бік гетьмана, як те передає московський писар: «А скоро де будет у них добыч из слобод великороссийских, как при Брюховецком, потому что де гетман имеет подпору добрую»³⁸⁵. Тобто полтавська старшина розраховувала на похід на слободи, як це було за гетьмана Брюховецького, під час подій 1668 р. Треба визнати, що насправді вчинок Кочубея та Іскри був дуже сміливим і ризикованим. Донощика Петра Яценка канцлер Гаврило Головкін радив сховати у «великоросійських містах» з острахом за його життя³⁸⁶. Однак, розглядаючи зв'язки цього вихреста, ми натрапимо на низку вагомих речей. Крім того, що Петро Яценко займався орендним промислом в Охтирському полку, його «свойственником» був духівник царя Тимофій Надаржинський родом з описної перехрестівської маєтності села Тростянця³⁸⁷. Саме в Тростянці замешкав Петро Яценко, змінивши потому прізвище на Якубинський і отримавши за донос село Радомлю, вилучене з полкової служби Охтирського полку³⁸⁸.

³⁸⁰ Папков А. Порубежье. — С. 242.

³⁸¹ Цит. за: Доба гетьмана Мазепа в документах / відп. ред. І. Ситий, упоряд. С. Павленко. — К., 2007. — № 829. — С. 1001.

³⁸² *Источники*. — Ч. 2. — С. 116.

³⁸³ *Источники*. — Ч. 2. — С. 85–86, 116.

³⁸⁴ Красноперич — один із найстаріших і найцікавіших полтавських старшин, кумував із дружиною Івана Сірка (харківського полковника 1665–1668 рр.), а пізніше, будучи полтавським отаманом, листувався з охтирським полковником Іваном Перехрестом (*ІР НБУВ*. — Ф. XXIX. — Спр. 3. — Арк. 42).

³⁸⁵ *Источники*. — Ч. 2. — С. 117.

³⁸⁶ *ПиБ*. — Т. VII. — № 2426. — С. 204.

³⁸⁷ *ПиБ*. — Т. VII. — С. 437–438.

³⁸⁸ *ЦДІАК України*. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2. У своєму поданні Яценко (на російський штиб Яковлев) згадував, що саме він «от Кочубея с доношениями об измене Мазепиной приехал». Гаврило Головкін, протектор донощиків, зазначав у листі до охтирського полковника Федора Осипова щодо Петра Яценка, який відтепер жив в Охтирському полку: «Явите к нему вашу милость и всяку приязнь». Див. також про віддачу Радомлі: *ЦДІАК України*. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 25. Ще, як довідуємося, Петрові Яценку було віддане село Яківці поблизу Полтави, колишня маєтність Павла Герцика (за листом Гаврила Головкіна до гетьмана Івана Скоропадського). Цікаве зазначення, що маєтність надається «Петру Яковлеву, в полку

Продовження історії виказу напряду пов'язує Василя Кочубея та Івана Іскру зі слобідськими полками. Цар Петро I навіть після передачі кількох доносів не повірив жодному з них, а хороші зв'язки гетьмана з найближчим оточенням царя, Олександром Меншиковим та канцлером Гаврилом Головкіним, напевно ж, зіграли провідну роль. Цар вирішив повідомити про все Мазепу.

З остраху за власне життя на початку березня 1708 р. Кочубей та Іскра втекли в маєтність Іскри на Коломаку, де, за описом Мазепи, Іскра збудував собі вже цілу фортечку. Зваживши, однак, що в разі штурму те укріплення втримати не зможуть, вони вирушили на Самару, проте їм навперейми вислали козаків. Тоді вони вирішили все ж утекти до Охтирського полку, до полковника Осипова, вирішивши, що там їм буде безпечніше³⁸⁹. Мазепа вимагав видати донощиків йому, згадуючи попередню практику російського уряду, який видавав таких свавільників Самойловичу або йому, і маючи чітку інформацію про перебування донощиків в Охтирському полку. Федір Осипов спочатку відвіз Іскру та Кочубея з оточенням до Краснокутська, а потім – вочевидь з міркувань безпеки – до Богодухова з російським капітаном Дубенським. Небезпека дуже відчувалася оточенням гетьмана Мазепи, бо Іскра та Кочубей перебували «свободно и безопасно в близком от Полтавы расстоянии».

9 березня 1708 р. Гаврило Головкін, інтенсивний кореспондент Осипова, написав йому листа: «Всемилодивейший государь, выслушав дело, изволил милостиво принять, и вас за то уведомление, видя вашу в том верность, премилостиво похваляет, и повелел мне к вашей милости указом своим с сим нарочно посланным господином офицером писать, дабы ваша милость немедленно по получении сего виделись с господином полковником Искрою и объявили ему, что его царское величество верность его и объявление, которое он вашей милости учинил, принял милостиво. И понеже желает его царское величество яко о таком важном деле сам от него, Искры, и от вас о том деле изустно слышать, того ради указал вам собще с ним, господином Искрою, ехать как наискорее чрез Смоленск в войско к его царскому величеству, а до времени извольте сие содержать в высшем секрете, ибо его царское величество желает то зло чрез вас упредить, дабы Малороссийскому краю не произошло какого зла, как и в прошедших летах бывало от такого возмущения и невинных кровопролития». Тобто острах за заворушення в «Малороссийском крае» був дуже характерним для тих подій. Мазепа наполягав, щоб затриманих відправили не в Москву, як свого часу Палія (в характеристиці гетьмана «п'яницю»), а саме до нього, як зазначав Головкін у листі до царя 19 березня: «Боится он, гетман, чтоб не учинилось от полковников (которые им мало не все свойственные) в войску возмущение, которых подлинно тою посылкою может он, гетман, подвигнуть к себе на вражду и ненависть, и нарекут они, не зная подлинно без розыску и обличения их воровства, огласят в народе, что безвинно, с приватной его, гетманской, вражды то чинится, как и наперед сего было на него многое нареkanie»³⁹⁰. Федір Осипов опинився в центрі великих політичних ігор.

Важливим є і той факт, що гетьман Мазепа зберігав субординацію. Гетьман просить царя про указ вислати з Охтирського полку Кочубея до нього на суд, сам жодним чином не втручався в справи сусідньої козацької автономії слобідських полків, куди втік «донощик»; цар виконав гетьманське прохання через охтирського полковника та кількох російських офіцерів.

Ахтырском мешкающему» (*Генеральне слідство* про маєтності Полтавського полку 1729–1730. – С. 36, 44, 79–80).

³⁸⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – С. 227.

³⁹⁰ Деталі: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – С. 226–228.

Загроза, що донощики можуть утекти в Крим чи на Запоріжжя або пристати до Булавіна, була прямою, але, на велику радість Гаврила Головкина, за повідомленням 6 квітня, з Богодухова в супроводі російських офіцерів донощиків направили до Білгорода, а звідти вони вирушили в ставку Головкина до Смоленська. Микола Костомаров дав «слобідську» інтерпретацію подій: Кочубей мав «оставаться в слободском крае, куда не простиралась власть гетмана и где поэтому не имел права самовольно добывать Кочубея Мазепа», але коли Іскру та Осипова викликали до Смоленська, Кочубей поїхав їх проводити до Білгорода, а в Богодухові його наздогнав офіцер, посланий від Гаврила Головкина з наказом, щоб той також рухався до царської ставки³⁹¹.

19 квітня Федір Осипов, Іван Іскра, Василь Кочубей, священник Іван Святайло з сином, сотник Петро Кованько, племінник Іскри, два писарі та ще 8 осіб прибули до Вітебська, де їх почали допитувати. Першим допитали охтирського полковника.

Кара за донос була жорстокою. Після тортур Василя Кочубея та Івана Іскру стратили. Слід визнати, що така кара за донос не була винятковою, подібно через наклепи в 1699 р. розглядалася справа Данила Забіли з вимогою страти³⁹².

Зустріч охтирського полковника з Іскрою не мала викликати жодних підозр: суперечки між полтавцями й Охтирським полком були частими, і державці з чиновниками мусили зустрічатись, аби їх розв'язувати. Насправді події 1708–1709 рр. ставили крапку в тривалій і суперечливій взаємодії полтавців зі слобідськими полками. «Полтавське коріння» доносу та участь у тому слобідських старшин не лише вчергове підкреслюють жваві зв'язки на прикордонні, зокрема політичний контакт, а і є вагомим аргументом щодо подальших мотивацій поведінки та доказом тяглості традиції прикордонних сварок і порозумінь. Однак для слобідських полків насправді ці події були дуже значними, вони не лише свідчили про достатність слобідських полків до гетьманських проблем чи про те, що охтирський слобідський полковник став ланкою в передачі доносу, а й про потужнішу інтеграцію слобідських полків до московських структур і різницю в цілях старшин Гетьманщини і Слобожанщини.

Справа Кочубея та Іскри має цікаві сюжети міжкультурної взаємодії. Ідеться про євреїв-вихрестів, що опинилися по обидва боки конфлікту. Єврейська тема на прикордонні Слобідської України і Гетьманщини насправді дуже важлива з низки причин, вона лише побічно торкається Мазепа, але без її зображення важко повністю розкрити взаємодію між вищими колами Полтавського та Охтирського полків.

У доносі Іскри та Кочубея і характеристиці, яку Мазепа дав передавачу доносу Петрові Яковлеву, чітко видно ставлення тогочасних вищих кіл до євреїв. Мазепа пише з Фастова 24 лютого 1708 р. до царя Петра про отримані відомості з Полтави, що «житель тамошній полтавській, человек хутородный з жида перехрист, прозываемый Петро Яценко, имѣющей там в Полтавѣ дом свой, жену и дѣти, а в Ахтирском полку промыслами по обыкновенію жидовскому, арендовыми упражняющийся, не сам собою, но откогось с здѣшних реименту моего людей намовленный, наущеный, наученый и до царствующаго града Москвы з ново изобрѣтатенными якимись лжами и клеветами выправленный, подал там нѣякуюсь на меня, за рукою своею, всѣ лжи превосходящую сказку: будто я Вашему Царскому Величеству не вѣрен»³⁹³. Характеристика «худо-

³⁹¹ Костомаров Н. И. — С. 591.

³⁹² Эварницкий Д. Источники. — Т. 1. — СХLХII. — С. 832–837.

³⁹³ Переписка по поводу измены Мазепы // Молодык — 1843. — С. 121; до всього, Мазепа шпетить і дружину Яценка, яка спочатку п'яна, а потім і твереза говорила, що чоловік її поїхав «на Москву» по «гетьманську голову».

родного» чоловіка, «жида», що займається орендами, є стереотипною³⁹⁴. Так само характеризував і походження полтавського полковника Павла Герцика, який замолоду продавав голки на полтавському базарі, противник Івана Мазепи Василь Кочубей³⁹⁵. Негативне ставлення до циган та євреїв властиве і для народної культури того часу, що відображене у відомій поетичній збірці Климентія Зиновієва³⁹⁶. До всього, вихрести ставали виконавцями непопулярної політики оренд, що, однак, приносила значний зиск гетьманській адміністрації і була засобом утримувати охотницьке військо. При цьому допомога вихрестів одне одному, корпоративність і солідарність у світі, де до них ставилися незрідка презирливо, — норма прикордонних взаємодій Слобідської України і Гетьманщини.

Тут варто згадати Івана Івановича Перехрестова, довгочасного й відомого полковника Охтирського полку. Його керування Охтирським полком характеризується багатьма сварками з полчанами і сприянням своїй рідні, насамперед вихрестам (найвідоміші — Бугаєнки з Опішні), у досягненні старшинських посад та економічно-торговельній діяльності³⁹⁷. Перехрестов сприяв і Павлові Герцику, так, у 1696 р. він поручався за полтавського жителя Павла Герцика, аби того пропустили до Москви³⁹⁸. Існують інші цікаві сюжети³⁹⁹. До всього слід додати, що Павло Герцик (Павло

³⁹⁴ Так і в статтях до Василя Голіцина перед другим Кримським походом Іван Мазепа зазначає щодо переселенців-євреїв: «Донесено мне что жида ис польской стороны сюды в малороссийские города приезжающие людей обманывают и новокрещенных жидов прельщают и приводят к своей поганской вере да и детей християнских крадут и увозят, и я писал к полковникам порубежным, чтоб они жидов в Малую Россию не пропускали, о чем я у вашей князей вельможности наставления прошу, чтоб не было то дело противно договорным статьям»: *Листи*. — Т. 1. — № 140. — С. 315.

³⁹⁵ *Источники*. — Т. 2. — С. 146: «Герцик Жид с Умани зашол в час блискій войны до Полтавы и там куповал лисиц, тхор, воцани и иншіе подлые рѣчи, яко убогий, и застало его там дѣло войны Хмельницкой, гдѣ, яко всюди, Жидов быто, так и ему тая ж смерть мѣла быти, но он, еще никому досады не учинивши, зложился крещением...», а його син «Павел Герцик Семенович сидѣл в рынку Полтавском с крамком подлым, з голками, шпилками и банками; же природы был цекавой...» Слід зазначити, що Павло Герцик кілька разів був полтавським полковником (1675–1677, 1683–1686, вочевидь не без сприяння гадяцького полковника Михайла Васильовича, 1687, 1692–1695). У Павла Герцика були вагомні підстави покинути Полтаву. З листа Івана Мазепи від вересня 1688 р. дізнаємося, що Герцик 1688 р. отримав царську грамоту на вічне проживання в Охтирці з родичами, але з дозволом володіти всіма дворами та млинами і надалі в Полтаві та Полтавському полку, Герцик їздив і до Батурина, до Мазепи, з проханням, щоб той дав ще на те й універсал; за пасинка просив і колишній генеральний обозний Петро Забіла, щоб той уже міг повернутися до Полтави: Лист Мазепи до Василя Голіцина. 29 вересня 1688 р. // *Листи*. — Т. 1. — № 95. — С. 236. Див. певні подробиці життя Герцика в Охтирці: *ІР НБУВ*. — Ф. XXIX. — Спр. 152. — Копія 456). Сам Герцик виділився завдяки шлюбу своєї матері, вдови «Герцички», з генеральним суддею доби Брюховецького Петром Забілою, донька Павла Герцика була дружиною Пилипа Орлика. Протистояння рідні Герцика та Іскр-Жученків — характерна риса історії Полтавського полку.

³⁹⁶ *Зиновійв Климентій*. Вірші. Приповісті посполиті. — С. 67.

³⁹⁷ Див. скаргу на Івана Перехрестова охтирських козаків: *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта. — Т. 1. — С. 164. Перехресту з Опішні Семенові Бугаєнку (у майбутньому старшині Гадяцького полку) Перехрестов надав село Півні в Охтирському полку.

³⁹⁸ *ІР НБУВ*. — Ф. XXIX. — Спр. 152. — Арк. 57.

³⁹⁹ Цікаво, зокрема, що виходець із роду перехрестів Яків Маркович, виписуючи до свого щоденника літописні дані Павла Полуботка, звернув увагу, що 1703 р. «Івана Івановича полковника ахтирського взято», маючи на увазі арешт Івана Перехрестова: *Маркович Я.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. А. М. Лазаревского. — К., 1893. — Т. 1: 1723–1725 гг. — С. 4. Варти уваги листи гадяцького полковника (1687–1704), також єврея-вихреста Михайла Бороховича до

Семенович), повернувши полтавське полковництво 1694 р., листувався в службових справах з харківським полковником Федором Донцем-Захаржевським⁴⁰⁰, зв'язок цього старшини зі слобідськими полками очевидний.

Наведені побіжні сюжети стосуються не лише оточення Івана Мазепи і свідчать про ширший, часто з першого погляду не помітний контекст взаємодій, де наявні представники різних етнічних та соціальних груп.

Івана Перехрестова: *ІР НБУВ*. — Ф. XXIX. — Спр. 3. — Арк. 42 та ін.

⁴⁰⁰ *ПСЗРИ*. — Т. 3. — № 1496. — С. 180-181; *ІР НБУВ*. — Ф. XXIX. — Спр. 148. — Арк. 36.

ПРЯМУЮЧИ ДО «АЗІЇ» (Воєнні дії осені 1708 — весни 1709 рр. і слобідські полки)

Події осені 1708 — весни 1709 рр. настільки заплутані, настільки ідеологізовані, що часто важко дати просту картину подій навіть незалежно від інтерпретацій. Воєнні дії на прикордонні кількох спільнот не лише визначали їхню долю — вони виявили багато суперечностей і наслідків минулого, стали на тривалий час основною точкою відліку у вимірах майбутнього і джерелом численних переказів аж до ХХ століття, що принесло масові трагедії та постання національних держав.

24 жовтня (3 листопада) 1708 р.⁴⁰¹, лишивши залогу в Батурині, гетьман Іван Мазепа разом із невеликим оточенням рушив на зустріч до військ Карла XII. Реакція була дуже швидкою. Уже 8 листопада російські урядовці розіслали лист до київського та гадяцького полковників, водночас продубльований до полковників слобідських полків. Одразу до тих же слобідських полковників було направлено і царський указ із відомостями про зраду Мазепи та про вибори в Глухові нового гетьмана Івана Скоропадського, про повішення опудала Івана Мазепи на шибеницю⁴⁰². Листопадові події щодо слобідських полків та слобідсько-гетьманського прикордоння більш-менш відомі з листування, бо Олександр Меншиков, а з 20 листопада і сам Петро I перебували в прикордонному селі Хоружівці, а перед тим у слободі Тернах, спостерігаючи за зіткненнями в околицях Ромен. Однак у листопаді основне листування зі слобідськими полками вів канцлер Гаврило Головкін.

За листом охтирського полковника Федора Осипова, завданням слобідських козаків того часу були відомості про ситуацію на Запоріжжі⁴⁰³. Через Охтирку, аби безпечніше, 17 листопада вирушили посли від Петра I на Січ, і охтирський полковник забезпечив їх підводами та провіантом⁴⁰⁴. Федір Осипов навіть послав на Січ шпига, боровенського козака Федора Кириченка, начебто для промислу риби, і той 22 листопада привіз утішні

⁴⁰¹ Дата чіткого переходу Мазепи на бік Карла XII потребує уточнень, різні автори по-різному це тлумачать, дається взнаки й різниця календарів (юліанського і григоріанського). Спроби реконструювати хід подій і дати див.: Куликова В. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII: Дисс. ... канд. ист. наук. — СПб., 2009. — С. 161-162.

⁴⁰² *ПиБ.* — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 891.

⁴⁰³ *Там само.* — С. 971-974.

⁴⁰⁴ *Там само.* — С. 668.

для російського війська повідомлення, що більшість запорожців не підтримують Мазепу й залишаються вірними царському урядові⁴⁰⁵. Ситуацію зі слобідськими полками прояснює лист Гаврила Головкина з Путивля до бригадира (над Харківським та Ізюмським полком) Федора Шидловського від 18 листопада 1708 р., аби той зі своїми полками рухався до «границы малороссийской», надіслав відомість про кількість козаків і щоб «смотреть накрепко, бы никаких шатостей чрез прелести от изменника Мазепы в народе не произошло». Так само як і на Осипова, на Шидловського покладалося керівництво розвідкою про запорожців і, наскільки можливо, таємною розвідкою в Криму. Подібні листи розіслано слобідським полковникам⁴⁰⁶. Тож у складних обставинах листопада 1708 р. на слобідських козаків покладали передусім розвідницьку функцію, як це часто бувало й перед тим.

Лист Гаврила Головкина охтирському полковнику від 22 листопада подає вичерпні звістки про ситуацію: російське командування прагнуло зосередити війська в одному місці, біля села Марківки, куди вже підійшов і сумський полковник; Головкин радить і Федору Осипову йти зі своїм полком під Марківку (через день він уточнив, щоб Осипов разом із бригадиром Шидловським та слобідськими полками рухався до Полтави), пишучи: «А в полку вашем и во всех слободских полках опасаса не для чего, понеже войска великороссийские от неприятеля ваши города заступили»; зазначено, що Мазепа в цей час перебуває з невеликим військом у Ромнах, але його не слід стерегтися, він радше сам боїться. Дальший зміст листа дуже важливий для характеристики заселення Слобожанщини та політики царського уряду: «А которых малороссийских городов и сел жители к вам пограничные похотят с своими пожитки жить в вашем полку, и их прикажите принимать и дворы отводить и утеснения им никакого не чинить»⁴⁰⁷. Нам невідомі обсяг переселення та чисельність біженців під час подій під Ромнами кінця 1708 р.; про це, щоправда, згадує «Історія русів», але із зазначенням про заселення сіл Михайлівки та Юнаківки в Сумському полку⁴⁰⁸, що не відповідає дійсності.

Слобідські підрозділи спочатку не вирушили до Полтави, про що свідчить лист Федора Шидловського тому ж Гаврилові Головкину від 25 листопада 1708 р. За відомостями Шидловського, полтавський полковник Левенець узяв сторону Мазепи й вигнав незгодних із Полтави, у зв'язку з чим Шидловський зі своїм полком вирушив із Харкова до Краснокутська (Охтирського полку), аби убезпечитися від Полтавського полку, залишивши сторожі в Ізюмі, Змієві, Тополях, і підтримував кореспонденцію з сумським та охтирським полковниками⁴⁰⁹. Однак вище російське командування вирішило інакше, довіряючи полковнику Івану Левенцю. В указі цьому полковнику від 27 листопада йдеться про висилку під Полтаву корпусу Олександра Волконського разом зі слобідськими полками⁴¹⁰. В указі керівникові російських драгунів князеві Волконському 28 листопада наказано в разі неприйняття російського війська штурмувати Полтаву; у листі в плутаному контексті йдеться і про дві тисячі «слобідських черкас», що входили до складу війська Волконського⁴¹¹. Вочевидь, під

⁴⁰⁵ Там само. — С. 903–904. Ця інформація виявилася хибною. Татьяна Таїрова-Яковлева вважає, що запорожці вже в листопаді підтримали вчинок Мазепи, однак «боротьба за Запоріжжя продовжувалася протягом осені-зими»: Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа. — С. 365–366.

⁴⁰⁶ Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы: Сб. документов. — Т. 1 (1700–1709 гг.). — М., 2009. — С. 416–417.

⁴⁰⁷ ПиБ. — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 982.

⁴⁰⁸ История русов. — С. 213. Про Михайлівку йшлося вище як про село Михайла Васильовича, оселене ще в 70-х рр. XVII ст.; про Юнаківку з переказом з «Истории русов» див: Филарет. — Т. II. — С. 87.

⁴⁰⁹ Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. — Т. 1. — С. 421.

⁴¹⁰ ПиБ. — Т. VIII. — Вып. 1. — № 2876. — С. 325.

⁴¹¹ ПиБ. — Т. VIII. — Вып. 1. — № 2878. — С. 327.

час штурму Полтави ці дві тисячі «черкас» мали залишатись у ставці Волконського, в Сорочинцях⁴¹². По цьому згадки про слобідські полки губляться.

Дуже важливо зауважити про тилове значення земель слобідських полків. Як і під час війн із Кримським ханством або подій на Гетьманщині, постачання російських військ велося зі Слобожанщини, а місцем постачання стала Охтирка. 8 грудня зауважено, щоб корм коням залоги Михайла Волконського в Полтаві постачали з Охтирки⁴¹³.

У середині листопада 1708 р. каролінери вийшли на гетьмансько-слобідське прикордоння, воснні дії йшли в районі Ромен. Петро I мобілізував війська і намагався завдати удару розрізним, як він вважав, силам ворога. Штаб російської армії перебував на кордоні Сумського і Лубенського полків. Воєнні дії непогано описано в історіографії, тут зосередимося лише на населених пунктах Сумського полку, що втрапили до простору воєнних дій і де чималу роль відіграло місцеве населення.

Власне, вже наприкінці листопада 1708 р. прикордонні слободи Сумського полку потрапили в зону баталій Північної війни. 30 листопада шведи наблизилися до Недригайлова. У дальшій інформації про це прикордонне містечко основні дані — це розповідь священика Андрія Александрова фельдмаршалу Борисові Шереметьєву. Перед вечірнею 30 листопада до Недригайлова під'їхали «волохи шведські»⁴¹⁴ «в 50 конех» і казали мешканцям, щоб їх пустили до міста, та мешканці відмовили. По тому прибуло близько півтори тисячі шведських кавалеристів і знову запропонували місцевим мешканцям, які лишилися в «замку», щоб їх пустили в укріплення, та недригайлівці «из города им говорили, что их в город не пустят, хотя смерть примут». Шведи почали рубати ворота та обстрілювати місто, з міста теж почалася стрілянина, і було вбито близько десяти шведів. Забравши вбитих і поранених, шведи спалили передмістя й відступили⁴¹⁵. Надалі Недригайлів контролювала російська кіннота⁴¹⁶. Недригайлів мав стратегічне значення, бо розташовувався посередині між Лебедином (ставкою російського війська) і Ромнами (ставкою Карла та Мазепи).

Шведський набіг на містечко Терни (Сумського полку) став хрестоматійним щодо покарання непокірного українського населення. 10 грудня 1708 р. для заспокоєння селян, що нападали на шведів, було послано загін полковника Функа з 500 драгунами, він підійшов до Тернів, і місцеве населення сховалось у «замку», посеред якого була церква, — шведи сприйняли слабо укріплену фортечку за церковне подвір'я. Мешканці Тернів почали боронитися від шведів. Найцікавіше, що дані шведської і російської сторін щодо спалення Тернів розходяться. Шведські очевидці розповідають про опір місцевого населення, про те, що обороняли Терни навіть жінки, а драгуни атакували тричі; полковник Поссе пише, що шведи вирубали 1600 осіб, а тих, хто заховався в церкві, полковник Функ наказав спалити живцем⁴¹⁷. А лист російського гвардійського капітана Андрія Ушакова від 12 грудня дещо інакший: неприятель дійсно спалив Терни, «тутешній народ» засів в укріпленні

⁴¹² Про вступ Волконського в Сорочинці див.: *Пиб.* — Т. VIII. — Вып. 1. — № 2868. — С. 321.

⁴¹³ *Георгиевский Г. П.* Мазепа и Меншиков. Новые материалы // Исторический журнал. — 1940. — № 12. — С. 83.

⁴¹⁴ Відомості про волохів у шведському війську досить цікаві з огляду на те, що ці «волохи» переходили на російський бік, зокрема й на території слобідських полків. За чолобитною 1720 р. «волоха» ротмістра Івана Жичара, його заслуга в тому, що, будучи на службі у шведському війську, супроводжував полоненого полковника Івана Танського і вирішив перейти на бік росіян, переманивши з собою 180 «волохов шведских» та визволивши чотирьох полонених російських гренадерів; з усією командою Жичар прийшов у Харків до князя Меншикова: *Материалы военно-ученного архива Главного штаба* / под. ред. А. Ф. Бычкова. — СПб., 1871. — Т. 1. — С. 620.

⁴¹⁵ *Северная война 1700–1721 гг.* К 300-летию Полтавской победы. — Т. 1. — С. 422–423.

⁴¹⁶ Про це на досить своєрідному матеріалі розповідає Шутой: *Шутой В.* Борьба народных масс... — С. 329.

⁴¹⁷ *Мазепа.* Збірник. — Т. 2. — С. 20; *Пиб.* — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 977 та ін.

й відстрілювався, однак шведи атакою з двох боків узяли приступом той «замок» «и жителей несколько стратили, и то малое число», шведів загинуло ж близько двадцяти, серед них офіцер. Ушаков посилав загін на «сикурс» до того містечка, але шведів там уже не застав⁴¹⁸. Напевно, місцеве населення і жертви серед нього не були надто важливими для обох армій, звідки й певна плутанина. У будь-якому разі саме каральні операції шведського війська щодо місцевого населення й визначали ставлення до шведів мешканців не лише слобідських полків, але й усього простору, що опинився в межах воєнних дій.

25 листопада 1708 р. Петро I обрав собі за квартиру сотенне містечко Сумського полку Лебедин. Тут основне командування перебувало аж до 26 грудня, коли цар виїхав надовго до Сум⁴¹⁹. Обидві сторони, як випливає з відомостей, не збиралися зимувати. Карл XII дожидав військ Станіслава Лещинського, аби вдарити на слобідські полки, а звідти на Москву⁴²⁰ (що, власне, він і почав утілювати), російські війська сподівалися на затяжні баталії та вмілі контрнаступи. Остаточне рішення ухилитися від військової баталії й виморювати противника затяжними та дрібними боями було ухвалене російським командуванням на військовій нараді в Лебедині 3–4 грудня 1708 р.⁴²¹

«Лебедин... Скільки сумних споминів викликає се ймення». Цей вираз належить Олександрові Грушевському і свідчить, наскільки яскравими були враження українських діячів від розповіді в легендарній «Історії русів» про страти українських старшин, запідозрених у симпатіях до Мазепа, в Лебедині навесні 1709 р.⁴²² Містечко Сумського полку стало на певний час для Олександра Меншикова місцем продовження слідства після Глухова над козаками та старшинами, що підтримали вчинок Мазепа в грудні 1708 р. чи виявляли симпатії до нього. Із часом воно перетворилося на «лебединську катівню» — символ репресивної імперської машини, що нищить козацьку автономію.

Основної документації про лебединські репресії не виявлено, однак Микола Костомаров, скориставшись відомостями з «Історії русів», відшукав у московських архівних установах уривки про велике судилище. Дані з цих справ Костомаров переказав у своїй праці «Мазепа і мазепинці», зазначивши, що відшукування всього комплексу лебединських справ ще очікує на щасливця⁴²³. Уже дані, наведені Костомаровим, — щодо вїтта Шептаківської волості Опоченка (єдина справа з чітким вироком скарати на горло), канцеляриста Дуб'яги, запорожця Тимофія Полугера, лохвицького сотника Яременка, глухівського обивателя Данила Таращенка та челядника писаря Чернігівського полку Булавки Якова Кудіна, двох священників, людей Ломиковського, «що повтікали від хазяїна з Ромна», стайничого Мазепа Хоми Городецького та писаря Шептаківської волості Пеколицького⁴²⁴ — засвідчують дуже широкий соціальний зріз репресій. Опосередковано доповнюють дані Костомарова про сотника Яременка документи про допити колишніх мазепинців: так, 8 грудня 1708 р. до Лебедин з'явився отаман містечка Сенчі Кирило «Сергеев» і привіз лохвицького сотника Якова «Єремеева» (Яременка), що приїхав із трьома козаками до Сенчі збирати провіант для шведського війська, а тих провіантерів схопили місцеві жителі й доправили до Лебедин⁴²⁵.

⁴¹⁸ *Пуб.* — Т. VIII. — Вып. 2 — С. 1016–1017. Веніамін Шутой (*Шутой В. Борьба народных масс...* — С. 330) наводить обидві оповіді зовсім некритично.

⁴¹⁹ *Пуб.* — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 1017.

⁴²⁰ *Пуб.* — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 980 та ін.

⁴²¹ Дискусії про встановлення дати цієї наради див.: *Пуб.* — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 1002–1005.

⁴²² *Грушевський О. Глухів і Лебедин 1708–1709 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* — 1909. — Т. ХСІІ. — С. 50.

⁴²³ *Костомаров Н. И.* — С. 724.

⁴²⁴ *Костомаров Н. И.* — С. 724–728.

⁴²⁵ Розповідь самого сотника відрізняється від цієї версії: сотник з отаманом поїхав до Сорочинців, звідки їх до Лебедин відіслав князь Волконський (*Пуб.* — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 979–980).

Наступний істотний момент, виявлений після Костомарова, — це справа лебединського козака Мусія Войтовицького, як з'ясовується, ще й поміщика з сусіднього з Лебедином села Боровеньки. У дворі його селянина знайшли мертвого російського драгуна, однак виявилось, що труп підкинули у двір⁴²⁶. Власне, вже тривале слідство про підкинутий труп свідчило про великий контроль і репресивні заходи, що обмежували ініціативу та опір.

Однак цим дані обмежуються. Розмір лебединських репресій лишається все ще невідомим безпосередньо, напевно, це робота майбутніх дослідників. Дійсно, ставка Петра I та Олександра Меншикова була в Лебедині, дійсно, тут вела слідство «походная посольская канцелярия», але невідомі кількість страчених і жорстокість винесених вироків. Є опосередковані свідчення, як-от згадка про «колья», які стояли на центральних майданах Глухова та Сум і на яких були нанизані «изменичьи» голови⁴²⁷. Також згадка, хай і непевна, в «Історії русів», переказані Костомаровим справи, архівалії Олександра Грушевського та збережена до 50-х рр. ХХ ст. могила — вагомі підстави для майбутньої символізації цього місця. Дослідження наведеного сюжету й далі чекають на «щасливця» після Костомарова. Певним є те, що політика репресій і залякування, а також, навпаки, заохочень за вірну службу стосувалась і слобідських полків.

Одне з найскладніших питань початку зими 1709 р. — рішення Карла XII наприкінці січня вирушити з мазепинцями з Ромен і вторгнутися на територію слобідських полків, заволодіти вершинами біля Ворскли та Мерли, через Краснокутськ вийти на Білгород і потім на Москву, а як те не вдасться, через Коломак ударити на Харків, а звідти знову рушити на Білгород. У той же час, за листуванням Меншикова, Новий рік Петро I зустрів у Сумах, звідки поїхав до Охтирки, а потім повернувся до Сум, до хворого сина Олексія, що привів рекрутів. У Сумах перебувала й вагітна дружина Меншикова. 4 лютого Петро гостював у Меншикова в Охтирці й «изрядно веселился», однак вирішив рушити до Азова. 9 лютого Петро в Білгороді хрестить новонародженого Меншикова Петра-Луку, і Петро з дружиною Катериною вирушають до Воронежа⁴²⁸. Основні події щодо слобідських полків почалися ще за перебування Петра.

Наприкінці січня шведські війська з мазепинцями вирушили в похід, заволоділи Веприком і Куземином, наблизилися до Котельви, містечка Гадяцького полку неподалік Охтирки. Котельва — яскравий приклад прикордонних негараздів і своєрідностей поведінки місцевого населення, затиснутого між двох ворожих армій. Ще 26 листопада 1708 р. населенню Котельви від імені Петра I подякували за вірність і закликали промишляти неприятеля⁴²⁹. У листопаді-грудні воєнні операції часто точилися біля містечка. 27 січня 1709 р. Меншиков вирушив із Котельви змагатися зі шведами біля Опішні⁴³⁰, покинувши, вочевидь, населений пункт і околиці напризволяще.

У недавно виявленому універсалі Мазепи до населення серед місць перемог шведського війська згадано і Котельву⁴³¹. Заволодіння Котельвою було стратегічним успіхом каролінерів.

⁴²⁶ Грушевський О. Глухів і Лебедин. — С. 63–64.

⁴²⁷ Бовгира А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після Полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — С. 123.

⁴²⁸ [Есинов Г. В.]. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова по новооткрытым бумагам (Шведская война 1706–1709 годы) // Русский архив. — 1875. — № 9. — С. 66–67. Як і належить приватному джерелу, листування Меншикова наповнене згадками про подарунки, пиятики тощо.

⁴²⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1а і зв.

⁴³⁰ Пуб. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 641.

⁴³¹ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки / публ. та комент. О. Дубини, пер. з латин. О. Циганок // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 6.

29 січня, щойно Карл XII підступив до Котельви⁴³², місцева старшина: «Білецький, Довгополий, Матюша з товариством» — попросили Карла не чіпати місто і святі церкви. Карл погодився і на певний час став з військом у Котельві, звідки разом із запорожцями й козаками Мазепа рушив на Охтирку⁴³³. Відповідно, старшина Котельви «зрадила». Цей момент мав вагоме продовження для слобідських полків і майбутніх відносин із Гетьманщиною.

На початку лютого 1709 р. Котельва стала основною квартирою для шведського війська (за донесеннями, там перебував восьмитисячний загін) і базовим плацдармом для наступу⁴³⁴. 8 лютого почався наступ на Охтирку, і війська Карла XII зайняли Хухру. Король вирішив із Хухри не повертатися до Котельви, а прямувати на Краснокутськ і Коломак, зайнявши воєнними діями ширший район⁴³⁵. Щойно після боїв під Городнім Меншиков відписував цареві 22 лютого: «Токмо генерал Рен отправлен от нас в Котельву с четырьмя полками, в котором месте, хотя крепость от неприятеля и разорена, однако ж дворы не выжжены». Там само князь зазначає про повінь, що унеможливило воєнні дії⁴³⁶. Тобто вже на 22 лютого Котельву контролювало російське військо.

На початку весни 1709 р. через розлиття Ворскли шведсько-українське військо відступило з прикордоння Слобідської України до Опішні, а звідти до Полтави. Наприкінці квітня основні російські сили зосередилися в районі Котельви; за листом цареві Гаврила Головкина, 30 квітня 1709 р. в Котельву поїхав Меншиков, і сам канцлер збирався туди⁴³⁷. Вочевидь, саме в той час у Котельву ввійшли загопи Охтирського полку, який зовсім був непомітним у баталіях лютого 1709 р. Пізніше гетьман Апостол описував те в дуже яскравих тонах: охтирський полковник Федір Осипов «вступив у дружбу з городовим отаманом (Василем) Білецьким», і вони без відома котельвянського сотника (Івана) Довгополого, який був у поході, склавши чолобитну від мешканців Котельви, випросили в князя Меншикова ордер, щоб Котельва та довколишні села перейшли у відання Охтирського полку⁴³⁸. Така поведінка старшини зрозуміла, і про це пише один із перших істориків Слобідської України Філарет Гумілевський. Мудрі старшини розуміли, що за здачу міста та прийом Карла XII слід буде нести відповідальність перед царським урядом, тому, немов із вірності, зробили важливий кульбін, перейшовши до вірного полковника Федора Осипова, і затвердили це через відомого своїми репресіями щодо мазепинців Олександра Меншикова⁴³⁹. До всього, уже 12 квітня 1709 р. Меншиков зазначав, що мешканці Котельви та інші тутешні козаки просять промишляти неприятеля, і він дозволив, обіцяючи по 5 рублів за полоненого і його майно тому, хто полонить шведа⁴⁴⁰.

Гетьман Іван Скоропадський дуже швидко зреагував на несправедливість щодо Котельви, однак у царському указі гетьманові вже після Полтавської баталії, 31 липня 1709 р., зазначено серед іншого: «А местечко Котельва, понеже оно по докучному от тех жителей его царскому величеству челобитью, дабы быть им для близости и удобства в присудстве

⁴³² Меншиков пише Петрові І 29 січня: «Доношу вашей милости, что неприятель сего числа из Опшны пришел в Котельву» (*ПиБ.* — Т. IX. — Вып. 2. — С. 642). Меншиков, за відомостями полоненого козака, вважав, що неприятель буде рухатися на штурм Охтирки.

⁴³³ *Филарет.* — Т. 1. — С. 288. За відомостями Крюкшина (досить сумнівними, однак із покликанням на журнал Петра І), 8 лютого король став у Котельві: [*Крекшин П.*]. Год из царствования Петра Великого 1709 (Из записок Крекшина) // Библиотека для чтения. — СПб., 1849. — Т. 97. — С. 64.

⁴³⁴ Див.: *ПиБ.* — Т. IX. — Вып. 2. — С. 644–646.

⁴³⁵ *ПиБ.* — Т. IX. — Вып. 2. — С. 674.

⁴³⁶ *ПиБ.* — Т. IX. — Вып. 2. — С. 694.

⁴³⁷ *Там само.* — С. 836.

⁴³⁸ *Филарет.* — Т. 1. — С. 288.

⁴³⁹ *Там само.*

⁴⁴⁰ [*Есипов Г. В.*]. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова по новооткрытым бумагам. — С. 68.

Ахтырского полку, от его царского величества к тому полку определено в ведение; того ради его царского величества указу ныне уже отменить невозможно»⁴⁴¹.

Зиск, отриманий слобідськими полками, є очевидним. Це було вагоме придбання для Охтирського полку – містечко Котельва з околицями, угіддя понад Ворсклою. Крім усього, Олександр Твердохлібов (чи не основний регіональний історик щодо Охтирки й Котельви) вважав, що було завдано серйозного удару землеволодінню на Гетьманщині, існуванню маєтностей на ранг у Котельві та біля неї, що були віддані слобідським полкам⁴⁴².

Насправді історія Котельви досить заплутана, і зазначене надбання далі призвело до численних конфліктів – соціальних⁴⁴³, юридичних і навіть церковних, бо котелевські церкви та Скельський монастир біля Котельви належали до Київської митрополії, а не Білгородської єпархії, як інші церковні заклади в слобідських полках⁴⁴⁴. Котелевські перипетії тривали кілька десятиліть⁴⁴⁵. Котельва залишилася в Охтирському полку, а пізніше, відповідно, в Слобідсько-Українській губернії та Харківському намісництві. Це визначило в пізніші часи певне несприйняття цього населеного пункту «малоросіянами» та, як вважається, деякі етнографічні відмінності. Шляхетний мешканець Гетьманщини в 60-ті рр. прагнув довести, що на Слобідській Україні не було козаків, лише «військові обивателі», які не користають із «малоросійського права»⁴⁴⁶. Мешканці Котельви та околиць, незважаючи на свою передісторію та сусідство з Гетьманщиною, насамперед мали би підпадати під ці визначення, пошуки таких казусів були б цікавими⁴⁴⁷. Образа щодо Котельви була притаманна пізніше й «історикам Малоросії», для Миколи Маркевича, наприклад, «Котельва отнята»⁴⁴⁸.

Цікаво, що події зими 1709 р. залишилися в пам'яті мешканців Котельви. Майже через два століття, у 1901 р., повз Котельву мандрував відомий науковець Микола Сумцов, який робив етнографічні нотатки. Він зазначив, що в центрі Котельви серед верб через місцеву річечку перекинуто невеликий місток з гучною назвою «Королівський міст», яким, за переказом, ішли війська Карла XII⁴⁴⁹.

⁴⁴¹ Пиб. – Т. IX. – Вып. 1. – С. 322.

⁴⁴² Твердохлебов А. Д. Котельва // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 115.

⁴⁴³ Цікавий сюжет, використовуючи компут Охтирського полку 1726 р., наводить Андрій Шиманов. У Котельві були дві козацькі сотні, але, на відміну від інших сотень Охтирського полку, поділених на компанійців і підпомічників, у цих сотнях була інакша організація, зазначено про шарок «посполитих», а не підпомічників (Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – № 11. – С. 227). Тобто за устроєм Котельва залишалася ближчою до Гетьманщини.

⁴⁴⁴ Твердохлебов А. Д. Котельва. – С. 114–118.

⁴⁴⁵ Щойно після липневого затвердження приєднання Котельви 1709 р. гадяцький полковник Іван Чарниш прислав свого сотника Івана Довгополого й вимагав, щоб Котельва знову підпорядковувалася гадяцькій полковій владі (див. лист Гаврила Головкина до Івана Скоропадського від 17 лютого 1710 р.: *Материалы Военно-ученного архива главного штаба*. – Т. 1. – С. 680). Про подальші події див.: *К истории Котельвы* // Киевская старина. – 1901. – № 11. – С. 74–76.

⁴⁴⁶ Див. про цікавий казус: Волошин Ю. Шляхетські ідеали в козацькому соціумі Лівобережної України 60-х – 70-х рр. XVIII ст. // *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku / pod red. A. Czyżewskiego, R. Stobieckiego, T. Toborka, L. Zaszkiłniaka*. – Warszawa – Łódź, 2012. – С. 389.

⁴⁴⁷ Див.: Твердохлебов А. Д. Котельва. – С. 125–126 (особливості побуту – с. 129–130).

⁴⁴⁸ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – С. 519.

⁴⁴⁹ Сумцов Н. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. – Харків, 2008. – С. 216. Наприкінці Сумцов зазначає: «Такое замкнутое и глухое село, как Котельва, очень трудно поддается этнографическому изучению».

Отже, історія з Котельвою серед іншого показує: «нещасливий шведський рік» певною мірою загострив розуміння кордону між Гетьманщиною і Слобожанщиною, пізніше стертого уніфікаторською політикою імперської влади.

Після зайняття Котельви Карл XII, вочевидь, вирішив ударити на Охтирку. Цей хід був зрозумілим. І не лише тому, що заволодіти Охтиркою означало заволодіти великим перехрестям шляхів на Котельву, Суми, Білгород і Харків. Найголовніше, що впродовж кількох десятків років Охтирка була опорним пунктом, базою для постачання походів російського війська.

Основна боротьба мала точитися за високий правий берег Ворскли і, відповідно, контроль над місцевістю. До Охтирки були стягнуті основні російські сили з Сум. Ще 12 січня 1709 р. російське командування відправило листи до комендантів, передусім Полтави, Охтирки, Сорочинців та Ромен, щоб забезпечували війська провіантом і амуніцією на чотири місяці і, головне, щоб обороняли ті міста до останньої людини й не вступали з неприязелем у жодні перемовини під страхом смертної кари⁴⁵⁰. До Охтирки вирушив Меншиков, але фортеця була не в належному стані, і вже 14 січня Петро відписував із Сум Меншикову, що відправив до нього інженера Бриля⁴⁵¹, можливо, для спорудження укріплень. Щойно війська Карла XII зайняли Котельву, Меншиков поквапився до Охтирки, звідки листувався з Петром 30 січня – 1 лютого, бо цар перебував у Сумах і через хворобу царевича Олексія не їхав до основного війська⁴⁵². Щоб не відбулося «так, як у Веприку», було вирішено спалити охтирські передмістя, аби неприятель не використав їх під час облоги та штурмів⁴⁵³. Це рішення, однак, не було одразу виконане; Петро кілька днів (4–7 лютого) перебував в Охтирці, віддавши наказ про спалення передмість генералові Ренне. 7 лютого цар покинув Охтирку, і до міста наблизилися війська Карла. Ренне наказав палити передмістя з «усіх місць» і сам вислав усі полки назустріч Карлові. Бої точилися в селі Хухра поблизу Охтирки, вочевидь, Карл вирішив відмовитися від ідеї штурмувати місто, а Хухру спустошив⁴⁵⁴. Неспалену укріплену частину Охтирки (що в «полисадах») Ренне віддав на розгляд охтирському комендантові: якщо не буде нужди, щоб не палив, та щойно щось станеться, одразу щоб запалив⁴⁵⁵. Цей сюжет доволі цікавий із низки причин, одна з яких історіографічна. Важливий історик Слобідської України преосв. Філарет на сторінках про Охтирку розмірковує про руйнації часів шведської війни. Біля Охтирки дорогою на Лебедин було невелике село Хорунжівка з мостом через Ворсклу, і там Філарет бачив залишки мосту, спаленого, за переказами, у «шведську війну»; він посилається на лист бригадира Шидловського про хорунжівську маєтність 4 березня 1709 р. до судді Леонтія Лесевицького, де йдеться, що «ту деревню Хорунжевку и мельнику в приходе шведского короля неприятельские люди без остатка разорили и выжгли». Далі єпископ будує цікаву гіпотезу про корпус Круза, посланий Карлом до Олешні, звідки відступивши, Круз і спалив місток біля Охтирки⁴⁵⁶. Не так важливі дійові особи в спаленні моста, як сам факт спустошення місце-

⁴⁵⁰ *ПиБ.* – Т. IX. – Вып. 1. – № 2972. – С. 20–21; № 2974. – С. 21. (Комендант Охтирки – Вілім Вілімович Делдін.)

⁴⁵¹ *Там само.* – № 2982. – С. 25.

⁴⁵² *Там само.* – № 3026; № 3027. – С. 57.

⁴⁵³ *ПиБ.* – Т. IX. – Вып. 2. – С. 645.

⁴⁵⁴ Дуже цікаву звістку про Хухру подає Філарет, базуючись на усному переказі: під час походу Карла XII мешканці Хухри повтікали хто куди, а частина перебувала в церкві і слухала літургію. Шведи вторглися несподівано, переслідуючи ворога. Священик Димитрій вийшов до них зі Святим Хрестом з проханням пощадити задля Святого Хреста храм і хати християн. Шведи не зачепили церкви й мешканців: *Філарет.* – Т. 1. – С. 292.

⁴⁵⁵ *ПиБ.* – Т. IX. – Вып. 2. – С. 674.

⁴⁵⁶ *Філарет.* – Т. 1. – С. 272.

вості обома арміями, передусім шведською. Стратеги боялися обривистих берегів Ворскли, тому спалення передмість, населених пунктів, млинів, руйнування мостів було неодмінним чинником ведення війни в цій місцевості. 10 лютого Карл після Городнього виділив кілька полків для спустошення правого берега Ворскли⁴⁵⁷. Містечко Олешня Охтирського полку поповнює мартиролог шведських руйнувань і винищень. Загін генерал-майора Гамільтона підійшов до слабко укріпленої фортечки зі змішаним населенням і невеликим гарнізоном. Шведи незабаром увірвалися в містечко, однак мешканці та гарнізон вирішили не здаватись і зачинилися в дерев'яній башті. Після невдалого штурму Гамільтон наказав підпалити башту і спалити обложених. Крім цього, було страчено 400 місцевих жителів та 70 російських драгунів гарнізону⁴⁵⁸. Опосередковані дані підтверджують зруйнування Олешні⁴⁵⁹. Шведи занесли Олешню (після Краснокутська й Городнього) до числа своїх перемог, про що зазначив і Мазепа⁴⁶⁰.

Така поведінка досить інтернаціонального «шведського війська», звичайно, не могла викликати приязні в місцевого населення. Водночас чомусь у численних дослідників не викликає подиву, як легко російська армія поступається окремими населеними пунктами, не вгадує стратегічних кроків каролінерів, маючи істотну військову перевагу і розвідку. А тим часом лист Меншикова про шведські руйнування втішив царя: Карл втягувався у тривалу й виснажливу війну. 17 лютого 1709 р. Петро відписував, радіючи з сутички під Городнім: «И чаю, что, конечно, то правда, что неприятель для оголошенья края от наших станций к Охтырке шел и, отдаля наши войска, поворотясь жечь стал (*о чем я и сам вам говаривал*⁴⁶¹), дабы свободнее, поодалясь сыскать квартиры»⁴⁶².

Бій під Городнім, містечком Охтирського полку, залишається складною, насамперед для інтерпретації, сторінкою історії. Кіннота генерала Ренне зіткнулась із загонами шведів. Найкраще висловився про той бій, скориставшись шведськими свідченнями, Микола Костомаров: «Известия об этом деле не ясны; достоверно только то, что это сражение, совершенно бесполезное для шведов, как и весь поход их в Слободской край, обессилило шведскую армию»⁴⁶³. Дійсно, відомості про події в околицях Краснокутська насичені різночитаннями. З кожного боку писали про свою перемогу. Згадка про перемогу Карла XII під Краснокутськом у шведського історика Густава Адлерфельта, одного з перших біографів Карла XII (1740 р.), викликала навіть своєрідну реакцію радянських істориків, які коментували видання листів та паперів Петра I 1952 р.: «Достоверные сведения содержатся в русских источниках»⁴⁶⁴. Ці різниці характеризує і «державницьку» українську vs російську історіографію, тим паче, що, за шведськими відомостями, мазепинець Григорій Герцик уславився в цій баталії, вбивши до тридцяти неприятелів⁴⁶⁵. Для росіян донині Городнє — місце переможної звитяги, переддень славетної «Полтавської вікторії»⁴⁶⁶. Для

⁴⁵⁷ ПиБ. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 691.

⁴⁵⁸ Див. переповідання Нурдберга в Шутоґо: *Шутоґо В.* Борьба народных масс... — С. 349–350.

⁴⁵⁹ Филарет. — Т. 2. — С. 122.

⁴⁶⁰ *Невідомий універсал Мазепи* зі шведської бібліотеки. — С. 6.

⁴⁶¹ Курсив мій.

⁴⁶² ПиБ. — Т. IX. — Вып. 1. — № 3065. — С. 90.

⁴⁶³ Костомаров Н. И. — С. 661.

⁴⁶⁴ ПиБ. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 699.

⁴⁶⁵ Костомаров Н. И. — С. 661. Це інформація з хроніки Єрана Нурдберга (Нордберга), повторювана історіографією (*Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах. — К. — Полтава, 1995. — С. 187). За Дмитром Дорошенком, у лютому 1709 р. Карл XII «розгромує московську кінноту», і росіян рятує лише відлига в лютому: *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті. — С. 32.

⁴⁶⁶ *Шаповалов И.* Полтавская битва. Слобожанский пролог Великой Виктории. — Харьков, 2009.

шведів бої під Краснокутськом — перемога, і лише нагла відлига завадила успіхові походу. Сучасний історик Петер Енглунд яскраво описує це зіткнення: «Під Красним Кутом здохло невеличку перемогу в сутичці кавалерійських загонів: вали довкола містечка й вулиці були вкриті забитими. Містечко підпалено. Полум'я здіймалося до неба, і крізь тріщання вогню долинали крик і плач мешканців, які спостерігали як усе, що вони мали оберталось в дим. Несподівана відлига поклала край бойовим діям»⁴⁶⁷.

За низкою даних, у тому числі й досить легендарних, можна відтворити бодай частково ті події. Карл XII зі своїми підрозділами та мазепинцями хотів зненацька вдарити на кавалерійський корпус Ренне, однак розвідники-калмики вивідали про рух шведсько-українських загонів. Шведські війська вийшли під Краснокутськ і змусили два російські драгунські полки тікати до Городнього. Переслідуючи їх, війська Карла натрапили на великий загін гренадерів і драгунів, що вже чекав на шведів у засідці «в прикритті за стіною у рові»⁴⁶⁸. Слід відзначити, що сама місцевість біля Городнього дуже вдала для засідки та оборони: містечко й основні укріплення розташовувалися на горі, унизу — річечка Городня, що впадає в Мерлу⁴⁶⁹.

Найяскравіше описує ті події, користуючись невідомими нам матеріалами, Пьотр Крьокшин (Петр Крекшин). Він склав щоденний опис подій часу царювання Петра I⁴⁷⁰, але лише опис подій 1709 р. видано друком. Карл XII зі своїм загоном, побачивши біля Городнього російські війська, перегрупував корпус у надії вдарити на росіян із флангів. Однак шведи праворуч потрапили в чергову засідку, а ліворуч росіяни, зробивши залп із рушниць, пішли в кавалерійську атаку «на палашах» і розірвали лаву шведів. Крьокшин далі вельми художньо змальовує обставини. Під Карлом було вбито коня, загинули шестеро з дванадцятьох його драбантів, і король утік до дерев'яного млина, де ховався до смерку, боячись вийти, аби не потрапити в полон, і водночас маючи страх перед тим, щоб залишитись у дерев'яній споруді, яка могла зайнятись, і він згорів би живцем. Лише ніч допомогла Карлові вислизнути зі схованки. Перемога російського війська вражає: убито 500 шведів, 52 взято в полон, захоплено чотири штандарти і пару литавр, з російського війська загинуло 42 особи, поранено 27⁴⁷¹.

Записки Крьокшина створюють образ не лише бою під Городнім, але й Полтавської битви. Але його оповіді, м'яко кажучи, не витримують критики і потребують перевірки. Перший великий професійний дослідник доби Петра I Ніколай Устрялов так характеризував роботу Крьокшина: «Крекшин — трудолюбивый, но бездарный и безграмотный... суеверия и вымыслы встречаются на каждой странице»⁴⁷². На сьогодні основні російські науковці визнають, що записи Крьокшина часто містять вигадки та фантазії, яким годі йняти віри, це псевдоісторія⁴⁷³.

⁴⁶⁷ Енглунд П. Полтава. — С. 58.

⁴⁶⁸ Так переказує подію Філарет (Филарет. — Т. 2. — С. 33).

⁴⁶⁹ Див. опис міст Охтирського полку 1725 р.: ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 4 зв.

⁴⁷⁰ Цікаво, що повний опис Крьокшина зберігається і в рукописному відділі бібліотеки Харківського національного університету імені Василя Каразіна: свого часу, вочевидь, документ належав Каразіну, який вважав рукопис оригінальним. Загалом серед рукописів бібліотеки Харківського університету є кілька цікавих перекладів та творів про похід Карла XII.

⁴⁷¹ [Крекшин П.]. Год из царствования... — С. 65.

⁴⁷² Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. — Т. 1. — С. СLI, СLIII.

⁴⁷³ Кротов П. «Прекрасных вымыслов плетя искусно нить...»: как при Елизавете Петровне сочиняли историю Петра Великого // Родина. — 2009. — № 2. — С. 50–53; його ж. Сотворение легенды: алхимик от истории Петр Крекшин // Родина. — 2009. — № 7. — С. 61–64; його ж. Писатель П. Н. Крекшин — человек переходной эпохи XVIII в. (к вопросу о генезисе интеллигенции) // Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета. — 2011. — Вып. 6. — С. 67–84.

Напевно, дещо з більшою довірою слід сприймати теж переможну реляцію 11 лютого (на наступний день після бою) генерала Карла Ренне, який, власне, і переміг під Городнім. Дійсно, під Краснокутськом росіяни були вибиті і тікали до Городнього (за половину шведської милі від Краснокутська). Шведські війська, які переслідували їх, натрапили на відібрані Ренне гренадерські частини й зі значними втратами відступили до Краснокутська⁴⁷⁴, полишивши клейноди⁴⁷⁵. Історію про бій і пригоди Карла XII, під яким було вбито коня і якого врятував шведський поручик, віддавши свого, переповідає у своїх листах сам Меншиков, прикрашаючи «перемогу»⁴⁷⁶.

Узагалі події під Краснокутськом насичені пафосом в описах як однієї, так і другої сторони. Олександр Меншиков писав із Богодухова гетьманові Івану Скоропадському 16 лютого 1709 р., що «неприятель после учинившегося ему под Городнею безчастия и не возмогши против того воинским образом учинить на оплаты», почав чинити місцевому населенню «разорения», спаливши міста Краснокутськ і Коломак, а потім відступив до Опішні; далі Меншиков пише: «и вышеупомянутых мест жителей мужеского и женского пола в неволю побрал, невинных младенцев в снег и воду побросал и инья многия злы чинил»⁴⁷⁷. Цей лист Меншикова характерний, хоч і російське військо дуже подібно поведилося: так, щодо взяття російським військом Переволочної зазначено, що російські вояки «переволочанских жителей порубили и покололи многих, а другие от страха и сами в реку Ворсклу бросились»⁴⁷⁸. Я не прихильник описувань жорстокості військ, однак і характерні для російської та радянської історіографії наголоси на винищенні населення «окупантами», і протилежні акценти української національної історіографії на нечуваних репресіях «московської орди» не дотичні до принципів історизму, тоді як слід визнати, що всяка війна, особливо в той час, — це грабунки, гвалт і здирства, першою жертвою яких є передусім категорія, розмито схарактеризована як «мирне населення».

По кілька разів переказані шведські мемуари малюють іще жахітнішу картину війни: Краснокутськ був забитий мертвими тілами російських солдатів. Маса жінок і дітей за наказом Карла рушили за армією, особливо страшно було бачити, як вони грузли в снігу, покидаючи домівки. Шведські офіцери брали по одній дитині на коня, та це не рятувало ситуації⁴⁷⁹. Цей опис шведського хорунжого Петре підкреслює трагічність становища гнаного люду, що спостерігав, як горіли його хати й поселення; стояв такий крик і плач, «що міг би розтопити й камінь». Описи страждань місцевих мешканців під пером істориків, які пізніше писали на ідеологічне замовлення, набувають особливої яскравості. Весняний універсал гетьмана Мазепи 1709 р. ще промовистіший щодо «москалів» та великих втрат: «Чи могли вони раніше захистити полк в Охтирці від спалення і розграбування, де їх самих погублені тіла лежали наче ліс, спочатку під Охтиркою, в Краснокутську, в Городні й за Городнею в Олешні»⁴⁸⁰.

Це важливо відзначити саме щодо подій 10–12 лютого. Війська Карла XII, винищуючи поселення, гнали за собою місцевих мешканців. Для шведських хроністів така політика зрозуміла — не залишати ні поселень, ні провіанту противникові на місцях майбутніх баталій.

⁴⁷⁴ Пиб. — Т. IX. — Вып. 2 — С. 693–694.

⁴⁷⁵ Росіяни також втратили два знамена.

⁴⁷⁶ Пиб. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 687. За таку звістку Петро I пожалував свого хрещеника, щойно народженого сина Меншикова, в поручики лейб-гвардії Преображенського полку.

⁴⁷⁷ Материалы Судуенка. — Т. 2. — С. 277.

⁴⁷⁸ Там само. — С. 332.

⁴⁷⁹ Крупницький Б. Шведи і населення України // Мазепа. Збірник. — Т. 2. — С. 21.

⁴⁸⁰ Невідомий універсал... — С. 6.

Шведи забирали худобу та всі харчі, забезпечуючи себе надалі⁴⁸¹. Такі вчинки нагадують політику «згону» населення, як це робили українські гетьманські старшини щодо слобід і російський уряд щодо населення Правобережної України. Розповіді про опір і помсту переможців за нього набувають, таким чином, дещо інакшого тлумачення в ширшому історичному контексті. Також мають значення втрати не лише війська, а й провіанту та забезпечення, воєнної здобичі, особливо з огляду на зимове ведення війни. Російська сторона стверджувала саме про вагомі втрати зібраного в поході «неприятелем» забезпечення для війська⁴⁸². На прикордонні від початку нищили запаси. Ще 20 листопада 1708 р. Петро I писав із «містечка» Хоружівки Борисові Шереметьєву, що в скиртах тут зібрано чимало збіжжя, яке, однак, належить мазепинцеві Гамалії; цар хотів, аби той хліб забрали, а «буде же вам не надобно, то мы велим оной зжечь»; 30 же діжок «вина» (горілки) слід би також забрати з собою⁴⁸³. Виснажливі події лютого 1709 р. набувають контексту «випалених» земель.

Після огляду історіографії та джерел виникають резонні питання: хто переміг у зимових баталіях і яка роль у тих подіях гетьмана Мазепи? Певно, слід погодитися з дослідником шведських щоденників та мемуарів Стефаном Томашівським, що навіть шведські джерела визнають відступ та поразку в зіткненні під Городнім⁴⁸⁴. Сам же Мазепа заледве не потрапив у неволю і висловив своє здивування шведським військом: «Не гадав я, щоб шведи тікали» («Non putavi Suecos fugam dare»)⁴⁸⁵.

Поворот війська Карла XII з Краснокутська на південь до Коломака, напевно, мав на меті дальше просування на Харків та зустріч із запорожцями, про що здогадувались у російському командуванні, навіть приписуючи цей поворот витівкам Івана Мазепи⁴⁸⁶.

Чудовий сюжет, узятий зі спогадів Юлленкрока та Адлерфельта, переповідає Микола Костомаров. 13 лютого за погані погоди король Карл XII і Мазепа наближались до Коломака: «Мазепа, який за своїм звичаєм любив говорити приємності, сказав: “Війна для вашої величності триває дуже щасливо: ми дійшли, і лише за вісім миль кордони Азії!” Король відповів: “Sed geographi non conveniunt (з цим не погодяться географи)”»⁴⁸⁷. Інформацію про те, що містечко Коломак «лише у восьми милях від Азії», повторює у своїх споминах про похід Карла XII мазовецький воєвода Понятовський⁴⁸⁸. Оскільки Карл XII марив подвигами Александра Македонського та підкоренням Азії, слова Мазепи виглядають як нехитрі лестощі. Коли військо спинилося на перепочинок, король сказав своєму генерал-квартирмейстерові Юлленкроку, що Мазепа повідомив йому, ніби звідси недалеко до Азії. Карл доручив піти й точніше довідатися від Мазепи шлях до Азії. Це непорозуміння детально проаналізував Богдан Кентержинський: Юлленкрок ходив до Мазепи і настрашив того, допитуючись «дорогу до Азії», — гетьман сказав, що пожартував⁴⁸⁹.

Слід розуміти так, що слово «Азія» у вустах Мазепи мало радше не географічний, а символічний характер. Унаслідок уважного розгляду стане зрозумілим, що «Азія» для

⁴⁸¹ Це за хронікою Нурдберга переповідає Веніамін Шутой: *Шутой В. Борьба народных масс...* — С. 351.

⁴⁸² *Крекшин П.* — С. 65–66.

⁴⁸³ *ПуБ.* — Т. VIII. — Вып. 1. — № 2861. — С. 317.

⁴⁸⁴ *Томашівський С.* Из записок Каролинців про 1708/9 р. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — 1909. — Т. ХСІІ. — С. 78–79.

⁴⁸⁵ *Там само.* — С. 79. Це відомості зі щоденника Фрідріха Вейсе.

⁴⁸⁶ Лист Меншикова до Петра I 16 лютого 1709 р. За відомостями коломацьких мешканців, цим Мазепа відрівав запорожцям, вірним російському урядові, шлях до Харкова: *ПуБ.* — Т. IX. — Вып. 2. — С. 705.

⁴⁸⁷ *Костомаров Н. И.* — С. 662.

⁴⁸⁸ *Доба гетьмана Мазепи.* — № 511. — С. 635.

⁴⁸⁹ *Кентержинський Б.* Мазепа. — С. 364–365.

Мазепи навряд чи починалася слобідськими полками, яких він нібито не розумів і вважав частиною азійської Москви. Відстані під час війни вимірювали у шведських милях, а одна шведська миля дорівнювала приблизно 10 кілометрам. Тобто «Азія» починалася десь за 80 кілометрів від театру бойових дій, й ідеологізоване твердження Євгенія Тарле, ніби далекий від географії Карл «всерьез поверил», що «Азія» починається між Коломаком і Харковом, треба визнати хибним⁴⁹⁰. Однак цілком можливо, що вихований у шляхетському середовищі Іван Мазепа вважав «Азією» територію Московської держави.

Наприкінці грудня 1708 — на початку січня 1709 рр. основні сили шведської армії зосередилися між річками Ворсклою і Пслон (до 3 березня Карл перебував в Опішні, а далі в Будищі). Частина російської армії на чолі з Меншиковим перебували в Богодухові та на південний захід у селах Павлівка та Микитівка, підрозділи росіян були розтягнені по всьому прикордонню до Котельви, а кавалерійські загони зосереджувалися біля Краснокутська, Яблучного, Павлівки та Губарівки. Із заходу підступи до російського війська були перекриті природною перепорою — річкою Ворсклою, полки були розставлені до самого Нового Перекопа (сотенне містечко Харківського полку на р. Мжі), потужно забезпечували тил із резервними частинами Людвіга Алларта, розташованими на захід від Харкова⁴⁹¹. Практично все слобідське прикордоння стало місцем зосередження російського війська. Переміщення основних командирів російської армії в січні-квітні 1709 р. — це виключно слобідські міста: Суми — Охтирка — Харків. Листи Олександра Меншикова до гетьмана Івана Скоропадського яскраво свідчать про це⁴⁹². У цих містах перебувало і командування російської армії, і гетьманські старшини, і, як велося під час бойових дій, заручники. Яскравий сюжет іще від Костомарова⁴⁹³, переказаний і Шутим, з листа Меншикова 19 січня 1709 р.: в Охтирці у Меншикова перебували два гетьманські полковники (миргородський Данило Апостол і полтавський Прокіп Левенець), і Левенець запевняв у своїй вірності й навіть пропонував узяти в заручники жінку та дітей, щодо дітей кажучи, щоб їм у Харкові в «славенской школе быть»⁴⁹⁴.

20 січня 1709 р. Петро I послав бригадирові слобідських полків Федору Шидловському указ про приготування в Харкові кількох тисяч колод та про збір із міст і сіл Харківського полку провіанту на три місяці для чотирьох тисяч осіб та вівса для коней такої ж кількості. Веніамін Шутой вважав, що це свідчило про розрахунки Петра I щодо затяжних боїв на Слобідській Україні⁴⁹⁵. Натомість шведи й «мазепинці» програли стратегічно. Невдача під Краснокутськом і поворот до Коломака свідчили про своєрідну стратегію: замість відсиджування на теплих квартирах і готування майбутньої кампанії нетерплячий Карл серед зими почав наступ. Після зайняття Колонтаєва рання відлига змусила каролінерів відступити в умовах розлиття річок Мерли та Ворскли, зі значними втратами, з ударами з тилу. (Хоча, за листами Меншикова, становище російської армії теж було не блискучим через брак провіанту й відлигу⁴⁹⁶.) У своєму листі до царя Меншиков згадує, напевно, слобідських козаків: «Принужден неприятель через Мерлу вплавь плыть и многие возы в воде

⁴⁹⁰ Тарле Е. Северная война. — С. 301–302.

⁴⁹¹ Детальний огляд: Гольденберг Л. А. Картографические источники XVIII в. о военных действиях в 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. — М., 1959. — С. 363–388. Див. також: ПиБ. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 723.

⁴⁹² Материалы Судиенка. — Т. 2. — С. 277–281.

⁴⁹³ Костомаров Н. И. — С. 651.

⁴⁹⁴ Шутый В. Борьба народных масс... — С. 401. Між іншим, це перша відома нам згадка про «школу» в Харкові.

⁴⁹⁵ Там само. — С. 345.

⁴⁹⁶ Це визнає Євгеній Тарле: Тарле Е. Северная война. — С. 307.

опрокинул, которых тутошние казаки мало не побрали»⁴⁹⁷. До речі, місцеве населення було для Меншикова важливим джерелом інформації: то йому доносили коломацькі жителі, то 24 лютого два богодухівські козаки прийшли з Лохвиці й розповіли про становище шведів у місті перед наступом Бориса Шереметьєва. А чи не найістотнішими стали дані козака з Мурафи Охтирського полку Федора Животовшанського⁴⁹⁸ 27 лютого 1709 р.: під час походу каролінців Животовшанського взяли в Мурафі у неволю «поляки» і відвезли в Опішню, там козак підслухав розмову про наміри рухатися до Полтави, і, втікши, все доповів російським офіцерам в Охтирці⁴⁹⁹.

Розлиття річок зупинило воєнні дії на невизначений час, Меншиков виїхав до Харкова (2–7 березня він ще заїхав до Богодухова), а звідти 11 березня до Воронежа, залишивши родину в Харкові. До Харкова Меншиков повернувся аж 2 квітня, 12 квітня знову прибув у Богодухів, але, зваживши на нове розташування сил неприятеля та чудову погоду, 16 квітня виїхав на Сінне, звідти на Харків, а відтак до Опішні, де невдало повоював зі шведом і попрямував до Полтави. Після Опішні 5 травня він надіслав дружині негра: «Извольте сделать ему хорошее платье и, убрав хорошенько, женить на большой арапке»⁵⁰⁰.

Переходимо тепер безпосередньо до Полтавської битви. Її переддень теж чітко пов'язаний із простором слобідського прикордоння. 1 квітня 1709 р. Петро I писав Меншикову, що наприкінці квітня — на початку травня буде в Харкові чи Ізюмі, аби Меншиков теж підтягував туди війська і приїхав сам. Певною загрозою планам царя був мор, ознаки якого спостерігали в Сумах, поблизу театру бойових дій⁵⁰¹. Сам цар захворів і вирушив до війська лише 27 травня. На той час, крім західної частини слобідських полків, російські війська князя Василя Долгорукого після придушення повстання Булавіна зосередилися в районі Тора та Ізюма, забезпечені провіантом настільки, що навіть не брали його в місцевих жителів⁵⁰². 31 травня 1709 р. Петро I прибув до Харкова, а вже 3 червня вирушив до Полтави⁵⁰³. Слід визнати, що перебування цього царя напередодні Полтавської битви, як і проїзд повз Харків Катерини II під час її мандрівки 1787 р., пізніше набули легендарного характеру в пам'яті про ці «царствені відвідини»⁵⁰⁴.

Навесні — на початку літа російські регулярні війська почали переправлятися через Ворсклу, проблемну артилерію переправляли біля слободи Рублівка Охтирського полку⁵⁰⁵. Рух російського війська переважно відбувався територією слобідських полків.

Загальний огляд дає підстави сказати, що слобідські полки не уславилися героїзмом і не брали участі в Полтавській битві. Питання залучення українських козаків до складу російської армії проти шведів та мазепинців є радше ідеологічним — у певному ідейному контексті воно мало б підкреслювати «непорушну дружбу українського і російського

⁴⁹⁷ Пиб. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 722. Є відомості, що шведи потопили в Мерлі чимало гармат (с. 709).

⁴⁹⁸ У Шутого «Животина» (с. 402).

⁴⁹⁹ Пиб. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 707–709.

⁵⁰⁰ [Есупов Г. В.]. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова по новооткрытым бумагам. — С. 68–69.

⁵⁰¹ Пиб. — Т. IX. — Вып. 1. — № 3144. — С. 138, 139.

⁵⁰² Пиб. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 791–792.

⁵⁰³ [Есупов Г. В.]. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова по новооткрытым бумагам. — С. 72. Хоча 31 травня Петро писав Меншикову зі Змієва, що тільки-но приїхав, ночуватиме в Харкові чи десь поблизу, а після утрени на Вознесіння наступного дня з Харкова вирушить до Полтави: Пиб. — Т. IX. — Вып. 1. — № 3215. — С. 200.

⁵⁰⁴ Филарет. — Т. 1. — С. 128, 141.

⁵⁰⁵ Див., напр.: Пиб. — Т. IX. — Вып. 2. — С. 966–967. Місцевий історик Віллі Воліс на основі звіту 1931 р. про підйом із дна р. Мерли гармат у селі Рублівка вважав, що ті гармати затопили шведи, відступаючи: Воліс В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка. — С. 173.

народів», незважаючи на каверзи «перевертнів і зрадників», спільність історії. Однак насправді це була одна з перших для Росії великих битв регулярних військ, де козацьким підрозділам відведено другорядну роль, незважаючи на питання «вірностей і зрад». Слобідська Україна стала базою для тилового постачання російського війська, а козацькі полки — додатковим резервом, що мав пильнувати все те ж коломацьке прикордоння від набігів запорожців, а Острогозький полк охороняв кораблі в Таврові⁵⁰⁶.

Основні дослідники історії регіону заперечують участь слобідських полків у Полтавській баталії⁵⁰⁷, вочевидь, доречно. Першим, хто вважав, що Харківський полк «делил труды и славу Полтавской битвы», був преосв. Філарет, який спирався на відомості Лаврентія Шидловського⁵⁰⁸. Антон Слюсарський просто повторює Філарета і заперечує Гербеля й подальших істориків, мовляв, у «славнозвісній Полтавській битві брали участь Харківський та Ізюмський полки», Сумський та Охтирський охороняли південні кордони, а Острогозький пильнував Воронежські верфі⁵⁰⁹.

Твердження про участь, зокрема, Харківського полку в подіях оборони Веприка взимку 1709 р. та Полтавській баталії базуються на одній основній згадці — поданні колишнього полковника Харківського полку Лаврентія Шидловського (племінника бригадира Федора Шидловського) до герольдмейстера в 1725 р.⁵¹⁰ Додамо до цього ще лист дядька харківського полковника, бригадира слобідських полків Федора Шидловського, з обозу під Полтавою 10 липня 1709 р.⁵¹¹ Але ці документи свідчать про присутність біля Полтави, однак жодним чином не про активну участь. Сама битва, як і попередні події, та поведінка козаків гетьманських і слобідських полків досі є доволі заплутаним сюжетом. Російські військові історики доречно з огляду на основну роль регулярного війська в цій битві побіжно розглядають українські козацькі частини в складі російської армії⁵¹².

Останнім часом розглядувану проблему зачепив Денис Журавльов, який підтримує думку про участь Харківського та Ізюмського полків у Полтавській битві. Підкреслюючи підпорядкування слобідських полків князеві Григорію Волконському, історик припускає, що в корпусі князя поблизу військ гетьмана Івана Скоропадського слобідські полки «загрожували лівому флангу шведів, після перелому в ході бою атакували шведську кавалерію, що почала відступати»⁵¹³. Це збігається з думками Валерія Молтусова⁵¹⁴ про участь військ

⁵⁰⁶ Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк 1651–1765. — СПб., 1852 — С. 54.

⁵⁰⁷ Головинский П. Слободские козацьки полки. — С. 146; Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка. — С. 104.

⁵⁰⁸ Филарет. — Т. 1. — С. 141.

⁵⁰⁹ Слюсарський А. Слобідська Україна. — С. 127.

⁵¹⁰ На це звернув увагу і Євген Альбовський: Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка. — С. 103.

⁵¹¹ Пиб. — Т. IX. — Вып. 1. — № 3306. — С. 283. Важливо, що Шидловському за «вернорадетельные службы, а особливо в нынешней швейской войне» було надане керівництво вже не над двома слобідськими полками (Харківським та Ізюмським), а над усіма у званні генерал-майора, «и состоим в надежде, что помянутый генерал майор во всем тако держатца и служити будет, како его храбрости и доброму генералу надлежит».

⁵¹² Васильев А. А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении // Военно-исторический журнал. — 1989. — № 7. — С. 67–68; Кротов П. А. «Совершенный камень во основания Санкт-Петербурха» (Полтавская битва: некоторые итоги и перспективы изучения) // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы пятой Междунар. конф. — СПб., 2004. — С. 74–83.

⁵¹³ Журавльов Д. В. Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII — першій половині XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2002. — С. 133. Історик робить висновок на основі фактів «активної участі» слобідських полків у військових діях того часу.

⁵¹⁴ Молтусов В. А. Полтавская битва. Новые факты и интерпретация: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2002.

Скоропадського в Полтавській битві, тільки Журавльов конкретно говорить про слобідські полки. Припущення цілком імовірне, але це лише припущення. Варто погодитися зі своєрідністю інформації, визнати, що до слобідських полків російське командування ставилося так, як до гетьманських, і сприйняти думку Олексія Сокирка, що згадане командування «судячи з усього, серйозно не брало до уваги військові можливості свого українського васала, й тому козацькі полки разом з іншими іррегулярними частинами не фігурували в офіційному плані бою»⁵¹⁵. Ще раз слід наголосити: Полтавська битва все ж була битвою передусім регулярних частин.

Означена тема ще вимагатиме ретельних студій. Найприкріше, що чергові «ювілеї» лише підтримують ідеологеми, а не сприяють проясненню ситуації. Заплутаність сюжетів призводить до заплутаності суспільної міфології, особливо з розтягою, як у випадку сходу України, ідентичністю. Полтавська битва змінила ситуацію на сході Європи, однак відразу не була усвідомлена ні переможцями, ні переможеними — ідеться не про усвідомлення результату бою, а про розуміння його ролі в продовженні війни⁵¹⁶.

Насправді участь чи неучасть слобідських козаків у цій баталії, міфологізованій із часом, не відіграє засадничої ролі для розуміння процесів та наслідків подій 1708–1709 рр. Слобідська Україна була спустошена й виснажена, очікувати на показовість місцевого складника майже не випадає.

Після полтавських подій липня 1709 р. шведські війська та мазепинці були розгромлені й витіснені за Дніпро. А 21 вересня 1709 р. гетьман Мазепа помер у вигнанні в молдовському місті Бендери. Полонені шведи перебували в Гетьманщині та слобідських полках. 31 жовтня 1709 р. генерал-майорові й керівнику над усіма слобідськими полками Федорові Шидловському було наказано препроводити всіх полонених до Серпухова, а коли в місті буде тісно, розмістити полоняників довкола по селах і дождати указу⁵¹⁷.

⁵¹⁵ Сокирко О. Г. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 44.

⁵¹⁶ Сокирко О. Український Рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. — К., 2008. — Ч. II. — С. 64.

⁵¹⁷ Пиб. — Т. IX. — Вып. 1. — № 3480. — С. 446.

ПІСЛЯ «НЕЩАСЛИВОГО ШВЕДСЬКОГО РОКУ»

Історія щодо Мазепи та мазепинців продовжилася для слобідських полків ще на тривалий час і врешті стала ідеологемою. Каральні санкції царського уряду, поруйновані внаслідок війни міста, воєнні дії 1711 р., наслідки переходу запорожців під кримську протекцію мали широкий резонанс і продовження.

Зв'язки слобідських старшин із гетьманськими на початку XVIII ст. втягували слобідську старшину в ширші події в Гетьманщині. Самі події осені 1708 — весни 1709 рр. є доволі неоднозначними навіть у пізніших згадках. Чимало старшин із прикордонних зі Слобідською Україною Полтавського та Лубенського полків охоче допомагали шведам у їхній війні; так, роменський сотник Грицько разом зі шведами «непрестанно» чинив набіги і «малоросійські» та «великоросійські» міста розоряв, а саме: містечко Сміле Печерського монастиря біля Ромен, місто Недригайлів та два села Сумського полку⁵¹⁸. Підтримка чи непідтримка Івана Мазепи старшинами прикордонних зі слобідськими полків — цікавий сюжет, хоч розібратись у тих подіях досить складно. Полковий полтавський суддя Петро Кованько у листопаді 1714 р. скаржився на близького до слобідської старшини полтавського полковника Івана Черняка, що той за хабарі ставить на сотників «людей подозрительных»: у Будище поставив зятя Дмитра Калачинського, брат якого при «изменнике» Войнаровському маршалком; новосанжарівський сотник Матвій Буцький (родичі якого в слобідських полках — В. М.) та новохворощанський сотник Стецько були при Мазепі під час його переходу до Карла XII, а переволочанський сотник Дмитро разом із Костем Гордієнком у 1709 р. був у Царичанці, де запорожці побити «великоросійських людей»⁵¹⁹. Узагалі, викази на мазепинців справжніх і потенційних, попри свою трагічність, часто є свідченнями великих сумнівів, що оволоділи козацькими старшинами після вчинку Мазепи. Жвавi зв'язки між гетьманськими і слобідськими старшинами спричиняли багато казусів.

Найяскравішою постаттю, яка поєднала старшину слобідських полків і Гетьманщини часу виступу Мазепи, мазепинський учинок для якої пройшов через усе життя, є білопільський сотник Сумського полку Федір Степанович Куколь-Яснопольський. Про цього сотника збереглася більш-менш детальна інформація саме у зв'язку з його «мазепинством» замолоду.

⁵¹⁸ Про це йдеться в листі київського губернатора Дмитра Голіцина до гетьмана Івана Скоропадського від 19 грудня 1710 р.: *Матеріали Судиенка*. — Т. 2. — № XV. — С. 19.

⁵¹⁹ *Матеріали Судиенка*. — Т. 2. — № XCIV. — С. 239–240.

Степан Куколь — батько «мазепинця», білопільський сотник — імовірно, був сином осадчого Білопільця Хоми Федоровича та відомим учасником конфліктів із російськими служилими за каризькі села⁵²⁰. Можемо з високою ймовірністю здогадуватися, що Федір Куколь навчався в Києво-Могилянській академії, звідки й потрапив до гетьманської канцелярії канцеляристом — це була підстава для хорошої кар'єри; вочевидь, він почав службу дуже молодим. Разом із Мазепою Куколь опинився у шведському таборі, але тоді, коли почалася Полтавська баталія, він з «іншими канцеляристами й компанійцями» втік від Мазепа до села Ринок і з'явився до миргородського полковника Данила Апостола. Апостол відправив усіх перекинчиків до Скоропадського, а той — на допити до царського чиновника Григорія Долгорукова. Після допитів служники канцелярії мали взятися до роботи в гетьмана Скоропадського, але Куколь (який став писатися за «модою» Яснопольським) ослаб і поїхав до Апостола в Сорочинці, а звідти в Білопіль до батька Степана, звідки, одужавши, поїхав за листом генерального писаря Семена Савича на службу в Глухів до гетьманської канцелярії. У Глухові його допитано резидентом Петра І Андрієм Ізмайловим, приведено до присяги і допущено до роботи в канцелярії. Однак у 1712 р. Федір одружився з дочкою роменського сотника Хоми Манжоса, і це дещо змінило його долю: вже 1715 р. він покинув канцелярію і став простим козаком Роменської сотні Лубенського полку, прикордонної з Сумським полком. Ромни певний час наприкінці 1708 р. були осідком Мазепа, і чимало роменців брали участь у мазепинській акції. Ще до свого абшиту в 1713 р. за службу в канцелярії Федір Яснопольський отримав сільце Піски коло Ромен⁵²¹.

Проблеми у Федора Яснопольського продовжилися 1720 р., бо, вочевидь, після чергового доносу на нього київському губернатору Петру Голіцину⁵²² Яснопольський свідчив плутано і, найголовніше, не міг надати листа Семена Савича, за яким мав їхати до гетьманської канцелярії в 1709 р. У 20-х рр. XVIII ст. Федір Куколь (як його писали в слобідських полках) повернувся на батьківщину і після батька посів білопільський сотенний уряд. Та щойно почалося реформування слобідських полків комісією Олексія Шаховського, «малоросіянин Римар» одразу в жовтні 1733 р. доніс про «измену» сотника, що той був при Мазепі канцеляристом⁵²³. Проблем додавала ситуація, що неповнолітній син сотника Андрій, боронячись, убив свого вчителя і мав спокутувати провину⁵²⁴.

Біографія Куколя — не лише свідчення наявності «мазепинців» серед старшин слобідських полків, а й приклад тісних зв'язків між гетьманським прикордонням і слобідськими полками та великого тягаря «мазепинства», що супроводжуватиме нащадків як гетьманських, так і слобідських старшин.

Поразка під Полтавою та втеча Карла XII і Мазепа на територію Османської імперії, дальше загострення відносин і війна безпосередньо відбилися на прикордонні, чіткіше виявили взаємостосунки цих теренів із Кримським ханством. Тут слід нагадати про своєрідність відносин і загалом про місію слобідських полків, що виникли «на татарських сакмах і перелазях» і мусили обороняти кордони Московської держави від вторгнень. Але самі по собі відносини на прикордонні складно вкласти в картину перманентної ворожості. Торговельні місії та обміни були характерною рисою простору. Наприклад, мешканець

⁵²⁰ У документації цей сотник інколи називається Степан Хоменко. Див.: ЦДІАК України. — Ф. 1717. — Оп. 1. — Спр. 703. — Арк. 1 і зв. — 9.

⁵²¹ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. — К., 2009. — С. 205.

⁵²² Це видно з листа Голіцина до гетьмана Івана Скоропадського з викладом «виправдань» і біографії Федора Яснопольського: *Матеріали Судіенка*. — Т. 2. — № XLVII. — С. 490–491.

⁵²³ *Бумаги Кабинета министров* Анны Иоановны. — Т. 2 // Сборник Русского исторического общества. — 1894. — Т. 106. — С. 523.

⁵²⁴ *ПСЗРИ*. — Т. 9. — № 6610. — С. 385.

Лебедина Іван Гутник у 1690 р. возив сукно до Казикармена⁵²⁵. Якраз напередодні подій 1708–1709 рр. сталася цікава пригода з печенізьким сотником (Харківський полк) Йосипом Щербиною: він поїхав викупляти з кримської неволі свого брата, а коли забракло грошей, позичив на Перекопі в татар і, привізши їх у Печеніги, віддав борг⁵²⁶. Ситуація з окремими полтавськими мешканцями також досить цікава: полтавські купці, які під час вторгнення шведів були в Криму, не мали вільного переходу до Полтави аж до 1712 р., а «жени и дети их на Украине»⁵²⁷. Та спроби припинити жваві контакти полтавців із Запоріжжям і Кримом були невдалими, навіть 1716 р. полтавці все одно торгували з Кримом, а коломацький сотник Гречка (Охтирський полк) пропускав ватажників на Запоріжжя⁵²⁸.

Під час невдалої для російського війська Прутської кампанії під удар 1711 р. потрапили насамперед саме слобідські міста. Рівень недовіри до «черкас» був дуже високим, тому з фортець позабирали гармати. Велике російське військо рушило на Прут, оголивши татарам і запорожцям тили. Прикладом настроїв і недовіри стала слобода Водолага, відома фортеця на прикордонні. Коли до Водолаги наблизилися запорожці та війська кримського хана, то сталося, як писав бригадир Шидловський, «чого на Україні не бувало»: населення Водолаги покинуло місто й помандрувало слідом за ханом. Однак переселенці були перехоплені полтавським полковим суддею Петром Кованьком і дуже жорстоко, показово покарані⁵²⁹. Водолазький учинок дуже промовистий: політика російського уряду не знаходила належної підтримки на прикордонні.

Події 1708–1709 рр. спричинили появу для слобідських козаків нового противника, що непокоїтиме слобідські полки майже десятиліття і надалі залишиться небезпечною силою для прикордонних сварок, соціальних конфліктів і девіацій, — запорозьких козаків. «Набіги запорожців», які незрідка походили з місцевого населення, добре знали край і місця для сховку, — невід'ємна частина історії близьких до степу Харківського та Ізюмського полків⁵³⁰. Пізніше ці набіги переростуть у «гайдамацтво» — явище з виразно соціальним контекстом як на Правобережній, так і Лівобережній Україні.

Але значення Кримського ханства на цьому просторі вже зменшилося, хоча кримський чинник ще й важив. Кримський хан Каплан-Гірей зі своєю підтримкою гетьманських опозиціонерів і запорожців яскраво висловив основну козацьку мрію в листі до кам'янецького каштеляна Калиновського, переказаному російськими агентами: «Сия Украина до сего времени дедичного Государя не имела, и состоит она в середине разных государств, и ежели кто имел ея владети, то никому иному кроме Козаков в ней вольно пребывать»⁵³¹.

Важливими є наслідки шведської руйни, доля розорених поселень та майна мазепинців, що швидко знайшли своїх хазяїв на прикордонні. Яскравий приклад — села Костянтинів

⁵²⁵ *Эварницкий Д. И.* Источники. — Т. 1. — XXXIX. — С. 224.

⁵²⁶ *ЦДІАК України.* — Ф. 1638. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 14.

⁵²⁷ *Материалы Судуенка.* — Т. 2. — № XXVI. — С. 45.

⁵²⁸ *Материалы Судуенка.* — Т. 2. — № XLIX. — С. 78; № LI. — С. 79; див. також про ці події: [Шидловский С.]. *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг.* — С. 40–42.

⁵²⁹ *Материалы Судуенка.* — Т. 2. — № LXII. — С. 186–187.

⁵³⁰ Перші згадки про набіги запорожців із татарами на Полтаву та слобідські міста після Константинопольського миру датовані 15 травня 1713 р.: *Доклады и приговоры, состоявшиеся в правительствующем Сенате.* — Т. 3. — Кн. 1. — № 325. — С. 301; деталі цих набігів не досліджено, але інформація насичена, див., наприклад: *ЦДІАК України.* — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 8 та ін. У свою чергу, найсхідніший Острогозький полк став витримувати набіги не лише татар, але й донців-«некрасівців»: *Письма и бумаги графа Б. П. Шереметьева.* — № 325. — С. 375.

⁵³¹ *Материалы Судуенка.* — Т. 2. — № XLIII. — С. 395–396.

(до «шведського розорення» містечко) та Хоружівка, вже на початку грудня 1709 р. подаровані гетьманом Скоропадським своєму протеже графові Гаврилу Головкіну⁵³². У вересні 1709 р. стало відомо, що Меншиков, Головкін, Долгоруков і Шафіров за сприяння Скоропадського «в Украине маестности себе получили»⁵³³. Так само маєток — колишнє козацьке село Радомлю в Охтирському полку⁵³⁴ — отримав учасник доносу на Мазепу Петро Яценко (Яковлев)⁵³⁵.

Розорення, вочевидь, було доволі істотним, особливо щодо земель Охтирського полку, де точилися бої взимку 1709 р. «Шведська руїна» ще на певний час залишалася важливим чинником для цих територій. У Краснокутську церкви не мали окладу аж до 1717 р., бо після війни перебували «в крайней скудости»⁵³⁶. Напівзапустілу слобідку Мурафу було віддано «волохам» — частині еміграції після Прутського походу в 1712 р., полковнику Антонові Танському з офіцерами Бедрягою та Жияном⁵³⁷.

Однак не меншим за шведську руїну лихом стало постійне розташування російських регулярних військ на території як Гетьманщини, так і слобідських полків⁵³⁸. Поруйновані після воєнних дій містечка не могли відновитися через постійне постачання провіантом і викошені регулярним військом сінокоси⁵³⁹. Перепис фортець 1718 р. дає картину поруйнованих і відновлених фортець: було відновлено Городне, Краснокутськ відновлено вже 1710 р. з трьома баштами, відновлено фортецю в Колонтаєві, Рублівка, взагалі розорена під час шведського походу, не відновлена, бо довкола не було лісу для будівництва фортеці, відбудовано Коломак.

Великі зміни відбувалися в системі керівництва. Політика російського уряду щодо вищих старшинських посад мала певний репресивний характер. Зв'язки місцевої старшини з російськими можновладцями інколи ставали фатальними, як це було з Федором

⁵³² *Матеріали Судиенка*. — Т. 2. — № XXXIII. — С. 78.

⁵³³ *Матеріали Судиенка*. — Т. 2. — № XIV. — С. 341.

⁵³⁴ В Охтирському полку спостерігаємо особливий поділ маєтностей за умов існування великого числа описних (записаних на державу) володінь Івана Перехрестова. Велике перехрестівське село Тростянець у 1721 р. віддано уродженцеві цього села («где дом его обретається») царському духівнику Тимофію Надаржинському, теж, вочевидь, причетному до доносу на Мазепу: *ЦДІАК України*. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.

⁵³⁵ У Радомлі були своєрідні «козаки» з «копьями и кольями», але заувага, щоб козаків не залучали в підданство, часто не діяла, як і в слободі Мурафі, мешканці якої зазначали 1721 р., що їхні батьки й діди служили козацьку службу. Однак у листуванні охтирського полковника Олексія Лесевицького чітко вказано, що спадкових козаків «в подданство не приобщать»: *ЦДІАК України*. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1, 25.

⁵³⁶ *Филарет*. — Т. 2. — С. 33.

⁵³⁷ *Там само*. — С. 22.

⁵³⁸ Щодо цих проблем з погляду української історіографії яскраво висловився Дмитро Міллер: *Миллер Д. П. Хозяева и постояльцы // Сборник Харьковского историко-филологического общества*. — Х., 1909. — Т. 18. — С. 428–435.

⁵³⁹ За скаргою керівництва Охтирського полку до київського губернатора Дмитра Голіцина і Сенату 1718 р., «с начала швецкой войны расположились квартирами армейские полки... а ахтырского полку городки от прежнего шведского походу и от тех служб разорены»: *ЦДІАК України*. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 31. Скарги на постої див. також: *ЦДІАК України*. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 84–85. Про розташування регулярних російських частин у слобідських полках та їх постачання див.: *Доклады и приговоры, состоявшиеся в правительствующем Сенате*. — Т. 1. — № 80. — С. 53; Т. 3. — Кн. 2. — № 1109. — С. 1182. (Цікава звістка про сифіліс («французьку хворобу») в Харкові теж пов'язана з перебуванням тут військових ще 1709 р.: *Там само*. — № 608. — С. 615.) Див. також: Т. 4. — Кн. 1. — № 501. — С. 396; Кн. 2. — № 1177. — С. 972.

Шидловським. Цей слобідський бригадир виявився прихильником змін і реформ, був близький до найвищих посадовців імперії, виконував роль посередника між Меншиковим і Скоропадським. Меншиков у січні 1711 р. навіть просив гетьмана в усьому довіряти Шидловському⁵⁴⁰. Однак на початку 1711 р. спалахнув скандал, якраз пов'язаний зі співпрацею Меншикова і Шидловського. Перебуваючи в Білорусі, Шидловський відторгнув у шляхти Речі Посполитої кілька маєтностей, своїми універсалами віддавши ті Меншикову⁵⁴¹. Скарги шляхти викликали неадекватну реакцію царського двору і особисто Петра, Шидловського було повністю розжалувано, а його великі статки й маєтки забрано в казну⁵⁴². Усі заслуги сподвижника реформаторів було немов ураз забуто, колишній бригадир, зберігши старі зв'язки і частину маєтностей за ріднею, був позбавлений влади та підтримки і, вочевидь, невдовзі помер. Арешт Шидловського, конфіскація його майна поряд із великою невдачею Прутського походу призвели до певних зрушень у системі управління та до еміграції політичної еліти з Молдови в Харків, що теж відобразилося на житті регіону⁵⁴³.

Приєднання Котельви, напруга щодо гетьманської старшини утверджували «малоросійський кордон» між слобідськими полками і Гетьманщиною. Сам термін «Гетьманщина» з'являється в листуванні слобідського бригадира Федора Шидловського у 1710–1711 рр. для позначення території⁵⁴⁴. Великі зміни на прикордонні лише частково пов'язані з діяльністю Мазепи та його наступників, їх треба розглядати в ширшому як геополітичному, так і соціальному контексті.

Окрилений полтавською перемогою Петро I вирушив у похід проти Османської імперії, але поразка над Прутом відкинула чорноморську перспективу імперії на довгі півстоліття, як про те зазначив видатний російський історик Василь Ключевський⁵⁴⁵. З другого боку, саме ця поразка продовжила вік козацьким автономіям. Проте основною тенденцією залишалась уніфікаторська політика російського уряду, що прагнув поступово скасувати козацькі автономії. Але загальний лад іще на кілька десятиліть лишився незмінним, як і розуміння прикордонності та відносини між слобідськими і гетьманськими полками.

Усе ж іще на тривалий час збереглося значення кордону по Коломаку як важливого об'єкта. У квітні 1713 р. командувачу нового військового з'єднання, що виникло саме під час подій 1708–1709 рр., Української дивізії, генералові Йоганну Вейсбаху було наказано стояти між Коломаком, Полтавою та Охтиркою з трьома полками кавалерії⁵⁴⁶. Полковий центр Охтирка і містечка Краснокутськ та Коломак залишалися місцем збору війська

⁵⁴⁰ *Материалы Судиенка*. — Т. 2. — № VIII. — С. 285. Втручання Шидловського в справи Меншикова дійсно значне, слобожанин навіть причетний до збирання податків на князя в скандально відомій Почепській волості, див. лист Сави Рагузинського до гетьмана Івана Скоропадського від 28 серпня 1710 р.: *Там само*. — С. 416.

⁵⁴¹ *ПиБ*. — М., 1956. — Т. X. — С. 748. Деталі: [Шидловский С.]. *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг.* — С. 131–133.

⁵⁴² *ПиБ*. — М., 1962. — Т. XI. — Вып. 1. — С. 193.

⁵⁴³ Це розглядаю у своїй книжці: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Харків, 2009. — С. 194–203.

⁵⁴⁴ [Шидловский С.]. *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг.* — С. 24, 39.

⁵⁴⁵ *Ключевский В. О.* Курс русской истории // *Ключевский В. О.* Сочинения в 9 т. — М., 1989. — Т. IV. — С. 53.

⁵⁴⁶ *Материалы Судиенка*. — Т. 2. — № XXXVII. — С. 376.

слобідських та гетьманських полків і надалі⁵⁴⁷, а Полтава — великим прикордонним місцем, звідки надходила інформація про події в Криму та зосереджувалися війська⁵⁴⁸.

Оглядаючи події гетьманування Івана Мазепи у зв'язку зі слобідськими полками, варто уникати стереотипів. Поведінка гетьмана цілком піддається поясненням без наголошень на вірності чи зраді. Мазепа продовжував політику попередніх гетьманів щодо сусідньої козацької автономії слобідських полків. Ця політика змінилася після Мазепи: гетьмани мушили вже боронити свою владу, а не прагнути простерти її якнайдалі. Слобідські полки лишилися окремими автономними одиницями, більш залежними від російської влади, однак наділені певною перевагою над «зрадливими гетьманцями». Уважний розгляд дає підстави визнати, що «гетьман Мазепа та його доба» є невід'ємною частиною історії слобідських полків, а мешканці прикордонних територій ще тривалий час не могли прийняти державного диктату, поразки багатьох ініціатив, і прикордонні землі залишалися непевними.

⁵⁴⁷ Про це яскраво в щоденнику Якова Марковича: *Маркович Я.* Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича. — Т. 1: 1723–1725 гг. — С. 39–41, 89 та ін.

⁵⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 34. Див. також, наприклад, лист генерала Михайла Голіцина охтирському полковнику Олексію Лесевицькому від 23 липня 1721 р., щоб той ішов із військом на з'єднання до «гетьманського регіменту», до Буцького броду біля Полтави: ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5.

НЕЗАБУТНІЙ МАЗЕПТА (Як суспільства пригадують і вигадують)

Історія «Мазепи і мазепинців» та засвоєння «мазепинської тематики» на території Слобідської України показові для українського націєтворення. Діяльність Мазепи радше пов'язана з Гетьманщиною; поширення знань, легенд, пам'ятних знаків на сусідню територію є свідченням творення того, що називають національною єдністю, — системи символів та мотивацій, які пов'язують певну спільноту. Коріння цього явища значно глибше за виникнення національних ідеологій та масову лектуру. Водночас особливості історичного минулого, затята імперська та радянська пропаганда створили багато казусів довкола імені Мазепи та засобів його вшанування. Заперечення, негація, анафема витворювали в багатьох випадках з Мазепи незабутнього персонажа, літературного героя, символ боротьби з імперією.

Насправді студій над пам'яттю про Мазепу чимало. Вагомим доробком є роботи проекту під керівництвом д-ра Гвідо Гаусмана щодо пошанування Полтавської битви⁵⁴⁹, кілька публікацій останнього часу⁵⁵⁰. Я уникну великого методологічного вступу, студії над пам'яттю наразі в Україні дуже популярні, однак і інструментальні: прикладами цього є творення образу Голодомору, відтворення радянського пошанування полеглих у Другій світовій війні, а на заході України увічнення діяльності Української повстанської армії. Роль історика, окреслена П'єром Нора щодо дослідження пам'яті на французькому прикладі, досить доречна у випадку саме пошанування Мазепи: «Історик більше не заглиблюється в нетрі історичної тяглості, і вона не затуляє його, як колись, коли він був її

⁵⁴⁹ Hausmann G. Poltava 2009: Deimperializing an Imperial Site of Memory // Harvard Ukrainian Studies. — 2009–2010. — Vol. 31. — № 1–4. — P. 661–683. Див. також українсько-німецький дослідницький проект за редакцією Гвідо Гаусмана: *Wie ein Schwede bei Poltawa...*: Die Erinnerung an die Schlacht von Poltawa 1709 und ihre Bedeutung für Identitätsuche der Ukraine in Europa. — Freiburg, 2010, особливо присвячені Мазепі с. 41–51.

⁵⁵⁰ Див., зокрема, збірку: *Poltava 1709: the battle and the myth* / ed. by Serhii Plokhyy. Harvard Ukrainian Research Institute. — Cambridge, 2012. Див. також: *Shebelist S. Memory and Memorials. Poltava without Mazepa and Petliura* // <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/472-sergii-shebelist-memory-and-memorials-poltava-without-mazepa-and-petliura> (переглянуто 27.07.2013); *Чикалін Р. Уявлення про гетьмана Івана Мазепу в сучасній Україні: приклад Донецька, Києва та Львова* // *Acta studiosa historica: Зб. наук. праць*. — Львів: Укр. катол. ун-т, 2013. — Вип. 3. — С. 153–170.

хранителем і гарантом. Він втратив власні переконання і авторитет»⁵⁵¹. Однак тут ідеться про абсолютно інакші, аніж французькі, обставини: практичну відсутність істориків доби XVII–XVIII ст. на цьому просторі тривалий час, ідеологічну потребу, наявність запеклої політичної боротьби. Відповідно, думки Нора про історика як «перекладача і експерта із соціального попиту, як бастион проти політичного і громадського тиску», якого потребує французьке суспільство, неможливі для українських реалій. Професійний історик у справах «Мазепи та мазепинців», як і в багатьох інших ініціативах, не є належно дієвим, а найчастіше просто відсутній.

Але саме довкола Мазепи зосереджується розуміння формування сучасної української нації. Його образ, роботи про нього, способи пошанування часто сполучають домодерне і модерне. Форми пам'яті, дотичні до Мазепи, за винятком «пересічанської справи», є «книжними», асоційованими не стільки з народною пам'яттю чи усним переказом, як із прочитаною книжкою та панівною ідеологією. Основою розуміння Мазепи є все ж «донаціональне» уявлення про діяльність гетьмана, залежне від імперської ідеології, впливу православної церкви, наукового інтересу.

Справжнє пошанування Мазепи навіть на територіях, що були поза його регіментом, зі зрозумілих причин припадає на час незалежної України з 1991 р., максимально активізуючись у зв'язку з ювілеєм подій 1708–1709 рр. відповідно у 2008–2009 рр. Проте попередні практики й випадки також дуже важливі і багато в чому наочні.

Критикою, звинуваченням у зраді та анафемою російська влада доклала зусиль щодо запам'ятовування гетьмана на багатьох рівнях. Одне з колишніх полкових міст Слобідської України – Харків – поволі перетворювалося наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на провідний інтелектуальний центр регіону включно зі «старою Малоросією», колишньою Гетьманщиною. Увагою постать гетьмана годі було обминути через живучість образу тієї доби в середовищі місцевої «малоросійської» еліти, тісно пов'язаної зі слобідською. Яскравий приклад цього – мазепинські сюжети чи їх уникнення у місцевого харківського історика Іллі Квітки, сина ізюмського полковника Івана Григоровича Квітки й онука мазепинця Андрія Горленка⁵⁵². Ця переплетеність генеалогії відіграла значну роль у відображенні постаті гетьмана Мазепи у творах Іллі Квітки з історії Малоросії та слобідських полків і також у життєписних міркуваннях щодо Горленків⁵⁵³.

Після відкриття Харківського імператорського університету 1805 р. та початку бурхливого періоду харківської періодики уникати на її сторінках діяльності цього гетьмана було неможливо. Роботу Вольтера про історію Карла XII перекладали кілька разів, і ці рукописи зберігалися в бібліотеці університету⁵⁵⁴. Фольклорний образ Мазепи був використаний і харківськими романтиками у виданні Ізмаїла Срезневського «Запорожская старина»⁵⁵⁵.

⁵⁵¹ Цитую з українського перекладу роботи Нора: *Нора П.* Історія як захист від політики // <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityku> (переглянуто 27.07.2013).

⁵⁵² *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – С. 46.

⁵⁵³ Див. щодо поглядів цього історика: *Маслійчук В.* Ілля Іванович Квітка – малознаний історик XVIII – початку XIX ст. // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 318–342.

⁵⁵⁴ Див.: *Рукописний відділ* Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Каразіна: 834/1763/с; 825/1725/с та ін.

⁵⁵⁵ Про фольклорний складник образу гетьмана Мазепи див.: *Іваннікова Л.* Фольклорна інтерпретація історичних постатей Івана Мазепи та Семена Палія // *Гетьман Мазепа: постать, оточення, епоха.* – К., 2008. – С. 276–289.

Про живучість образу Мазеви свідчить і цікавий факт середини ХІХ ст., переказаний Євграфом Ковалевським про батьків свого родича, відомого соціолога Максима Ковалевського. Батько науковця, теж Максим, тривалий час був предводителем дворянства в Харківському повіті, де нажив чимало як друзів, так і недоброзичливців. Коли Максим Ковалевський у зрілому віці одружився з Катериною Познанською, на 25 років молодшою за нього, то недруги, жартуючи, обзивали його «Мазепою», на що той дуже ображався⁵⁵⁶.

Тобто Мазепа залишався в інтелектуальному середовищі Харкова, інша річ, із якими конотаціями згадували цього гетьмана. Звичайно, про жодне пошанування й увічнення не йшлося.

Важливим моментом пам'яті про Мазепу стала пересічанська справа 1752 р., запроваджена в науковий обіг Амфіяном Лебедевим. Ішлося про справу духовного відомства, оскільки на гетьмана було накладено анафему і виказ ішов від священника. У грудні 1752 р. у великому селі Пересічному поблизу Харкова місцевий житель Микифор Бондар наскаржився, що священник Іван Григор'єв побив його. Священника викликали до Харківського духовного правління, де він засвідчив: 6 грудня 1752 р. він був на поминках у пересічанського жителя Федора Мелеченка і почув, як після учти Микифор Бондар розмовляв із Кононом Чалим та іншими жителями про служби та про минулі походи (вочевидь, і Бондар, і Чалий були козаками), при тому було сказано: «Добре було життя за Мазеви, хай би кістки його святися!» Почувши таке, священник став вимагати, аби Мазепу добре не згадували і «бездельных речей» не вимовляли. На це Микифор став священника лаяти, що той сам «бездельник» і не годен до церкви ходити, і вийшов з хати. Іван Григор'єв наздогнав його в сніях і побив, але не так, як показував Микифор («кулачьем и ногами»), а лише трохи поскуб за волосся. Лебедев не знайшов продовження цієї справи і висловив здогад, що люди, які розмовляли в Пересічному, були переселенцями з «Малоросії», де жила добра слава про Мазепу. Це свідчення, що анафема не лише не шкодила, але навіть допомагала, викликаючи особливе співчуття до засудженого⁵⁵⁷. Приклад дуже показовий, зокрема, і самою датою справи — через 43 роки після смерті гетьмана. Опосередковані дані свідчать, що й ім'я Мазеви, і постать гетьмана мали відбиток у людській пам'яті навіть поза межами гетьманської юрисдикції.

Хоча такі сюжети єдності дуже важливі для національних будителів, проте стаття Лебедева залишилася причинком, вона не викликала належного резонансу та обговорення в пізніші часи.

Важливо визнати, що «анафема» на Мазепу та загалом роль православної церкви — дуже істотний чинник в ідеологізації. Наголошувано, що протестантизм шведів та поведінка шведських протестантів спричиняли велику неприязнь до них серед українського православного населення. Слобідська Україна уславилась одним із вагомих образів перемоги над Мазепою — Каплунівською чудотворною іконою Божої Матері. Історія та вшанування цієї святині безпосередньо пов'язані з подіями початку 1709 р. в цій місцевості. Однак розповідь про ікону — радше переказ.

Село Каплунівка було оселене відомим охтирським полковником Іваном Перехрестовим на пожалуваній землі⁵⁵⁸. 1688 р. він заклав у селі храм Різдва Богородиці, де став

⁵⁵⁶ Е. К. Черты из жизни Максима Максимовича по семейным и личным воспоминаниям // Максим Максимович Ковалевский: ученый, государственный деятель и гражданин. — Б. м., 1917. — С. 7.

⁵⁵⁷ Лебедев А. Любопытный документ о Мазепе // Мир. — 1881. — Декабрь. — С. 408–410.

⁵⁵⁸ Однак цікаво, що в Каплунівці, незважаючи на таке походження, мешканці несли козацьку службу в 20-ті рр. ХVІІІ ст. Так, бачимо каплунівського сотника Леонтія Кодинця (*ЦДІАК України*. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 2.).

священикувати Йоан Уманов (як і багато інших діячів Охтирського полку, вочевидь, вихідець із Умані). 1689 р. священик побачив сон — до нього з'явився старець і сказав: «На третій день після цього до тебе прийдуть із Москви троє іконописців: один 60 років, другий — 80, а третій — 90; у найстаршого зніми із зв'язки згори сім ікон та візьми восьму — ікону Казанської Божої Матері — і узриш благодать». Отець виконав настанови, і дійсно, у старого іконописця була ікона Казанської Божої Матері, грошей за ікону майстер не взяв. Далі історія ікони пов'язана з чудесами: уночі з'явилася Діва зі словами, щоб священик переніс ікону з дому в храм, у пізніші часи була низка інших чудес, що описані в Харківському колегіумі 1744 р.⁵⁵⁹ (прибутки від ікони йшли на колегіум). У 1766 р. було встановлено дні вшанування ікони.

Після реквізиції маєтностей і арешту полковника Івана Перехрестова в 1704 р. до храму було надіслано Євангеліє на царські гроші — хід зрозумілий щодо великої маєтності, яка відтепер переходила в державну власність. Священик Йоан Уманов на початку зими 1709 р., «шведської руйни», виїхав з іконою до Харкова, зазначаючи про її чудотворність.

Архієпископ Філарет дуже барвисто описує за переказами епізод входу в Каплунівку шведських військ і Мазепа. Гетьман та Карл зупинились у домі священика. «Дерзкие лютеране армии Карловой три раза пытались зажечь храм Каплуновский», та всі три рази невдало. Карл, здивований тим, спитав у Мазепа: «Чому не горить храм?» Мазепа відказав: говорять, що він славиться чудесами ікони. Король наказав ушіймати когось із місцевих, щоб довідатися подробиці. У лісі впіймали місцевого жителя Григорія Журавля. Карл спитав того: «Де цар Петро?» — «За чутками, в Харкові» — відповів Журавель. «А де ваша ікона?» — «За наказом начальства взята священиком до Харкова». Тоді Карл, звертаючись до Мазепа, сказав: «Дивись, де буде ця ікона, мало нам надій на успіх». Переказ доволі недостовірний з огляду на змалювання релігійної нетерпимості шведів до православного храму та сумнівність перебування короля й гетьмана саме в Каплунівці. Доказом суперечностей розповіді про «каплунівські чудеса» може бути і те, що, описуючи каплунівську церкву 1914 р., Георгій Лукомський та Микола Клейнміхель зазначали, що в ризниці зберігаються пожертви російських імператорів від часу Петра «а також плащаниця — дар Мазепа»⁵⁶⁰. Тобто, виходить, Іван Мазепа опікувався і каплунівським храмом?

Каплунівська ікона була на полі Полтавської битви, і перед нею Петро I молився про перемогу. Після битви цар подарував ризу для ікони. Образ став одним із релігійних символів Полтавської перемоги. У Каплунівці в середині XVIII ст. почали будувати великий храм Різдва Богородиці на честь ікони, 1798 р. храм було освячено, за підрахунками, там мало поміститися до двох тисяч осіб. У 1909 р. на честь 200-ліття Полтавської баталії піша хресна хода йшла з іконою від Каплунівки до Полтави.

Церковне вшанування загиблих під час подій кінця 1708 — початку 1709 рр. не є винятковим. У містечку Олешня, зруйнованому шведами 1709 р., а потім відновленому, ще в середині XIX ст. 10 лютого (в день руйнації) щороку відбувалися панахиди як пам'ять про загиблих 1709 р. мешканців⁵⁶¹. Однак цей вид комеморацій був майже знищений антирелігійною політикою радянської влади та руйнуванням церков. 1929 р. каплунівську церкву закрито, а потому й розібрано. Ікона пропала. Її виявлено у вересні 2008 р., напередодні святкування 300-ліття Полтавської битви, у Хрестовоздвиженському полтавському монастирі (Московського патріархату). Повернення ікони дуже своєрідне, і її оригінальність усе ще чекає на підтвердження.

⁵⁵⁹ Основна інформація про ікону: *Філарет*. — Т. 2. — С. 34–36.

⁵⁶⁰ *Лукомський Г. К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии. 2-е переиздание. — Харьков, 2007. — С. 63.

⁵⁶¹ *Філарет*. — Т. 2. — С. 122.

Дивовижним чином пошанування творця імперії Петра I на прикордонні вже передбачає опосередковану увагу до Івана Мазепи. Така пам'ять пов'язана подекуди з художнім вимислом і багатою уявою. Мазепа досі — одна з улюблених постатей для зображення в красному письменстві.

У вересні 1696 р. цар Петро I, їдучи з Азовської баталії, у центрі слобідського полку, місті Острогозьку, зустрівся з гетьманом Мазепою. Мазепа подарував цареві надзвичайно цінну шаблю, оправлену золотом із самоцвітами і в щиті на золотому ланцюгу, прикрашеному алмазами, яхонтами, рубінами⁵⁶².

Однак фактом для пам'яті ця зустріч стала завдяки не історичним працям, а поезії Кондратія Рилєєва. На початку XIX ст. Острогозьк був дуже провінційним містом, однак перебування в ньому російських військових, просвітницькі ідеї місцевих поміщиків та кліру зробили з нього такі собі «воронезькі Афіни» (містечко було в складі Воронезької губернії)⁵⁶³. Молодий офіцер Кондратій Рилєєв зачав до маєтку Тев'яшових, нащадків родини острогозьких полковників, де одружився з Наталією Михайлівною Тев'яшовою. У середовищі місцевих дворян шанували і малоросійське минуле, звідки в Рилєєва кілька відомих вільнолюбних поезій і нарисів⁵⁶⁴, і перебування царственої особи Петра I в Острогозьку. Під цим впливом Рилєєв написав, як на мене, одну з найталановитіших своїх «дум» «Петр Первый в Острогжске». Вважається, що сюжет Рилєєв запозичив із першої книжки «Истории Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського, виданої 1822 р., що була в бібліотеці поета⁵⁶⁵.

Таким чином, своїм віршем Рилєєв створив майбутнє місце пам'яті. Тут варто зазначити про еволюцію поглядів самого Рилєєва на Мазепу — спочатку як на постать, «у якої не було нічого священного», а згодом у поемі «Войнаровский» — як символ боротьби свободи з «самовластьем». Та й до всього, хоч як це парадоксально, справа декабристів, одним із чільників яких був Рилєєв, мала чіткі аналогії зі справою Мазепи та його прибічників⁵⁶⁶.

Однак установа каменя на «місці зустрічі» відбулося лише 3 жовтня 1997 р. (більш ніж через 300 років після події) з нагоди святкування 345-річчя Острогозька. Декабриста Кондратія Рилєєва цінувало радянське літературознавство, а Петра I в повоєнні роки зображували позитивним діячем і борцем зі шведськими «загарбниками», проте інша особа зустрічі — Іван Мазепа — навіть натяком не підлягала увічненню.

У російській історіографії та російській історичній політиці досі за Петром I зберігся образ талановитого й успішного реформатора; відвідини царською особою провінційного міста, ще й відображені класиком, уже є пам'яткою для місцевих мешканців, тлом для переказів та гордості. Хай там як, Петро I увічнений в Острогозьку в історичному контексті. Напис на пам'ятному камені «6 сентября 1696 года на Майдане Петр I, возвращаясь из Азовского похода, встречался с гетманом Украины Мазепой и казаками Острогжского полка. Благодарил их за храбрость и верную службу» свідчить про ставлення до гетьмана

⁵⁶² Так описує зустріч на основі рукопису з Академії наук Ніколай Устрялов: Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 2. — С. 297.

⁵⁶³ Найкраще описує Острогозьк 1816–1819 рр. майбутній відомий цензор і літературний критик Олександр Нікітенко, за походженням «малорос» (що постійно визнає), кріпак з околиць Острогозька, який зробив успішну кар'єру, початок котрої пов'язаний саме з цим містечком: Нікітенко А. Моя повесть о самом себе, чему свидетелем в жизни был // Нікітенко А. Записки и Дневник. — СПб., 1904. — С. 14–27.

⁵⁶⁴ Див.: Рилєєв К. Ф. Полное собрание сочинений. — М.; Л.: Academia, 1934. — С. 38, 441, 594; Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рилєєва. — К., 1912. — С. 67–72, 258–261.

⁵⁶⁵ Рилєєв К. Ф. Полное собрание сочинений. — С. 594.

⁵⁶⁶ Див.: Цейтлин А. Творчество Рилєєва // Рилєєв К. Ф. Полное собрание сочинений. — С. 40.

Мазепа в Російській Федерації⁵⁶⁷, де він не викликає такої дискусії й ескалації, як в Україні чи в російсько-українських відносинах. Важливим є і «зміщення» контексту, оскільки жодних відомостей про зустріч Петра з козаками Острогозького полку (тим більше, разом із гетьманом Мазепою) немає, це засіб підкреслити участь місцевого населення в службі імперії, легітимізувати пам'ятне місце.

Особливість народної культури — увага до монархів, що перебували в певному краї. Важливі герої народної пам'яті в українському випадку — Петро I та Катерина II, обидві царствені особи відвідували Україну й залишили по собі багато спогадів та легенд, часто зовсім недостовірних. Пам'ятки, де перебував Петро I, поширені по всій Україні, «слобідські сюжети» не винятки. До структур пам'яті про «царя-батюшку» й «царицю-матушку» часто входять описи неймовірних пригод, топонімічні пояснення, пов'язані з відомими особами.

З появою ідеологічних настанов прагнення підкреслити особливості цього перебування стають дуже наочними, часто увічнені в пам'ятках, меморіальних дошках, славетних деревах, зображеннях на іконах чи вигаданій інформації в численній краснавчій лектурі. Важливим моментом є те, що у випадку Петра I наявна і протилежна сторона, бо цар перебував на цих територіях під час Північної війни з певною метою — боротьби зі шведським вторгненням та «зрадником Мазепою». Тож ім'я гетьмана спливає у відповідних контекстах. Пошанування Петра — дуже широка тема. Часто вона пов'язана з переказами та пам'ятними місцями, де буцімто Петро I був під час Північної війни, перед Полтавською баталією. Зокрема, мені відома стара липа поблизу колишнього села Гаврилівки (тепер Солоницівка Дергачівського району Харківської області), під якою начебто зупинявся Петро I дорогою на Полтаву. Так само поблизу міста Люботина біля Харкова, на сучасній дорозі на Полтаву, зберігався великий дуб (3 метри завтовшки, у висоту 25 метрів), понівечений під час Другої світової війни⁵⁶⁸. Пам'яткою місцевого значення є й великий дуб поблизу села Колонтаєва (Краснокутського району), що так і називається «дуб Петра Першого». Ці пам'ятки сприймаються дещо кумедно і, звичайно, пов'язані вже з книжною культурою. Біля Колонтаєва Петро I навряд чи був. Цікаво, що сосна поблизу Городнього, де був бій зі шведським військом, теж називається «сосною Петра Першого». Дослідник дерев-пам'яток Сергій Івченко переповідає легенду, розказану Крюкшиним, прикрашаючи новими висловами, що в Городньому «під час нічної розвідки був поранений Карл XII, який, сховавшись у хлів, запобіг російського полону». Відомо, що під час бою під Городнім Петро I виїхав до Воронежа і не був у цій місцевості, але Івченко переповідає: «Наступного дня під цією сосною зробив зупинку Петро I і йому розповіли про нічну подію, він сміючись запевнив, що йому одному обідати краще, а з Карлом XII доля їх ще зведе»⁵⁶⁹. Так само пошановані в селі Михайлівці поблизу Лебедина дуби, під якими буцімто відпочивав Петро I.

Російська імперська ідеологія, а потім й радянська прагнули використати перебування в Лебедині Петра I⁵⁷⁰, як і загалом перебування царствених осіб у певних місцях імперського

⁵⁶⁷ Див. про це: Kamenski A. The Battle of Poltava in Russian Historical Memory // Poltava 1709: the battle and the myth / ed. by Serhii Plokhly. Harvard Ukrainian Research Institute. — Cambridge, 2012. — P. 195–205.

⁵⁶⁸ Див. про це: Івченко С. Дерева-пам'ятники. — К., 1967. — С. 63.

⁵⁶⁹ Там само. — С. 64.

⁵⁷⁰ Про перебування Петра I в Лебедині переповідає Філарет Гумілевський: «Самым замечательным временем для Лебедина был конец 1708 и начало 1709 г. Около 20 ноября прибыл в Лебедин Великий Петр с войском. Здесь он пробыл до 26 декабря, временно отлучаясь для обозрения войска и мест. По местной памяти, Петр квартировал в доме сотника Татарчука, предка по женскому колену нынешней дворянской фамилии Джунковских; этот двор находился в середине города, на берегу Боровки, вблизи соборной Успенской церкви и бывшей Преображенской церкви; в сей последней, на стене южной была вырезана и надпись "1708 г. ноябрь в сей церкви Царь Петр читал Апостол"»: Філарет. — Т. 2. — С. 114.

простору, у власних цілях, у тому числі для ілюстрації спільної боротьби з загарбником представників російського та українського народів. На стіні медучилища у Лебедині в кращих радянських традиціях було повішено дошку пошанування Петра I, однак... із серпом і молотом.

Дуже цікавий сюжет, майже детективний, стосується розташованого поблизу Лебедина села Василівка. На захід від села, у найвищому місці в лісі, стояв кам'яний стовп із чотирма висіченими літерами «П» на різних гранях. Припускаю, що то був старий прикордонний стовп «малоросійського кордону». Але в пізніші часи цей стовп чітко пов'язали з перебуванням тут Петра I та подіями Північної війни, а також із наказним гетьманом Павлом Полуботком⁵⁷¹, якому відійшли колишні маєтності Михайла Васильовича після 1709 р.: буцімто стовп встановлено на честь Полтавської битви, а літери скорочують «Павло — Петрові», «Петро — Павлові». За тими ж переказами, стовп було увінчано сріблястою кулею. Однак цю своєрідну пам'ятку чекала сумна і типова для цих місцевостей доля. У 1984 р. вона була зруйнована, а каміння розтягнуте на фундаменти приватних будівель. Загибель пам'ятки все ті ж перекази пов'язали з пошуками скарбів Полуботка. Художник родом із Василівки Михайло Окладний намалював барвисту картину з тим стовпом і подарував рідній школі. Місцева поетка, вчителька Надія Білуха склала про цю пам'ятку вірш. «В даний час гора, де стояв стовп, називається Стівповою і є улюбленим місцем відпочинку дітей та сільської молоді, особливо взимку»⁵⁷².

Найістотніше в пам'ятках такого кшталту те, що вони, уславляючи Петра I, сприяли і розумінню важливого контексту перебування царя в цих місцевостях, тісно пов'язаного з Мазепою. Найголовніше, чого не вдалося досягти прихильникам негативного образу Мазепа, — болісні відчуття щодо цього гетьмана, співвіднесення його особи зі стражданнями місцевого населення та руїнами взимку 1709 р. Подібні перекази й пам'ятки — радше казка про давні події, викривлена забуттям. Навіть спроби порівняти шведське вторгнення з подіями Другої світової війни не мали успіху.

Так само великий пошанівок царя пов'язаний з Харковом, через який цар проїжджав на Вознесіння 1709 р., прямуючи до Полтави, і оглядав Харківську фортецю. Легенди про царя пов'язані з відомим харківським родом Квіток, представники якого прагнули показати свою значущість в історії регіону.

Перед нами спроби комеморації царствених осіб, що мають ідеологічний характер допросвітницьких і донціоналістичних: сакральна увага до монарха, велика роль православної церкви та церковних практик, підтримка імперської історичної інтерпретації⁵⁷³. Ці практики, аж ніяк не зведені нанівець нині, є інструментом у протистоянні різних політичних сил.

1991 рік став рубіжним для України, проголошення незалежності утверджувало не лише нову політику, але й новий інтелектуальний клімат. Заперечення радянського бачення минулого, активізація схем із державницької історіографії з чітким позитивом щодо Мазепа, вільна інтелектуальна атмосфера, здавалося, мали б привести до дійсно революційних змін у науці та політиці пам'яті, однак інституційно українське суспільство насправді не змінилося, не відбувся процес ілюстрації, а на багатьох територіях, особливо на розглядуваному нами сході України радянський досвід був основним і для багатьох незаперечним.

⁵⁷¹ Дудченко К. М., Тичина В. Є. Лебедин. — С. 8.

⁵⁷² <http://istoriya.sumy.ua> (переглянуто 18.07.2013).

⁵⁷³ Дуже вдало те описує Бенедикт Андерсон щодо культурних коренів сучасного націоналізму, говорячи про «релігійні спільноти» і «династичні держави»: Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К., 2001. — С. 29–40.

Водночас період 1990 — початку 2000-х рр. для більшої частини України став часом «винайдення традиції»⁵⁷⁴: «відродження козацтва», відзначання нових свят, пошанування нових героїв. Створення нової держави та нової культури потребувало і нового минулого. Ті процеси, що відбулись у західноєвропейських країнах у ХІХ — на початку ХХ ст., в Україні почалися після «радянської перерви» зі своєрідним ставленням під час останньої до історичної минувшини. Одним із складнощів цих процесів є те, що Мазепа далеко не «народний» герой, він пов'язаний більше з інтелектуальною, політичною, а не фольклорною традицією. До всього, в українській романтичній, «народницькій», радянській історіографії постать Мазепи далеко не популярна, а, навпаки, піддавалася всілякій критиці. Тобто якщо сприйняти національну ідентичність як семіотичну систему⁵⁷⁵, яку зберігає спільнота, то особа Мазепи майже витіснена з часу становлення українського націоналізму, його символізація — справа пізнішого часу, часу боротьби за державність. Перед нами — одна з найцікавіших сфер для дослідження гуманітарія: сфера «розриву»⁵⁷⁶, межа дискурсивних практик, і ми є свідками розпаду «старих» і створення «нових» позитивностей. Однак саме «розрив» і є основною підставою для створення «нових місць пам'яті», нових легенд⁵⁷⁷, і ця перервність у нашому випадку відіграє основну роль.

Колишня Слобідська Україна — прикордонний регіон із відчутним російським впливом, де бої за пам'ять мають виразне політичне забарвлення, і чим вагомішими є національно-демократичні сили, тим більший, зрозуміло, пошанівок Мазепі. Найцікавіше в цій ситуації — слабке, майже відсутнє втручання держави. Для всіх провідних політичних партій парламенту цей простір не є електорально засадничим, це створює певний політичний плюралізм із превалюванням пострадянських ненаціональних сил.

Разом із тим перед нами не лише українська, але й загальносвітова інтелектуальна та культурна тенденція значення пам'яті, влучно зображена П'єром Нора⁵⁷⁸. Й історія, й література підпадають під вплив стратегій пам'яті і масових культурних заходів. Випадок пам'яті на сході України про Мазепу — постать, слабко пов'язану з цим історичним регіоном і подіями трьохсотлітньої давнини, — є дуже цікавою сферою для дослідження.

Розправа над гетьманцями в Лебедині у листопаді-грудні 1708 р., після руйнування Батурина, — важливий сюжет для національної історіографії, подібно до оповіді про Батурина. Під час розташування шведських військ на зимових квартирах багато старшин почали перебігати від Мазепи до царя Петра. Але залишались і такі старшини та знатні козаки, що симпатизували Мазепі і не з'явилися на раду в Глухів для вибору нового гетьмана, то їх відшукували по хатах, привозили до містечка Лебедин і страчували. «Казнь сия была обыкновеннаго Меншикова ремесла: колесовать, четвертовать и на кол сажать, а самая легчайшая, почитавшаяся за игрушку, вешать и головы рубить». Усі підозрювані проходили через тортури. Автор «Історії русів» говорить про число жертв до 900 осіб, і дуже цікавий для шукачів авторства «Історії» момент — заувага, що ця чисельність може бути й більшою, про що для автора свідчить кладовище, відокремлене від християнського, відоме як кладовище «гетьманців» (отже, автор бував у Лебедині?). Далі один із найбільш патетичних фрагментів «Історії

⁵⁷⁴ Про процеси «винайдення традиції» є відома збірка, перекладена й українською: *Винайдення традиції* / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнжера; пер. з англійської М. Климчука. — К., 2010.

⁵⁷⁵ Мені імponує думка про це Сергія Єкельчика з його праці про творення символу із могили Тараса Шевченка: *Єкельчик С. Творення святині: українофіли та Шевченкова могила у Каневі (1861–1900-і рр.)* // Єкельчик С. *Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття*. — К., 2010. — С. 51.

⁵⁷⁶ Термін Мішеля Фуко: *Фуко М. Археологія знання*. — К., 2003. — С. 275–276.

⁵⁷⁷ Див. про це: *Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. — К., 2012.

⁵⁷⁸ Див. переклад праць Нора українською: *Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять*. — К., 2014.

русів»: «И ежели въ человекѣствѣ славится тотъ великодушїемъ, кто презираетъ ужасы и опасности, то уже нѣтъ для тѣхъ и титуловъ, кои были орудїями и участниками Лебединскихъ тиранствъ и звѣрскихъ лютоостей, ужасающихъ самое воображенїе человекѣское. Остается теперь размыслить и посудить, что, ежели по словамъ самаго Спасителя, в Евангелїи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ, ежели “всякая кровь, проливаемая на земли, възщется отъ рода сего”, то какое възсканїе предлежитъ за кровь народа Русаго, пролитую от крове Гетмана Наливайка, до сего дне, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы, или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы, всему человекѣству свойственныя?»⁵⁷⁹. Яскрава потреба вольности виходить тут на перший план, а «лебединські тиранства» набувають ширшого історичного контексту. Ще до публікації «Історії» Микола Маркевич, якому рукопис «Історії русів» був настільним джерелом для історії «Малоросії», використав цей момент, аби зазначити, що за лебединські звірства Меншикова очікувала кара на схилі життя бути позбавленим маєтностей, втратити дружину і займатися з родиною чорною роботою на засланні⁵⁸⁰.

Патетична оповідь «Історії русів» дійсно вражає, наявність великої могили коло лебединських цвинтарів була тому підтвердженням⁵⁸¹. Саме ця могила стала національним символом як у час становлення національного бачення історії, так і тепер. Вражений оповіддю з «Історії русів», Микола Костомаров прагнув звірити ті дані і не знайшов підтверджень, однак залишився прибічником версії про слідства та страти в Лебедині, хоча не надто довіряв масштабу репресій. Доказом для скепсису Костомарова слугувало те, що він замолоду (ще в 30-х рр. XIX ст.) збирав український фольклор і в Лебедині не знайшов спогадів про ті події⁵⁸².

Однак Костомарова неважко було де в чому і спростувати. У 50-х рр. XIX ст. харківський єпископ Філарет, зібравши історичні дані з місцевих парафій, ретельно описує могилу, за місцевими переказами «могилу гетьманців»: «За місцевими свідченнями, могила гетьманців зараз знаходиться в саду одного з прихожан Вознесенської церкви, у 300 сажнях від колишнього міського валу; підвищений насип тягнеться більш ніж на 10 сажнів у довжину та ширину; місцями на цьому насипу виявляються провали, й інколи під час забудов викопувано людські кістки». Далі Філарет зазначає, що могила стоїть на віддалі від церкви (на той час Мироносицької)⁵⁸³.

Зауваження Костомарову висунув у своїй публікації і відомий харківський діяч та історик Петро Єфименко. Дійсно, в Лебедині збереглася могила, однак місцеві мешканці говорять, що там поховані страчені «фальшивомонетники». «Для того, хто знає, як народ забуває минуле свого краю, аніскільки не є дивною заміна гетьманців, пам'ять про яких узагалі затушовувалася серед тутешнього населення, фальшивомонетниками»⁵⁸⁴.

Насип поблизу Мироносицької церкви в Лебедині (могила «гетьманців») дійсно існував, і його сфотографував на початку XX ст. відомий український мистецтвознавець родом із Лебедин Стефан Таранушенко⁵⁸⁵.

⁵⁷⁹ *История русов.* — С. 213.

⁵⁸⁰ *Маркевич Н.* История Малороссии. — Т. 2. — С. 481.

⁵⁸¹ За переказами, Петро I заборонив ставити на могилі гетьманців хрест і наказав вивозити на місце поховання дохлу худобу, див.: <http://lebedyn.info/down/load/015090210c200856930ea4264c3b36cf.html> (кешована копія, переглянуто 18.07.2013), однак, як видно, хреста пізніше було встановлено.

⁵⁸² *Костомаров Н. И.* — С. 723–724.

⁵⁸³ *Филарет.* — Т. 2. — С. 115. За переказом, могила була більш ніж 20 метрів у довжину і 4 метри у висоту. Див.: <http://lebedyn.info/down/load/015090210c200856930ea4264c3b36cf.html> (кешована копія, переглянуто 18.07.2013).

⁵⁸⁴ *Ефименко П.* Могила гетманцев в Лебедине // Киевская старина. — 1884. — Т. VIII. — № 4. — С. 695.

⁵⁸⁵ *Таранушенко С.* Пам'ятки архітектури Слобідської України. — Харків, 2011. — С. 94.

Дальшу долю могили більш-менш детально висвітлює краєзнавець Борис Ткаченко. Він вважав, що серед скараних були й лебединці. За переказами, в царські часи священник Мироносицької церкви, біля котрої поховання, проводив панахиди біля могили на Великдень і Мироносну. На зауваження влади він відповідав: «Це ж наші діди, наше православне воїнство». Ситуація змінилась у радянські часи: «В 50-х рр. на окраїні міста прорізували нову вулицю, нащадки скараних козаків розгребли могилу на висипку фундаментів для своїх хат»⁵⁸⁶. Ліквідація лебединської могили вписується в контекст помпезних ювілейних святкувань у 50-ті рр. ХХ ст. річниць подій Переяславської ради та Полтавської битви, пізнішого встановлення меморіальних знаків на будинку медучилища, на місцях, де буцімто зупинявся Петро I⁵⁸⁷.

В останній великій роботі про «Історію русів» Сергій Плохій дуже багато місця відводить її значенню для конструювання українського національного минулого. Один із важливих сюжетів — видання перекладу Івана Драча на українську літературну мову на початку 1991 р. в ширшому контексті повернення «козацького міфу» у зв'язку зі святкуванням «500-ліття запорозького козацтва»⁵⁸⁸. Видана великим — стотисячним — накладом, «Історія...» уяскравила пам'ять про деякі події, серед них і про лебединські репресії.

У листопаді 1992 р. у зв'язку з вагомими змінами в розумінні минулого «сумське козацтво, просвітляни, краєзнавці» відшукали місце кургану та приблизні межі зруйнованого в 50-х рр. цвинтаря (вул. Погранична від буд. 89 до 105). Було запропоновано перейменувати вулицю на честь лебединських жертв або гетьмана Мазепа. «Сумське обласне козацьке товариство Українського козацтва» на чолі з отаманом Олександром Реутою та хорунжим Олегом Корнієнком на шевченківські свята 22 травня 1993 р. за сприяння сумського підприємця Г. Дорошенка та Сумського вищого артилерійського командного училища встановили спочатку березовий хрест. Офіційна київська делегація, що прибула на шевченківські святкування (Тарас Шевченко перебував у 1859 р. в Лебедині у братів Залеських), не відреагувала на запрошення взяти участь у мітингу з приводу встановлення пам'ятного знака⁵⁸⁹. 14 серпня 1993 р. хрест освятили священники з Сум та Лебедин. Сумський краєзнавчий музей провів десь у ті ж часи розкопки на місці «могили», але жодних поховань виявлено не було, проте довкола зазначеного місця, на присадибних ділянках, у дворах і на вулицях під час копання колодязів людські останки знаходили⁵⁹⁰.

Біля відновленої могили з того часу в день Українського козацтва 14 жовтня відбуваються мітинги, проводять панахиди священники Української православної церкви Київського патріархату. 24 серпня 2003 р. українське козацтво замінило березовий хрест на дубовий, прибито табличку з неіржавкої сталі з вирізьбленим написом: «Українським козакам, що полягли за волю України, від нащадків».

Однак у Лебедині можна спостерігати низку проблем, характерних для української політики пам'яті загалом. Насамперед, Лебедин не став масовим місцем пам'яті, а залишився пам'яткою для місцевої національної інтелігенції, громадською ініціативою. Держава й державні структури не доклали щодо цього зусиль. Навіть в Указі Президента Віктора

⁵⁸⁶ Ткаченко Б. І. Лебедія: Історичні нариси в двох книгах. — Суми, 2000. — Кн. 1. — С. 75. Автори довідки про цей пам'ятний знак вважають, що могилу поруйнували 1957 р. Див.: <http://lebedyn.info/download/015090210c200856930ea4264c3b36cf.html> (кешована копія, переглянуто 18.07.2013).

⁵⁸⁷ Дудченко К. М., Тичина В. М. Лебедин: Історико-краєзнавчий нарис. — Харків, 1974. — С. 7.

⁵⁸⁸ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. — К., 2013. — С. 172–174.

⁵⁸⁹ Корнієнко Олег. Гетьманці — забуте поховання // <http://www.ukrnationalism.org.ua/publication/s/?n=1389&calendar=201904> (переглянуто 18.07.2013).

⁵⁹⁰ Ткаченко Б. Лебедія. — Кн. 1. — С. 75.

Ющенко щодо плану заходів з підготовки та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу (Указ — 9 жовтня 2007 р., Кабінет Міністрів ухвалив план 2 квітня 2008 р.), не фігурував Лебедин. Увага президента й президентської адміністрації зосередилася на відтворенні гетьманської столиці Батурина, опис руйнувань якого московським військом восени 1708 р. з побиттям безневинних людей — теж значний патетичний сюжет «Історії русів».

Разом з тим у часи президентства Віктора Ющенко, який дуже симпатизував гетьманові Мазепі, було заплановано (вочевидь, унаслідок місцевої ініціативи) замінити дубовий хрест на кам'яний, а потому встановити пам'ятник «Козацької слави». Активний політичний діяч Олег Медуніца (у грудні 2008 р. — заступник голови Сумської облдержадміністрації) повідомляв, що хрест замінять на пам'ятник у квітні 2009 р. Як і більшість гуманітарних ініціатив часу президентства Ющенко, починання не було втілене. Виготовлений ще 2006 р. на народні пожертви кам'яний хрест для встановлення на могилі гетьманців зберігався у дворі в краєзнавця Бориса Ткаченка⁵⁹¹. Але місце пам'яті існувало й підтримувалося. Популяризації «лебединської катівні» дуже сприяє харківський активіст Микола Мазепа, який розміщує в Мережі нариси про подію та дискутує з російськими націоналістами. Діяльність Меншикова в Лебедині Микола Мазепа порівнює з діяльністю гестапо в роки Великої Вітчизняної війни⁵⁹². Останнім часом «лебединською катівнею» перейнялись і представники політичної партії «Свобода»⁵⁹³.

Певна кволисть і невдача з «лебединським меморіалом», що на 2009 р. справляв жалюгідне враження, не зупинили прихильників ушанування лебединських жертв. Однак їхня увага зосередилася на сусідньому з Лебедином селі Михайлівка. За іронією долі, це село заснував Мазепин колега, а після 1687 р. конкурент Михайло Васильович, племінник гетьмана Самойловича, ув'язнений не без Мазепиних старань.

У 50-ті рр. XIX ст., описуючи Михайлівку, Філарет Гумілевський зазначив: «В саду г. Іваненки, расположенном на горе над Пслем, поныне цел дуб, под которым сидел Петр I, когда решались судьбы России и Швеции при Карле»⁵⁹⁴. Маємо ще одну згадку про дерево, під яким буцімто відпочивав цар, «вирішуючи долю» великих геополітичних просторів. Через тридцять років після Філарета місцевий історик і діяч Олександр Селіванов, який, подорожуючи повз Михайлівку у 80-х рр. XIX ст., гостював у місцевих поміщиків Іваненків, повторно зазначив, що в їхньому помісті зберігся дуб, під яким сидів Петро I під час подій 1708 р.⁵⁹⁵

Цей момент не міг не привернути уваги радянських інтерпретаторів подій, хоча Петро I майже весь час перебував у Лебедині і вся його кореспонденція позначена Лебедином. Було вигадано, що «у селі Михайлівці стоять дуби, під якими у грудні 1708 р. містився командний пункт Петра Першого»⁵⁹⁶. Тобто ставка царя «долала межі» Лебедин і «прихоплювала» ще й сусіднє поміщицьке село. Не заперечуючи, що цар наїздами бував у Михайлівці, зазначимо, що це село стало до 15 грудня осідком наближеного до Петра генерала Людвіга Аларта з великим числом російських піхотинців⁵⁹⁷.

⁵⁹¹ <http://ar25.org/article/u-lebedyni-kozackoyu-mogyloyu-uvichnyly-pamyat-zakatovanyh-mazepynciv.html> (переглянуто 18.07.2013).

⁵⁹² <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=3681> (переглянуто 18.07.2013).

⁵⁹³ <http://www.svoboda.org.ua/dopusy/dopusy/037523/> (переглянуто 18.07.2013).

⁵⁹⁴ Філарет. — Т. 2. — С. 134.

⁵⁹⁵ Селіванов А. О поездке в с. Михайловку Лебединского уезда Харьковской губернии // Харьковский сборник. — Харьков, 1889. — Т. 3. — С. 179.

⁵⁹⁶ Дудченко К. М., Тичина В. Є. Лебедин. — С. 8. Узагалі в цій книжці чимало фантазій і плутанини, зокрема, початки міста поплутані з історією відомого російського міста Лебедині (див. с. 4).

⁵⁹⁷ Див., наприклад: Пуб. — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 987, 1027-1028.

У 1967 р. поблизу дубової алеї в Михайлівці встановлено пам'ятний знак із написом: «Біля цих дубів в селі Михайлівці в грудні 1708 р. під час Північної війни проти шведських загарбників перебував Петро І». Однак у 90-ті рр. владна парадигма історії змінилась і стало питання про увічнення лебединських жертв. Виникла логіка: оскільки Петро І, за переказами, перебував у Михайлівці, то, вірогідно, він мав там і вершити суд над мазепинцями. Зазначимо, що про те немає прямих письмових згадок.

До річниці шведсько-українського союзу 2008–2009 рр. сумські козаки з Олегом Корнієнком виявили ініціативу поставити в Михайлівці пам'ятник страченим мазепинцям. Обґрунтування виявилось досить цікавим і знову спертим на легенди, а не на чіткі факти: «Доцільним є посилання сучасних істориків і публіцистів (?! – В. М.) на переказ про страсти тут козаків. Розлогі дуби стоять на високій горі правого берега, що домінувала над усією долиною р. Псла. Поруч, під горою, стояла місцева Церква Різдва Богородиці та панська садиба. З огляду на пору року, через відсутність на деревах листя, повішених козаків мало бути видно не лише всьому селу, а й за багато кілометрів навкруги. Страчені мали слугувати застереженням місцевим мешканцям, козацькій старшині Гетьманщини, а також слобідському козацтву»⁵⁹⁸. Ініціатор установа меморіалу загиблим унаслідок царських репресій у Михайлівці Олег Корнієнко також захопливо оповідає цей епізод: «Згідно місцевих переказів, в період жадливих Лебединських катівниць, цар спостерігав тут за стратою козаків-мазепинців, яких повісили на дубах і заборонили місцевому населенню знімати трупи допоки не розсиплються кістки. До цих дерев екскурсиводи протягом багатьох років виводили заїжджих туристів і шкільні групи, вихваляючи “царя-реформатора”, і ні словом не згадуючи про його жертви. Так створювалися міфи...»⁵⁹⁹ Але чим є не підкріплені документальними свідченнями твердження, що лебединські страсти відбувалися в Михайлівці? Власне, таким самим конструюванням міфів.

Саме в Михайлівці сумському козацтву вдалося реалізувати те, що так кволо розвивалось у Лебедині. 27 червня 2009 р. було встановлено кам'яний хрест із написом: «Мазепинцям – лицарям незалежності України. 1708–2008». Ініціатором установа пам'ятного знака стало громадське об'єднання «Сумський слобідський козацький полк», а автором ширшого проекту «Забуті могили Українського війська» – Олег Корнієнко⁶⁰⁰. Того ж таки 27 червня 2009 р. відбулось урочисте відкриття пам'ятника. «В урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника взяли участь: голова райдержадміністрації С. Грицай, голова районної ради С. Горошко, заступник голови облдержадміністрації О. Медуниця, заступник голови обласної ради В. Толбатов, міський голова А. Троян, бунчуковий товариш Сумського слобідського козацького полку О. Корнієнко, отаман Сумського слобідського козацького полку О. Реута, представники райдержадміністрації, облдержадміністрації, сільські голови, представники районних політичних сил, громадських об'єднань, обласних та районних ЗМІ, учні Михайлівської школи, жителі району». Важливо, що пошанування страчених дуже нагадує політику комеморації щодо полеглих радянських воїнів у Другій світовій війні: «Освячення пам'ятного знаку проводили благочинний Лебединського району отець Богдан та настоятель Маловисторопської Архістратига Михаїла церкви отець Олександр. Потім всі присутні вшанували пам'ять загиблих козаків хвилиною мовчання і поклали квіти по підніжжя пам'ятника»⁶⁰¹. Дата пошанування закатованих у Михайлівці теж наочно

⁵⁹⁸ http://museumkamjanske.at.ua/news/shhodo_miscja_strati_u_1708_r_prikhilnikiv_getmana_i_s_mazepi_na_teritoriji_lebedinskogo_rajonu_sumskoj_oblasti/2010-06-16-42 (переглянуто 18.07.2013).

⁵⁹⁹ <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1389&calendar=201904> (переглянуто 18.07.2013).

⁶⁰⁰ <http://www.mazepa.name/pamyatni-znaky-na-chest-ivana-mazepu/> (переглянуто 19.07.2013).

⁶⁰¹ <http://lebedinrda.info/2009/06/> (переглянуто 31.10.2013).

свідчить про політичні реалії, це — розпал «святкувань» 300-ліття Полтавської битви в Росії та підтримки цього святкування проросійськими силами.

Місце трагедії є питомим національним символом, святинею. Однак, як бачимо, увічнення жертв у Лебедині та околицях — радше громадські ініціативи за показної підтримки обласних та місцевих органів, особливо в «помаранчевий час». Місця для поклоніння були зруйновані ще до 90-х, відтворення місць трагедії — одна з важливих рис незавершеного націєтворення, що потребує середовища пам'яті, ритуалів пошанування борців за волю України, місць для культів.

Наявність саме громадської ініціативи увінчалася скромним успіхом уже в постпомаранчевий час. 20 жовтня 2013 р. в Лебедині було відкрито невеликий меморіал «Козацька могила». Історичне обґрунтування цього відкриття разом із визначенням кількості закатованих (900) базувалося виключно на інформації з «Історії русів»: «Пам'ятний курган із сірим гранітним хрестом поставлено перед входом до Мироносицького кладовища, поблизу якого в 1708-09 рр. було поховано сотні закатованих українських козаків. Встановлення пам'ятника було здійснене з ініціативи та стараннями почесного громадянина Лебедина, письменника, краєзнавця, історика та етнографа Бориса Ткаченка та його сина, колишнього голови Лебединської райдержадміністрації Максима Ткаченка. Освячення пам'ятного хреста та поруч встановленої невеличкої каплички здійснило місцеве духовенство УПЦ, яке відслужило на місці події панахиду за загиблими 305 років тому українськими козаками. [...] Водночас, як повідомив Борис Ткаченко, місцева громада не полишає надій, що у Лебедині у центрі міста, на місці самих катувань і страт українських козаків, також буде встановлено пам'ятник. Як прокоментував уродженець Лебедина історик Сергій Шумило, “це місце, як і Берестечко, є священним в нашій історії, адже воно рясно полите кров'ю українських мучеників. І воно мало б вшановуватись всією Україною, до цього святого місця у вільній Україні мали б здійснюватись загальнонаціональні прощі-паломництва... Сподіваюся, що колись таке все ж відбудеться”. Таку ініціативу підтримала й відома українська співачка Оксана Білозір. У своєму привітанні вона написала: “Я щаслива за відмолені нескорені душі козацькі! Царство Небесне і вічна пам'ять! Маємо ще один маршрут, куди хочеться поїхати, щоб помолитися і схилити свою голову”»⁶⁰².

Сам меморіал являє з себе насипану могилу з кам'яним хрестом та невеличкою капличкою «з образом покровительки України й українського козацтва Покрови Пресвятої Богородиці», на гранітній меморіальній дошці викарбувано напис: «Славним козакам, борцям за волю України 1708–1709 років. Пам'ять про вас довічна... від вдячних нащадків». Визнаймо, що меморіал розташований не зовсім на місці колишньої «могили гетьманців», де зараз забудована вулиця.

Тут слід відзначити політичні особливості. На виборах 2012 р. в 162-му виборчому окрузі, куди входить і Лебедин, перемогла кандидат від опозиції («Батьківщина») Ірина Купрейчик (родом із Чернігова, а мешкає в Харкові). Сумщина підтвердила стереотип прихильного до опозиції регіону. На відкритті меморіалу, як зазначає сайт Лебединської районної ради, були присутні голова районної ради Олексій Гордіяш (Партія регіонів) та заступник голови райдержадміністрації Світлана Лещенко, а також народний депутат України Ірина Купрейчик, представники Сумської обласної та Ворожбянської районної козацьких організацій. Панахиду за полеглими в Лебедині козаками відслужив благочинний м. Лебедина і Лебединського району отець Миколай разом із представниками районного духовенства. Але важливішим є те, що меморіал відкрито завдяки «почесному громадянину Лебедина

⁶⁰² <http://rama.com.ua/na-sumshhine-ustanovlen-pamyatnik-zamuchennyim-305-let-tomu-nazad-kozakam/#ad-image-5> (переглянуто 18.11.2013).

Борису Ткаченку, педагогу, історика та поету Анатолію Удоду, отаману Сумського козацького полку генерал-осавулу Михайлу Безуглому, директору ТОВ «Крук» Валерію Чалому та іншим незаангажованим комуністичним минулим представникам міста»⁶⁰³, тож у «винайденні традиції» владі у Лебедині відведено другорядну роль.

До всього, у цьому регіоні наявна потреба ідеологічного наповнення, бо в увічненні пам'яті активізується передусім радянський досвід героїзації. Назва повідомлення на сайті Лебединської райдержадміністрації промовисто відтворює радянські кліше: «Наш священний обов'язок перед нащадками — зберегти пам'ять про їх ратні подвиги для наступних поколінь»⁶⁰⁴, що нагадує звичне пошанування радянських ветеранів.

Тож маємо цікавий приклад реконструкції минулого в сучасності. З погляду історика прикрим є тільки те, що суспільство уникло риторики, характерної для «Історії русів», — про жертвність задля «вольності», свободи, про кров, «пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы, или лучшей жизни в собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы всему челоѳчеству свойственные». Натомість дійству надано радянських рис — така своєрідність політики пам'яті.

Своєрідність можна відзначити і щодо Городнього. Як я вже зауважував, суперечливі події під Городнім по-різному описані істориками: російські джерела та їх пізніші інтерпретатори писали виключно про перемогу російського війська, великі втрати серед шведів порівняно з втратами росіян. Шведські ж очевидці описували великі втрати серед росіян і особливо місцевого населення. Питання «перемоги під Городнім» — питання історії, яку врешті пишуть переможці.

У радянські часи поблизу Городнього було встановлено пам'ятник перемозі російського війська над «шведськими загарбниками». 1972 р. Харківський облвиконком визнав цей обеліск пам'яткою історії. Це не завадило знести той пам'ятник під час побудови автостради. Збоку на горбі було встановлено знак про те, що пам'ятник буде відновлено.

Активізація «боїв» за минуле пов'язана з ювілейними подіями 2008–2009 рр. Опоненти помаранчевої влади охоче розігрували історичну карту, базуючись на радянських схемах і проросійській орієнтації багатьох політиків та частини населення. Замість віддання данини знанням відбулася політизація тих подій. Опозиційна до президента Ющенка та його оточення «синьо-біла» команда зі своїми союзниками відповідали на виклик. Але щойно до найвищої влади в країні прийшов представник Партії регіонів, а ювілейні роки закінчилися — про славні перемоги можна було забути.

Казусним, але цікавим є те, що насичений ринок російськомовної популярної літератури поповнився 2005 р. популярною книжкою Сергея Цветкова «Карл XII — последний викинг (1682–1718)». Цветков використав шведські свідчення і дещо поплутав. Він пише: «Январские морозы вновь приостановили боевые действия до конца месяца; затем Карл возобновил наступление. Он опрокидывал русские заслоны и энергично преследовал отступавших. 11 февраля у Краснокутска произошла отчаянная кавалерийская рубка, ставшая, быть может, самым выдающимся подвигом короля в эту кампанию. Карлу с драбантами пришлось восстанавливать положение в том месте схватки, где дрогнули драгуны Таубе. Они оказали неповиновение даже королю, и Карл едва не был окружен. Его выручил генерал Крузе, но десять драбантов погибли, защищая короля. В конце концов русские, имевшие многократный численный перевес, не устояли, и Карл с драбантами

⁶⁰³ <http://ar25.org/article/u-lebedyni-kozackoyu-mogyloyu-uvichnyly-pamyat-zakatovanyh-mazepynciv.html> (переглянуто 18.11.2013).

⁶⁰⁴ <http://lebedinrda.info/nash-svyashhenij-obovyazok-pered-nashhadkami-zberegiti-pamyat-pro-D1%97x-ratni-podvigi-dlya-nastupnix-pokolin/> (переглянуто 18.11.2013).

устроил настоящее избиение бегущих. “С величайшим изумлением мы смотрели, — пишет очевидец, — как его величество гнал врага и через наполненные водой, но не замерзшие болота, и по глубокому снегу через леса и высоты, причем полегло много врагов”. 659 трупов русских кавалеристов осталось по дороге от Краснокутска к Городному и еще 115 на улицах Городного, где “его величество ворвался в середину русских”. Все убитые “были пронзены шпагами драбантов”. Потери шведов составили 132 человека убитыми и ранеными». Це зображення, разуче відмінне від уславлення перемоги російської зброї, написано російським істориком. До всього, Цветков помилково написав: «Наступление Карла вызвало сумятицу в русском штабе. Петр оставил армию и уехал укреплять Воронеж: значит, царь считал положение дел критическим. Теперь Карл мог беспрепятственно выйти на южную дорогу Полтава — Харьков — Белгород; деморализованная постоянными неудачами русская конница без боя откатывалась назад». Основна теза Цветкова — те, що завадили походу передусім погодні умови⁶⁰⁵. Легенда про перемогу спростована.

У 2008 р. козаки з Краснокутська, прихильники національного бачення подій, установили на горбі біля пам'ятного знака хрест із написом «Хрест пам'яті загиблих козаків та шведських воїнів у Північній війні 9-ІІ-1709. Краснокутський козацький курінь 2008». Це стало істотним подразником для проросійських сил. Для власної легітимаци обидві сторони використовують як вагомий аргумент участь українських козаків у бою на одному і на другому боці. 29 січня 2009 р. Харківська обласна рада, більшість у якій склали регіонали і загалом відверто проросійські сили, прийняла рішення № 1101-V «Про відзначення 300-річчя спільної перемоги російської армії й українського козацтва над шведським військом на Харківщині». 9 лютого, у річницю «перемоги», вирішено було провести урочисті заходи біля с. Городне. У прес-релізі з дібраними із Веніаміна Шутого та Євгенія Тарле фактами зазначалося, що урочисті заходи стосовно цієї події — «перший крок на шляху відновлення історичної правди про наше минуле». Особливу увагу звертали на «звірства» шведських окупантів та партизанську боротьбу місцевого населення зі шведами, підкреслення слов'янської єдності⁶⁰⁶.

Щодо цих урочистостей було розгорнуто інформаційну кампанію. На імprovізованому мітингу 9 лютого 2009 р. в Городньому виступили депутати-регіонали: заступник голови обласної ради Вікторія Казакова, Володимир Алексеев, Ольга Гнезділова, Любов Покроєва, Іван Дем'яненко, а також представник Прогресивної соціалістичної партії Володимир Проскурін, комуніст Леонід Стрижко. Усі засудили гетьмана Івана Мазепу і підкреслили особливу роль російських та українських сил у боротьбі зі шведськими загарбниками, особливу увагу звертали на «оранжевих свідомитов» та спроби «фальсифікувати спільну історію». Учасники мітингу встановили також пам'ятний знак із написом російською мовою: «Здесь будет установлен памятник в честь победы русской армии и украинских казаков над шведским войском 9 февраля 1709 г. Харьковский областной совет». Два протоієреї, отець Стефан і отець Василій, окропили й освятили табличку⁶⁰⁷.

У березні 2009 р. згідно з рішенням обласної ради оголошено конкурс на найкращий архітектурний проект обеліска «перемозі під Городнім» із грошовою винагородою зі спонсорських грошей⁶⁰⁸.

⁶⁰⁵ Цветков С. Карл XII — последний викинг (1682–1718). — М., 2005. — С. 102. Петро I покинув театр бойових дій значно раніше наступу шведського війська, побоюючись вступу до війни Османської імперії.

⁶⁰⁶ <http://www.oblrada.kharkov.ua/ru/news/print/id/2378> (переглянуто 24.09.2013).

⁶⁰⁷ Минаков С. Как триста лет тому назад // <http://2000.net.ua/2000/aspecty/vzgljad/45493> (переглянуто 24.09.2013).

⁶⁰⁸ <http://www.oblrada.kharkov.ua/ru/news/oholoshuyetsya-konkurs-na-krashche-arhitekturne-rishennya-po-vidtvorennyu-pam-yatnyka-2487.html>

Тут цікавий і сюжет, пов'язаний із близьким до «помаранчевого» губернатора Харківської області виданням — газетою «Пятница». Позиція цього видання свідчить про незбалансованість позицій та відсутність гуманітарних ініціатив у середовищі протилежної регіоналам політичної сили. Напередодні святкувань «річниці битви під Городнім» у газеті з'явилася стаття Андрія Парамонова та Івана Шаповалова «Триста лет нам было надо!». У статті возвеличувалася перемога російських сил разом із «нашими предками слобідськими козаками», барвисто описувалися каральні акції шведських військ, говорилося згідно з радянським канонам про «народну війну», однак висновок дивував: «Похоже, до сих пор стремлений достойно увековечить память победы над шведским войском у с. Городнее не было. И если бы не сегодняшние противостояния различных политических сил и не провокационные попытки возвеличить одних — приуменьшив других, мы может бы и не выискивали подробности в истории тех далеких событий. Но именно благодаря этим поискам и находится правда истории, что и есть большая ценность для Харьковщины». Автори вважали, що, вишукавши подробиці, вони поставлять крапку в дискусіях щодо Городнього, знайшовши «правду історії»⁶⁰⁹. А через певний час газета «Пятница» надрукувала інтерв'ю з юристом Станіславом Ніколенком, який, скориставшись популярним нарисом Сергея Цветкова, цілком повторив тезу того про поразку росіян під Краснокутськом⁶¹⁰. Це інтерв'ю було дане радіо «Нова хвиля» саме в день ушанування баталії під Городнім — 9 лютого 2009 р. Газета підкреслила свій плюралізм та провокативність.

Приклади Городнього й Лебедина — класичні зразки використання історичних даних як конструктів для ідентичності в умовах неоднорідності регіональних поділів та політичних симпатій. Але щодо Городнього важливий остаточний результат: щойно минули ювілейні події — таблички з пам'ятного знака та хреста були поцуплені збирачами брухту, наразі та місцина виглядає доволі занедбаною, хоч і розташована неподалік важливої дороги. Політичні спекуляції та відсутність відчуття залежності від минулого, низький рівень освіти і свідомості — характерні риси цього простору як у радянський, так і в пострадянський час.

Районний центр Харківської області Коломак, селище міського типу, носить назву однопотокової річки, як і вся місцевість понад річкою, довжина течії якої 102 км — від містечка Високопілля (зараз Валківський район) до самої Полтави. Саме на Коломаку Івана Мазепу в 1687 р. було проголошено гетьманом. Ця символіка дуже важлива для одного з найзахідніших (і найменших) районів Харківщини, де національні почуття досить вагомі. Коломак як населений пункт — це невелике селище (на 2011 рік населення складало 3844 особи), доволі віддалене від обласного центру — близько 90 км до Харкова. До складу району входять п'ять селищних рад включно з Коломацькою. Район досить депресивний економічно, сільськогосподарський, має поклади газу. Створення місця пам'яті про Мазепу і бодай примітивної туристичної інфраструктури могли б посприяти розвитку соціально-економічної сфери поза політичними конотаціями.

До проголошення незалежності України в 1991 р. жодної мови про увічнення гетьмана Мазепи на території колишньої Слобідської України чи Гетьманщини не могло й бути, для Російської імперії та радянського бачення минулого Мазепа передусім був «зрадником». Навіть зміна парадигми 90-х рр. не привела до істотних змін щодо місць пам'яті; для

⁶⁰⁹ <http://5nizza.kharkov.ua/2009/02/06/> (переглянуто 31.10.2013).

⁶¹⁰ Не победа, а поражение. Не праздник, а траур. Не враг, а союзник. Юрист Станислав Николенко предлагает по-новому взглянуть на известные исторические события и отказаться от празднования громкого юбилея: <http://5nizza.kharkov.ua/2009/02/12/> (переглянуто 31.10.2013).

української політики пам'яті була характерна амбівалентність, пошанування різних «героїв» у різних частинах України, збереження на сході радянських символів та практик⁶¹¹. Однак поступово назва Коломак завдяки історіографічній поширеності та пробудженню інтересу до минулого, «відродженню» козацтва набувала великої ваги як основне місце подій 1687 р. і вибору гетьманом Івана Мазепи — однієї з чільних постатей національного бачення минулого. Для Харківської області це мало ще вагомніше значення, бо залучало історію цієї місцевості до загальноукраїнського контексту. Тобто проект пам'ятника в Коломаку вже був неминучим після 1991 р., і він одразу спливав під час політичного протистояння 2004 р. Основну роль, як і в інших випадках, відіграли козацькі організації.

У 2004 р. Координаційна рада з розвитку Українського козацтва звернулася до тодішнього голови Харківської обласної державної адміністрації Євгена Кушнарєва щодо встановлення пам'ятника Іванові Мазепі в селищі Коломак. Ініціативу було підтримано. В інтерв'ю вже після помаранчевих подій, у липні 2005 р., коли виникли чутки, що пам'ятник Свердлову в Харкові хочуть знести, а на його місці увічнити Мазепу, Євген Кушнарєв чітко висловився, що проекти увічнення Мазепи вже існували: «Мазепа — особистість, безумовно, історична, в чомусь суперечлива і ніколи однозначної оцінки не викличе. Але Мазепа дійсно коронувався на гетьмана на території нашої області — на Коломацькій раді (це нинішній Коломацький район). У принципі, ми свого часу розглядали можливість увічнення цього історичного факту. Чи має це бути якийсь грандіозний пам'ятник, чи просто якийсь знак, що нагадував би про цю історичну подію, — вже справа тих, хто буде цим займатися»⁶¹².

Справжнім потрясінням для історичної пам'яті й початком «боротьби за Мазепу» в Коломаку став прихід до влади Президента Віктора Ющенка, який не приховував своїх особливих симпатій до цього гетьмана. Наближеними до нового голови Харківської облдержадміністрації Арсена Авакова були брат і племінник президента Петро та Ярослав Ющенки, заступником став очільник Української народної партії в області Василь Третєцький — усі особи з виразно національним ставленням до українського минулого. Нова влада почала готувати спорудження пам'ятника в Коломаку. Політичні протистояння, повільність утілення ініціатив і квота громадська підтримка затягнули це рішення. 26 серпня 2006 р. в центрі Коломака відбулося закладення каменя, де згодом планувалося спорудити пам'ятник Мазепі⁶¹³. Присутні були керівники Харківської обласної адміністрації, виступили вчитель і краєзнавець Олексій Шинкаренко та місцевий священик Миколай (який зазначив, що Мазепа прийняв булаву саме в його храмі). Курсанти з училища національної гвардії зробили залп із гармат.

Однак панівна в регіоні православна церква Московського патріархату, проросійські організації і тоді опозиційна Партія регіонів рішуче виступили проти ініціативи увічнення гетьмана як «тієї, що не сприятиме об'єднанню української нації». Варто врахувати ідеологічний контекст: область є прикордонною з Росією, у регіоні сильна ностальгія за радянським минулим. Однак установа пам'ятника Мазепі мало і багатьох прихильників. Планувалося, що монумент урочисто відкриють 25 липня 2007 р. до 320-річчя обрання гетьмана.

Жодних процедур щодо правового узгодження виготовлення пам'ятника та його встановлення проведено не було. 25 липня 2007 р. відбулися урочистості біля каменя Мазепи,

⁶¹¹ Особливості української політики пам'яті влучно описує Андрій Портнов: *Портнов А. Упражнения с историей по-украински.* — М., 2010.

⁶¹² <http://www.vecherniy.kharkov.ua/news/206/> (переглянуто 18.07.2013).

⁶¹³ Деталі: стаття у Вікіпедії «Іван Мазепа й Харківщина» (переглянуто 22.07.2013).

організовані обласною державною адміністрацією, місцевими органами влади та українським козацтвом. «При покладанні квітів на честь гетьмана десятикратно пролунали постріли з гармат». Проросійські сили, у свою чергу, розгорнули вагому інформаційну кампанію та провели пікет протесту.

План заходів із підготовки та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу, згідно з Указом Президента від 2 квітня 2008 р., передбачав проведення науково-практичної конференції в Коломаку у 2008–2009 рр.⁶¹⁴ Виконання цього заходу було покладено на Харківську обласну державну адміністрацію, проте, вочевидь, так і залишилося на папері. Попри все, рух у напрямку увічнення Мазепи був помітним.

Важливим для вшанування Мазепи стало і відкриття оточенням «помаранчевого губернатора» Арсена Авакова медіаресурсу «Главное» (інтернет-портал і газета) в 2007 р. Саме на цьому ресурсі знайшла широке відображення політика щодо увічнення Мазепи в Коломаку.

У 2008 р. голова Коломацької районної державної адміністрації Сергій Яцюк ділився планами щодо увічнення пам'яті Івана Мазепи в Коломаку: «Коломак колись грав у долі України величезну роль... Іван Мазепа належить до постатей, чийм іменем називають цілі епохи... він [...] найголовніше – інтереси держави ставив вище за власні. Чим це не приклад для наслідування сьогоднішніми політиками? Нині ми “розбили” парк на честь Івана Степановича, створили фонд, котрий опікується спорудженням пам'ятника гетьманові. Ще трішечки зберемо грошей і поставимо монумент. Колишню славу потрібно берегти»⁶¹⁵. Депо пізніше місцевий краєзнавець Олексій Шинкаренко звернув увагу на ще один сюжет коломацької історії: біля Коломака в 1707 р. Іван Іскра передав донос на гетьмана Мазепу, через Коломак тікала від переслідувачів мазепинців Кочубеїха в 1708 р. Цю історію переповідали в пікантних подробицях щодо стосунків гетьмана з Мотрею Кочубеївною⁶¹⁶. Широке значення Коломака так і не було використане для створення туристичних принад. До всього додалися політичні негаразди щодо управління Коломацьким районом, особливо в 2009–2010 рр.

Ушанування гетьмана Мазепи в Коломаку яскраво відображує пострадянський характер та радянське коріння розуміння далеко не «радянських» подій, пошанування не «радянського» минулого. Саме на 2009 р. як на рік річниці Полтавської битви припали основні дебати довкола встановлення монумента Мазепі. «28 липня 2009 р. Коломацька селищна рада прийняла постанову про надання дозволу на виготовлення проекту відведення земельної ділянки для будівництва та розміщення пам'ятника гетьману Мазепі у селищі Коломак по вулиці Леніна». Пам'ятник Мазепі на вулиці Леніна свідчить про сталу амбівалентність української політики пам'яті. Відведення ділянки наштовхнулося на перепони, навіть рішення про отримання державного акта на землю затяглося аж до осені 2009 р.

Щодо Коломака слід відзначити ще один момент, який багато в чому характеризує сучасну українську політику пам'яті та насаджування певних стереотипів. Розпад Радянського Союзу і ліквідація разом з тим дитячих та юнацьких ідеологічних організацій призвели до своєрідного ідеологічного вакууму та потреби належної організації навчально-виховного процесу. Одним із заміників виявився рух козачат, що виразно мавпує радянський

⁶¹⁴ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567-2008-%D1%80> (переглянуто 13.10.2013).

⁶¹⁵ Криза чи ні, а жити треба // Главное в жизни города и области. Харьковское еженедельное обозрение (далі – Главное). – 13.12.2008. – № 50.

⁶¹⁶ Шинкаренко О. Любов, політика та зрада. Коломацький фатум Василя Кочубея // Главное. – 9.05.2009. – № 19.

піонерський відповідник. 14 жовтня, в День українського козацтва, що відзначався й у Коломацькому навчально-виховному комплексі, відбулося «свято козацьких розваг та посвячення в козачата учнів двох п'ятих класів». Було зазначено: «Школярі тут виховуються поєднанням дієвого учнівського самоврядування з козацькими традиціями. Саме тут свого часу козаки обрали гетьманом Івана Мазепу. Скласти йому шану новопосвячені козачата прийшли до каменя, де буде встановлено пам'ятник видатному діячеві України»⁶¹⁷.

Харківський скульптор Сейфаддін Гурбанов розпочав роботу над пам'ятником Мазепі. Це мала бути шестиметрова скульптура гетьмана: в одній руці гетьман тримав би булаву, а в другій — мапу України. Потім проект було перероблено, замість мапи вирішено було поставити макет храму, бо Мазепа уславився підтримкою церкви⁶¹⁸.

Остання згадка про зведення пам'ятника Мазепи в Коломаку належить до листопада 2009 р. Науково-дослідний центр козацтва імені гетьмана Мазепи та міжнародна організація «Родина Мазеп», про які йтиметься нижче, долучилися до справи. У своїх рішеннях НДЦ та організація зазначили, що для будівництва пам'ятника необхідно близько 450 тис. гривень, організації вносять 50 тис. і очікують на меценатів, тим більше що ділянку під пам'ятник усе ж було виділено⁶¹⁹.

Основна проблема Коломака, як її сформулював краєзнавець Петро Пащенко, — потреба «привабливості і гордості для рідного селища», значна частина мешканців якого просто роз'їжджається. Краєзнавець пише: «Але чи варто прислухатись до категоричних протестів проти встановлення пам'ятника Івану Мазепі? Чи мають коломачани чим хизуватися, крім Івана Мазепи? Так, мають. Викликають законну гордість перемоги дівочої футбольної команди “Коломачанка” Коломацького навчально-виховного комплексу (директор школи Бабець В., тренер Петухов В. Г.) на обласних та українських змаганнях. Можна пишатися започаткуванням у нашому районі нової торгової марки олії “Василенків хутір” (приватний підприємець Василенко Ю. П.) Ми маємо унікальну історичну спадщину у вигляді скіфського городища (проте мало хто ним цікавиться і ніхто тепер не досліджує). Ми можемо гордитися найкращими чорноземами (але не скрізь можемо дати їм лад, і поступово їх викупляють у нас литовські магнати). Ми можемо пишатися надрами з багатющими запасами природного газу та газового конденсату (але вимушені платити за газ за російськими цінами). Колись коломачани пишалися філією радіозаводу “Протон” і працювали на ньому, але нині цех закритий і може бути розібраний на металобрухт. Як бачимо, список не дуже довгий і не занадто оптимістичний. Тому хіба не можуть коломачани собі дозволити поставити в своєму селищі пам'ятник реальному історичному герою, доля якого, нехай і драматичним чином, переплелася з долею рідного селища?»⁶²⁰

Однак річка Коломак протікає і поблизу селища міського типу Полтавської області, районного центру Чутове. І мешканці цього селища вважають, що Мазепу обрали гетьманом саме в Чутовому. Місцевий поет Андрій Українець навіть написав поему про гетьмана Мазепу⁶²¹. Закінчується поема пасажем якраз про пам'ять:

⁶¹⁷ Главное. — 14.11.2009. — № 46.

⁶¹⁸ <http://www.objectiv.tv/250809/30540.html> (переглянуто 18.07.2013).

⁶¹⁹ Главное. — 7.11.2009. — № 45.

⁶²⁰ http://pyotr-pashchenko.ya.ru/replies.xml?item_no=9 (переглянуто 14.09.2013). Пащенко взагалі висловлює різні ініціативи, наприклад, пропонує витягнути з дна ставка (поблизу якого буде постамент Мазепи) бюст Сталіна, кинутий туди після XX партз'їзду, і зробити його частиною пам'ятника жертвам Голодомору.

⁶²¹ <http://www.adm-pl.gov.ua/old/chutiv/6310.htm> (переглянуто 14.09.2013).

Серед лісів блищить Коломак,
Те місце, де колись злетів.
Мазепа був тоді не промах,
Живе і в нашому житті.

Неважко передбачити в майбутньому конкуренцію за місце, де було обрано гетьманом Мазепу. Але зараз з огляду на падіння інтересу влади до цієї постаті та невдачу зі встановленням пам'ятника ці процеси будуть затягуватися.

В усіх засобах увічнення і в політиці пам'яті видно яскравий і нездоланний радянський слід, де Мазепа швидше нагадує шаблон чільного державного діяча без жодних креативних відхилень: парк і «козачата» — відповідники радянських суботників та піонерської організації; Мазепа «живе у нашому житті» подібно до загиблих у «Великій Вітчизняній».

Боротьба за пам'ятник проголошенню Мазепи гетьманом у Коломаку триває і ще принесе, вочевидь, чимало сюрпризів та несподіванок. Її слід пов'язати з «полтавською невдачею» щодо встановлення пам'ятника Іванові Мазепі, з політичним протистоянням останнього часу. Пам'ятник гетьманові не вдалося встановити в Полтаві через опір цій ініціативі і недостатню активність представників «помаранчевих» сил. Не надто перспективний вигляд має й увічнення в Коломаку Мазепи як об'єкта для пошанування.

На початку 90-х рр. зросло зацікавлення Мазепою в Харкові; поет Іван Перепеляк, тодішній керівник Харківської обласної організації Національної спілки письменників України, в 1994 р. написав велику поему «Остання любов гетьмана» (про Мазепу та Мотрю Кочубеївну) з відчутним позитивом до гетьмана. Загалом події 1990-х — початку 2000-х років не викликали істотних конфліктів.

Після Помаранчевої революції голова облдержадміністрації Арсен Аваков розпочав вести на обласному телебаченні власну програму «Акценти». Одним із перших гостей цієї передачі 26 серпня 2006 р. став учитель із Коломака і активний прихильник встановлення пам'ятника Іванові Мазепі Олексій Шинкаренко. Губернатор наголошував, що в Коломаку вперше в Україні відкрили пам'ятний знак Мазепі, і висловлював підтримку прихильникам встановлення пам'ятника⁶²².

«Помаранчевий табір» із потужним медіаресурсом не залишився осторонь річниць подій 1708–1709 рр. До спроб «донести правду», долучилися журналісти та краєзнавці, але без жодних наукових ресурсів і належних аргументів. Боротьба за Мазепу була ідеологічною. Цікаво, що в опитуванні про найвизначніші постаті Харківщини (щодо Алеї слави харків'ян), який проводив ресурс «Главное», гетьман Іван Мазепа (постать, жодним чином не пов'язана з Харковом, лише з Коломаком в області) набрав чимало балів і посів четверте місце.

Водночас своє розуміння подій 1709 р. прагнула надиктувати й та частина місцевої влади, яка в східному регіоні також мала можливості для трансляції своєї позиції, — антипомаранчева, чия позиція базувалася на радянських стереотипах та імперсько-російській схемі бачення історії. Та й «помаранчеві» в Харкові були дуже амбівалентні за ідеологічними переконаннями, чимало прихильників демократичних змін були водночас прибічниками імперського бачення історичного минулого, у якому підносилися вірність слобожан царському уряду й участь у побудові імперії. Однак низка організацій місцевого козацтва прагнула увічнити Мазепу⁶²³.

⁶²² http://www.avakov.com/press/?page_id=6184&page_alias=akcents (переглянуто 18.07.2013).

⁶²³ Багато подробиць щодо цього та інших харківських подій довкола Мазепи див.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Мазепа_й_Харківщина (переглянуто 18.07.2013).

23 січня 2007 р. козацькі організації Харкова й Харківської області — Козацьке військо імені гетьмана Мазеви (В. Гітін), Союз козацьких організацій України (Ю. Шеїн, В. Казюта), Слобожанський козацький округ (Г. Гаджиєв), Харківський окремих козацький полк (В. Качанов), Міжнародне козацьке товариство імені Івана Сірка (Ю. Товстунов), Харківський козацький Слобідський полк (С. Потапов), Українське реєстрове козацтво (В. Лелиця, І. Закіпний) — звернулися до харківського мера Михайла Добкіна з пропозицією перейменувати узвіз Халтуріна на узвіз Гетьмана Мазеви, аргументуючи це участю козаків слобідських полків у походах під керівництвом Мазеви. 23 липня 2007 р. табличку з новою назвою узвозу козацькі організації вивісили самостійно, але через тиждень той вказівник було демонтовано владою. У листопаді 2009 р. Комісія з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища визнала це перейменування недоцільним, однак у квітні 2010 р. подала документи на перейменування узвозу Халтуріна на Соборний узвіз.

Цікавим моментом у всіх історіях є те, що одну з організацій українського козацтва в Харкові очолює Микола Мазепа, однофамілець гетьмана і популяризатор як цього історичного діяча, так і свого прізвища. Для своєї мети Микола Мазепа створив науково-дослідний центр козацтва імені гетьмана Мазеви та міжнародну організацію «Родина Мазеп». Амбіції цих установ істотні, про що було заявлено на початку листопада 2009 р.: будівництво пам'ятника Іванові Мазепі в Коломаку (на це було дано пожертву в 50 000 грн), перейменування харківської центральної площі Рози Люксембург на площу Івана Мазеви.

28 січня 2007 р., через чотири дні після звернення про узвіз Мазеви, отаман харківського козацтва Валерій Гітін звернувся до харківського міського голови Михайла Добкіна з пропозицією спорудити в Харкові пам'ятник Іванові Мазепі. Відповідь було дано через півтора року, 9 червня 2008 р., після засідання Комісії з топоніміки та охорони історико-культурного середовища, яку очолював секретар міськради Геннадій Кернес: «Визнати установку пам'ятника гетьману Мазепі в Харкові недоцільною» з такою мотивацією: нібито «договір Петрика (Петра Іваненка) з Кримом, схвалений Іваном Мазепою, припускав, що Харків повинен бути зруйнований дощенту». Це типова бюрократична відписка без доказової бази. Тому козацькі організації звернулися до Інституту історії Національної Академії наук України по роз'ясненню. Згідно з висновком старшого наукового працівника інституту В'ячеслава Станіславського, «відомі історичні дані не дають підстав для висновків про участь гетьмана Івана Мазеви в підготовці договору, підписаного Петриком (Петром Іваненком) з представниками Кримського ханства в травні 1692 року»⁶²⁴.

У Харкові зберігаються символічні речі, пов'язані з іменем Мазеви, зокрема в Харківському історичному музеї — прапор Мазеви, виготовлений майстрами Оружейної палати Москви десь у 1686–1688 рр., який спочатку призначався для Івана Самойловича, та Євангеліє, виготовлене на кошти гетьмана Мазеви. Ці раритети мають ідеологічне значення для популяризації імені гетьмана. Прапор гетьман Данило Апостол передав до Москви, а до радянської столиці Харкова старожитність потрапила внаслідок обміну культурними цінностями з Російською Федерацією і зберігалась у харківських музеях. Однак прапор був у досить жалюгідному стані, і за ініціативою адміністрації та за підтримки Юлії Тимошенко він був відправлений на реставрацію до Кракова у вересні 2007 р. З вересня 2008 р. прапор повернувся з реставрації й експонувався в Національному музеї історії України в Києві. 22 січня 2010 р. прапор остаточно повернули до Харківського історичного музею⁶²⁵, що було висвітлено як турботу прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. У Євангелії, виготовленому коштом Мазеви, ім'я та прізвище гетьмана на початку книжки затерті після проголошення анафемі.

⁶²⁴ http://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Мазепа_й_Харківщина (переглянуто 18.07.2013).

⁶²⁵ http://5.ua/rus/asearch/340/1/20722/?q_search=&ser_mid=-1 (переглянуто 19.07.2013).

Оприлюднення факту зберігання цієї пам'ятки відбулося 2002 р. під час виставки, присвяченої козацькому періоду історії міста в Харківському історичному музеї. Ці речі за відсутності пам'ятника гетьманові в Харкові вже слугують для підкреслення пам'яті й пошанування.

Спроби увічнити гетьмана Мазепу натрапили на істотний політичний опір, особливо від Партії регіонів, Комуністичної партії та низки проросійських організацій. Саме ці політичні сили формують більшість у місцевих органах влади й усіма силами заперечують українське національне бачення історії, аж до вандалських провокацій та дій. Рупорами цих сил є харківський міський голова 2006–2010 рр. Михайло Добкін (з 2010 р. — голова Харківської обласної державної адміністрації), депутат від Партії регіонів Дмитро Шенцев, голова «Русского блока» на Харківщині Геннадій Макаров та інші політичні й громадські діячі. Будь-яка ініціатива щодо вшанування нерадянських постатей українського національного пантеону викликає великий опір кід, залежних від згаданих осіб. Показна вірність радянським символам і всляка підтримка православної церкви Московського патріархату, де анафемовано Мазепу, мають демонструвати невдачі всіх ініціатив щодо вшанування Мазепи на території Харківської області.

Слід визнати і вплив сусідньої держави, Росії, що в рамках «культурних ініціатив» із нагоди річниці Полтавської битви профінансувала дві відверто пропагандистські й поверхові роботи з виразно радянськими штампами «зради Мазепи» та «великої перемоги російської зброї» — Івана Шаповалова та Володимира Духопельнікова⁶²⁶. Як опозицію до них до річниці Полтави Станіслав Ніколенко написав теж книжку про Полтавську битву⁶²⁷ з українського національного погляду.

Унаслідок зміни найвищої влади в Україні 2010 р. гуманітарна проросійська політика призвела до нівеляції харківського мазепинства, провідні ЗМІ опинилися під контролем місцевої влади. Однак загострення уваги до Мазепи втягувало цю гуманітарну проблему в широкий контекст, що вирізняло Харків і показувало його подібність до Києва, Полтави, Чернігова, де поставали питання про перейменування вулиць на честь Мазепи та встановлення пам'ятників гетьману. Триває процес націєтворення з пошуками героїв, комеморацією та ритуалами.

Однією з великих проблем історіографії мазепинського часу, а особливо щодо подій 1708–1709 рр., є брак, а то й відсутність джерел про безпосередні події на території слобідських полків та Гетьманщини. Загальні стереотипи про участь слобідських полків у баталіях чи про карально-репресивну систему російської влади обростають новими подробицями, замість письмових джерел на допомогу приходять вимисел фольклорного і книжного характеру. У пам'яті завдяки мас-медіа цей вимисел часто сприймається як істина, що має інструментальний характер у політиці комеморації, пошанування, нової героїзації. Ця «public history» щодо мазепинського часу через тривале замовчування і «нове» ставлення до гетьмана лише зростатиме. Це вигідно політичним діячам, краєзнавцям, журналістам, але йтиме повсякчас урозріз із «сумлінням історика», принцип опертя якого на письмове джерело, сформульований ще Леопольдом фон Ранке і неодноразово критикований, залишається основним. Водночас сам процес вигадування нових символів, ритуалів, пошанування є невимовно цікавим для дослідника.

З поширенням історичних знань перекази про події 1708–1709 рр. також набували розповсюдження. За народними переказами, підкріпленими риторикою підручника історії,

⁶²⁶ Шаповалов І. Полтавская битва. Слобожанский пролог Великой Виктории. — Харьков, 2009; Духопельников В. 300 лет Полтавской битвы. Как это было? — Харьков, 2009.

⁶²⁷ Николенко С. Полтавская битва. — Харьков, 2009.

шведські війська з Мазепою доходили в місцевості за десятки кілометрів від театру бойових дій. Мені особисто доводилося чути про таке в селищі Вільшана (біля Харкова): мовляв, саме в околицях Вільшани точилися запеклі бої «зі шведом», за мужність козаків нагородили звільненням від кріпацтва, а містечко назвали «Вільною шаною», Вільшаною тобто. Звичайно, цьому переказові не слід у жодному разі йняти віри.

Так само поширення набули перекази про покарання й репресії від царського уряду. Яскравою є розповідь краєзнавця з селища Старий Мерчик Павла Губського: «За мерчанськими переказами старожилів, російські війська, повертаючись із Полтавської битви через Мерчик 1709 р., шомполами побили старого Шидловського за люб'язність, з якою він прийняв шведів у своєму маєтку»⁶²⁸. Однак, вочевидь, історія з Шидловським — це історія арешту пізнішого часу (1711 р.) Федора Шидловського, що обросла непорозуміннями й вигадками.

Серед вигадок однією з найцікавіших є розповідь про Василя Гордієнка, буцімто базована на фольклорі, але без певної фіксації. Пошук героїв призвів до казусу. У селі Верхній Салтів Вовчанського району в червні 2009 р. (до 300-річчя Полтавської битви) було поставлено хрест на уявній могилі Василя Гордієнка. За абсолютно легендарним твердженням, після Полтавської битви «комісари» Петра I поглумилися над його могилою у Верхньому Салтові. Опис глумління такий: «Вже мертвого його викопали з могили, обезглавили і повісили на маслині, котра залишилася єдиним, але мовчазним свідком тих подій»⁶²⁹. Директор місцевого краєзнавчого музею Ніна Бражник зазначила, що таке «покарання» було лише за те, що Василь Гордієнко був сином кошового отамана Війська низового Запорізького Костя Гордієнка. Ці дані не мають жодного документального підтвердження, ба навіть зафіксованого фольклорного походження. У лютому 2010 р. за сприяння Вовчанської районної організації Українського реєстрового козацтва (отаман Кулінічев) було видано книгу «Салтівський отаман Василь Гордієнко і український гетьман Мазепа», яку неможливо знайти в харківських бібліотеках, але розрекламовану в ЗМІ, а козацький ватажок, неодноразово згаданий уже Микола Мазепа звернувся до гетьмана Анатолія Шевченка щодо нагородження авторського колективу. «Інтерес до книги визваний ще і тим, що і зараз у Верхньому Салтові проживають родичі салтівського отамана»⁶³⁰.

В історії навколо цього переказу є всього багато: і опис знущань, і політичне пошанування в річницю Полтавської битви, і дерево-пам'ятник, і неймовірний переказ про населений пункт, і продовження історії відомої археологічної пам'ятки Салтівського городища, і генеалогічна легенда про Гордієнків. Для дослідника політики пам'яті — це знахідка, для фахового історика — приклад фантазій, породжених черговою річницею.

Процеси формування ідеології української держави та пожвавлення націоналістичних сил відбуваються в умовах опору пострадянських еліт на сході й півдні України, у специфічних за своєю історією регіонах, де національний рух не займав провідних позицій протягом новітньої історії. Ідеться не лише про існування пострадянських кількох ідентичностей на цьому терені. Як не дивно це виглядає, але боротися «за Мазепу» переважно доводиться з органами обраної місцевої влади та потужними партійними й церковними структурами. У своїй основі більшість ініціатив щодо вшанування Мазепи зазнали фіаско, що, однак, не свідчить про їх нівеляцію чи припинення. Поширення націоналізму

⁶²⁸ Губський П. В. Сторінки історії. Старий Мерчик. — Харків, 1995. — С. 328. Губський роздумує, хто це міг бути з Шидловських, роблячи найнеймовірніші припущення.

⁶²⁹ Логвиненко Л. Молитва за Василя Гордієнка // Главное. — 13.06.2009. — № 24. Зважмо: матеріал з'явився напередодні святкування річниці Полтавської битви.

⁶³⁰ <http://glavnoe.ua/news/n44753> (переглянуто 31.10.2013).

в епоху глобалізації є аксіомою, як і зростання національної свідомості. Мазепа й мазепинці — важливий символ українського самостійництва, і продовження його комеморації в майбутньому — незаперечний процес. П'єр Нора зазначає про кінець політики пам'яті, інакшу роль репрезентацій історії, відрив історії від пам'яті, деритуалізацію сьогодення. Але щодо України приклади свідчать про протилежне. Про висновки в душі Нора можна буде говорити, щойно закінчатся бої довкола пошанування Мазепа, коли історія стане не ідеологічною дисципліною. Коли в крамничці в Коломаку можна буде купити жартівливий сувенір із зображенням Мазепа. Наразі ж «мазепинські» сюжети ще матимуть тривале продовження.

Коли розмірковувати про саму пам'ять та політику пам'яті щодо Мазепа на територіях колишньої Слобідської України, впадає в очі такий момент: баталії за пам'ять немов слугують продовженням подій і взаємовідносин на прикордонні протягом другої половини XVII ст.

Спалах пошанування гетьмана Мазепа після 1991 р. на території колишньої Слобідської України пояснюється формуванням незалежної держави та відповідної ідеологічної основи. Найбільшого масштабу це пошанування набуло під час президентства Віктора Ющенка, а особливо в 300-ту річницю вчинку гетьмана Мазепа та Полтавської битви — у 2008–2009 рр. Водночас активність проросійських сил виявилася дуже потужною. Продовження боротьби за Мазепу, як і українську ідентичність (а Мазепа — яскравий представник її символічного ряду), звичайно, потребує становлення інститутів громадянського суспільства, владних ініціатив і, хай це звучить утилітарно, намагання досягти туристичної принадності та економічного успіху. Місця слобожанського прикордоння, пов'язані з гетьманом, — це економічно відсталі регіони. Пошанування Мазепа здатне привабити туриста і пожвавити розбудову туристичної інфраструктури.

Іван Мазепа залишається однією з основних постатей українського національного дискурсу, а його суперечливість додає інтриги й шарму, що важко долається істориком і захоплює рядового споживача історичних знань як з позитивного, так і з негативного боку.

POSTMAZEPA

Для освіченого українця вже тривалий час Мазепа — постать позаісторична. Історичні докази та інтерпретації розбиваються не лише об «непорушність» національного міфу про гетьмана-державника, але й багато в чому об філософсько-екзистенційний та етичний контекст — бути незрозумілим загалу, «занадто розумним», у літньому віці пережити бурхливе кохання до значно молодшої, на схилі літ здійснити невимовно сміливий політичний чин, упасти жертвою «вічно втомленої країни своєї». Питання «зради» також уже набуло радше літературних рис. Будь-яка національна література, починаючи, напевно, з «Hermannschlacht» Кляйста і продовжуючи «Конрадом Валленродом» Адама Міцкевича, буде наполягати, що двоїстість, підступ, гра і врешті «зрада» задля досягнення свободи свого народу — радше благо, аніж негатив. Мазепине ім'я є політичним, у ньому виявляється ставлення до української державності, європейського вибору, тяжіння до пошуку пророків та героїв.

Відчуваючи на собі вплив «народницького дискурсу», я все ж не є і не був надто великим симпатиком гетьмана. Живучи на перманентному прикордонні, я повсякчас відшукував у ньому відразливі риси, хоча згаданий філософський контекст мене завжди вабив у цій постаті, надзвичайно привабливій для історика. Мазепа долав низку кордонів і прикордонь, його діяльність — поле широких інтерпретацій щодо простору Центрально-Східної Європи. «Околиця» (однак за територією — велика історична область) Слобідська Україна виявилася залученою до ширших просторових проблем саме в час гетьманування Мазепа. І пізніші дискусії щодо пошанування цієї постаті знову вводять регіон у ширший контекст українського націєтворення, подекуди запізнілого. Обрання цієї тематики для регіонального історика, який займається XVII—XVIII ст., — неминуча справа.

Хочу принагідно подякувати Науковому товариству імені Шевченка в Америці, що посприяло моїм студіям; доктору Віктору Горобцеві, який дав мені позитивну рекомендацію. Звичайно ж, особлива подяка доктору Юрієві Волошину, на семінарах якого я апробував тематику, Оксані Коваленко, знавчині полтавських старожитностей та коломацьких ґрунтів, Харківському історико-філологічному товариству та видавцеві Андрієві Парамонову. Велика подяка історикові Владиславу Яценку, який прочитав мій ще не вичитаний текст і дуже допоміг багатьма порадами.

Хочу повторити насамкінець: текст про Мазепу і Слобідську Україну не є остаточним, боротьба довкола цього гетьмана триває... і «розповідям про неспокій не буде кінця».

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АМГ* — Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук под ред. Н. А. Попова. — Разрядный приказ, Московский стол. — СПб., 1890–1902.
- АЮЗР* — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — СПб., 1863–1892.
- З епістолярної спадщини* / упор. та автор передмови В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1996.
- ІРНБУВ* — Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.
- Источники* — Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М.: Унив. тип., 1858–1859.
- Костомаров Н. И.* — *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования в восьми книгах. — Кн. 6. — Т. 15: Руина. Гетманство Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. Т. 16: Мазепа и мазепинцы — СПб., 1905.
- Листи* — Листи Івана Мазепи / упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002–2010.
- Малороссийский приказ* — Малороссийский приказ. Описи фонда № 229 Российского государственного архива древних актов. — М., 2012.
- Материалы Судиенко* — Материалы для отечественной истории. Издал М. Судиенко. — К., 1855–1856.
- Папков А. И.* Порубежье — *Папков А. И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. — Белгород, 2004.
- ПиБ.* — Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб.; М., 1887–2003.
- ПСЗРИ.* — Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание 1649–1825. — СПб., 1830–1831.
- Филарет.* — Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2004–2006.
- ЦДІАК України.* — Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
- Эварницкий Д. Источники.* — Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1902–1903.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аваков Арсен Борисович, голова Харківської облдержадміністрації 113, 114, 116
- Адлерфельт Густав, шведський воєнний історик, королівський камергер 11, 83, 86
- Аларт Людвіг Ніколай фон, саксонський дворянин, російський генерал 87, 107
- Александр Македонський, цар 86
- Александров Андрій, священник 77
- Алексеев Володимир Геннадійович, депутат Харківської обласної ради 111
- Алмазов Олександр Сергійович, історик 28, 30, 31
- Альбовський Євген Олександрович, історик 9, 15, 19, 24, 42, 61, 89
- Андерсон Бенедікт, англійський політолог, соціолог 103
- Андрій, мірошник, мешканець слободи Ворожба 44
- Анна Іоанівна, російська імператриця 92
- Апанович Олена Михайлівна, історик 64
- Апостол Данило Павлович, гетьман 61, 80, 87, 92, 117
- Арсеньєв Андрій, охтирський воевода 20
- Арсеньєв Федір Юрійович, воевода 15
- Ассман Аляйда, німецький історик 104
- Бабець Володимир Іванович, коломацький селищний голова 115
- Багалій Дмитро Іванович, історик, громадський діяч 21, 32–34, 55, 64, 73
- Байбуза Петро, мешканець с. Вільне 53
- Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович, історик, археограф 6, 36, 69, 101, 122
- Барабаш Яків Федорович, запорізький кошовий 17
- Бедряга, молдавський офіцер 94
- Безпалій Іван Федорович, наказний гетьман 18, 19
- Безуглий Михайло, отаман Сумського козацького полку, генерал-осавул 110
- Бичков Афанасій Федорович, історик, археограф, бібліограф 77
- Бібікова К. М., історик 66
- Білецький Василь, городовий отаман 80
- Білозір Оксана Володимирівна, співачка 109
- Білуха Надія, вчителька 103
- Бобрович Теофіл, шляхтич 26
- Бобровичі, рід 26
- Бовгиря Андрій Маркович, історик 79
- Богдан, благочинний Лебединського р-ну 108
- Богословський Михайло Михайлович, історик 57
- Богун Іван Федорович, козацький полковник 16, 17
- Бодянський Осип Максимович, філолог-славіст, історик 122
- Бондар Микифор, мешканець с. Пересічного 99
- Борисенко Володимир Йосипович, історик 29
- Борохович Михайло Андрійович, гадацький полковник 35, 73

- Бражник Ніна Михайлівна, директор історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» 119
- Бриль, інженер 82
- Бродський Єгор Кіндратович 26
- Брюховецький Іван Мартинович, гетьман 6, 23, 24, 32, 47, 55, 70, 73, 122
- Бугаєнки, родичі І. І. Перехрестова 73
- Бугаєнко Семен, старшина Гадяцького полку 73
- Булавін Дмитрій 66
- Булавін Кіндрат Опанасович, військовий отаман, керівник повстання 54, 65, 66, 67, 68, 72, 88
- Булавін Перфілій 66
- Булавін Федір 66
- Булавка Петро Михайлович, писар Чернігівського полку 78
- Булай, полонений татарин 58
- Бурковський Василь, чернігівський полковник 26
- Бурка Василь, челядник М. Васильовича 35
- Бутич Іван Лукич, історик, архівіст 49
- Буцький Матвій Петрович, новосанжарівський сотник 91
- Буцькі, рід 49
- Важинський Володимир Михайлович, історик 39, 41
- Василенко Юрій Павлович, підприємець, директор ТОВ «Василенків хутір» 115
- Василій, протоієрей 111
- Васильєв А. А., архівіст 89
- Васильєв Михайло див. Васильович Михайло
- Васильович Данило, син М. Васильовича 36
- Васильович Михайло, гадяцький полковник, наказний охтирський полковник, племінник І. С. Самойловича 29, 32–36, 43, 73, 76, 103, 107
- Вейнберг Леонід Борисович, історик 29
- Вейс Фрідріх 86
- Вейсбах Йоган-Бернгард, генерал, командувач Української дивізії 95
- Величко Самійло Васильович, козацько-старшинський літописець 18, 19, 24, 25, 37, 42, 43
- Верба Ігор Володимирович, історик 7
- Виговський Іван Остапович, гетьман 16–19, 25, 55
- Вишневецькі, магнати 45
- Войнаровський Андрій Іванович, осавул, племінник І. Мазепа 91
- Войтовицький Мусій, лебединський козак, поміщик 79
- Волинський (Волконський) Василь, стольник 32, 33
- Воліс Віллі, історик-краєзнавець 10, 88
- Волковський Григорій, писар П. Іваненка 55
- Волконський Григорій Семенович, воєначальник 46, 89
- Волконський Михайло Андрійович, воєвода і окольничий 77
- Волконський Олександр Григорович, воєначальник, князь 76, 77, 78
- Волошин Юрій Володимирович, історик 49, 81, 121
- Вольтер, письменник, історик, філософ 98
- Воробей Іван, посланець Я. С. Сомка 22
- Востоков Олександрович, історик 35, 49
- Гаджиев Гамзат Ібрагімович, отаман Слобжанського козацького округу 117
- Гагарін Матвій Петрович, московський комендант 69
- Гамалія Григорій Михайлович, лубенський полковник 37, 86
- Гамільтон, шведський генерал-майор 83
- Гаусман Гвідо, німецький історик 97
- Геннадій, ігумен Зміївського та Полтавського монастирів 25
- Георгієвський Григорій Петрович, історик 77
- Гербель Микола Васильович, поет-перекладач, літературознавець 89
- Герцик Григорій Павлович, наказний полтавський полковник 43, 69, 83
- Герцик Павло Семенович, полтавський полковник 44, 69, 70, 73, 74
- Гітін Валерій Григорович, письменник, психолог, отаман Козацького війська імені гетьмана Мазепа 117

- Гладкий Григорій, миргородський полковник 26
- Гладкий Матвій Іванович, миргородський полковник 16
- Гладкий Іван, охтирський полковник 19, 20
- Гнезділова Ольга Михайлівна, депутат Харківської обласної ради 111
- Гобсбаум Ерік, англійський історик 104
- Голіцин Василь Васильович, державний і військовий діяч, головнокомандувач російських військ 51, 63, 72, 73
- Голіцин Дмитро Михайлович, державний діяч, дипломат, київський губернатор 64, 65, 67, 69, 91, 94
- Голіцин Михайло Михайлович, генерал 96
- Голіцин Петро 92
- Головинський Петро, історик 9, 57, 58, 89
- Головкін Гаврило Іванович, канцлер Російської імперії 10, 46, 59, 70–72, 75, 76, 80, 81, 94
- Голубильченко Семен, колонтаївський козак 30
- Гольденберг Леонід Аркадійович, історик 87
- Гордієнко Василь, козак 119
- Гордієнко Кость Гордійович, кошовий отаман 49, 91, 119
- Гордіяш Олексій Петрович, голова Лебединської районної ради 109
- Гордон Патрік Леопольд, шведський і польський офіцер 57
- Горленки, рід 98
- Горленко Андрій Дмитрович, бунчуковий товариш І. С. Мазепи 98
- Горленко Лазар Федорович, прилуцький полковник 26
- Горобець Віктор Миколайович, історик 66, 68, 121
- Горобець Сергій, історик 60
- Городецький Хома, стайничий І. Мазепи 78
- Горошко Світлана Олександрівна, голова Лебединської районної ради 108
- Гречка, вільнянський отаман 48
- Гречка, коломацький сотник 93
- Григор'єв Іван, священник с. Пересічного 99
- Григор'єв Філка 28
- Грицай Сергій Михайлович, голова Лебединської райдержадміністрації 108
- Грицько, роменський сотник 91
- Грушевський Михайло Сергійович, історик, політичний діяч 6, 11, 14, 16, 17, 27
- Грушевський Олександр Сергійович, історик, історико-географ, літературознавець 78, 79
- Губський Павло Васильович, краєзнавець 119
- Гуджол Дем'ян, полтавський полковник 22
- Гурбанов Сейфаддін Аліїович, скульптор 115
- Гуров Василь Васильович, історик 26
- Гусак Іван, кошовий 55
- Гутник Іван, мешканець Лебедина 93
- Данилов Григорій, осавул 44
- Данилевич Василь Юхимович, історик 23, 24, 47, 51
- Делдін Вілім Вілімович, комендант Охтирки 82
- Дем'яненко Іван Якович, депутат Харківської обласної ради 111
- Джунковські, дворянський рід 102
- Дзинковський Іван, острогозький полковник 19, 21, 22
- Димитрій, священник с. Хухри 82
- Дмитро, переволочанський сотник 91
- Добкін Михайло Маркович, голова Харківської облдержадміністрації 117, 118
- Довгополий Іван, сотник 80, 81
- Долгоруков Василь Володимирович, військовий діяч, князь 67, 68, 88
- Долгоруков Григорій, путивльський воєвода 18, 19
- Долгоруков Григорій Федорович, російський дипломат 92
- Долгоруков Юрій Володимирович, полковник, князь 66
- Долгоруков Яків Федорович, військовий діяч, князь, білгородський воєвода 51, 58, 64, 65, 94
- Донець Іван, мешканець Котельви 52

- Донець Іван Степанович, кошовий отаман, колонтаївський полковник, 21, 23
- Донець-Захаржевський Григорій Єрофійович, харківський полковник 25, 27, 44, 53, 65
- Донець-Захаржевський Костянтин Григорович, ізюмський полковник 53
- Донець-Захаржевський Федір, харківський полковник 60, 61, 74
- Донці-Захаржевські, харківські полковники 60
- Дорош (Дмитрович), обозний 70
- Дорошенко Андрій Дорофійович, політичний та військовий діяч, брат П. Д. Дорошенка 24-26
- Дорошенко Г., сумський підприємець 106
- Дорошенко Дмитро Іванович, історик, політичний діяч 6, 26, 83
- Дорошенко Петро Дорофійович, наказний гетьман 21, 24-27, 30, 37, 55, 56
- Драгинич Ян, гетьман 29
- Драний Семен Олексійович, отаман Булавінського повстання 67, 68
- Драч Іван Федорович, поет, перекладач 106
- Дубенський, капітан 71
- Дуб'яга Іван, полковник 24, 25
- Дуб'яга Олександр, канцелярист 78
- Дубина Олександр, історик 79
- Дудченко Костянтин Матвійович 103, 106, 107
- Дука Іван, молдавський господар 29
- Дурови, поміщики 38
- Духопельніков Володимир Михайлович, історик 118
- Дядиченко Вадим Архипович, історик 7, 64
- Дяченко М., художник 10
- Еварницький Дмитро Іванович див. Яворницький Дмитро Іванович
- Ель Адам 22
- Енглунд Петер, шведський історик, археолог, філософ 10, 84
- Єкельчик Сергій Олександрович, канадський історик 104
- Єлизавета Петрівна, російська імператриця 84
- Ємельянов, думний дяк див. Українцев Ємельян Ігнатович
- Єнсен Альфред, шведський історик і журналіст 6
- Єремєєв Яків див. Яременко Яків
- Єсіпов Григорій Васильович, історик 79, 80, 88
- Єфименко Петро Савич, історик, етнограф 105
- Ждачиха, вдова 47
- Животовшанський Федір, козак 88
- Житецький Ігнат (Гнат) Павлович, історик, літературознавець 47
- Жичар Іван, ротмістр 77
- Жиян, молдавський офіцер 94
- Жогло Михайло, сільський отаман 35
- Жуковський Процик 47
- Журавель Григорій, мешканець с. Каплунівки 100
- Журавльов Денис Володимирович, історик 89, 90
- Жученко Федір Іванович, полтавський полковник, тесть В. Л. Кочубея 21, 22, 42, 43, 69, 70, 73
- Забіла Данило, бунчуковий товариш 72
- Забіла Петро, генеральний обозний 73
- Забузський Семен, козацький старшина 16
- Загоровський Володимир Павлович, історик 43, 44
- Закіпний Іван Васильович, отаман Українського реєстрового козацтва Харкова 117
- Залеські, брати, мешканці Лебедина 106
- Захаржевські див. Донець-Захаржевські
- Захар'яшевич Григорій див. Донець-Захаржевський Григорій Єрофійович
- Звір Андрюшка, злочинець 48
- Зеленський Дмитро Михайлович, лубенський полковник 44
- Зиновійв Климентій, мандрівний поет 42, 73
- Зюзін Олексій, путивльський воєвода 16
- Іваненки, рід 18, 42, 107
- Іваненко Петро, гетьман Ханської України 36, 48, 49, 54-56, 59, 70, 117
- Іваннікова Людмила Володимирівна, філолог, фольклорист 98

- Іванов І. В. 42
Іванович Григорій, полтавський обиватель 43
Іванченко Василь, охтирський козак 52
Івченко Сергій Іванович, ботанік 102
Ізмайлов Андрій Петрович, російський державний діяч, стольничий 92
Ілляшенко Максим, лубенський полковник, тесть М. Васильовича 34
Іскра Іван Іванович, полтавський полковник 18, 41, 42, 54, 56, 65, 69, 70–72, 114
Іскра Іван Якович, полтавський полковник, наказний гетьман, син Я. Острянина. батько І. І. Іскри 18, 19, 21, 27, 28, 46, 70
Іскра Явдоха, донька І. Я. Іскри 19
Іскри, рід 18, 42, 73
Казакова Вікторія Сергіївна, заступник голови Харківської обласної ради 111
Казюта В. І., отаман Союзу козацьких організацій України 117
Калачинський Дмитро, маршалок, зять І. Черняка 49, 91
Калединський, представник І. С. Самоїловича 28
Калиновський Мартин, польський шляхтич, кам'янецький каштелян 93
Кантемир Дмитро, молдавський та російський громадський діяч 8
Каплан-Гірей, кримський хан 93
Кашпелер Андреас, німецький історик 6
Карабут Герасим, острогозький сотник 18
Каразін Василь Назарович, вчений і громадський діяч, засновник Харківського університету 84
Карл XII, шведський король 5, 7–11, 41, 46, 60, 63, 75, 77–87, 91, 92, 98, 100, 102, 107, 110, 111
Карпо, шуряк І. Перехреста, родоначальник роду Карпових 48
Карпови, рід 48
Катерина I, російська імператриця, дружина Петра I 79
Катерина II, російська імператриця 88, 102
Качанов В., отаман Харківського окремого козацького полку 117
Квітка Іван Григорович, ізюмський полковник 98
Квітка Ілля Іванович, історик 9, 98
Квітки, рід 103
Кентржинський Богдан Антонович, дослідник історії України, політичний діяч, публіцист, журналіст 8, 86
Кернес Геннадій Адольфович, секретар Харківської міської ради 117
Кирило, приказний Григорія Гамалії 37
Кириченко Федір, боровенський козак 75
Кисіль Адам, політичний і державний діяч 30, 45
Кікін Василь Петрович, стольник, полковий воевода, посол 18
Клейнміхель Микола, поміщик, історик 100
Климчук Микола Миколайович, історик, перекладач 104, 106
Клівш Іван, ізюмський козак 52
Клосинський Ян, державець «полтавський і богацький», чиновник-організатор селітряного промислу 15
Ключевський Василь Йосипович, історик 7, 51, 95
Кляйст Генріх фон, німецький письменник 121
Кобиляцький Василь, писар 69
Ковалевська Ольга Олегівна, історик 5, 36
Ковалевський Євграф Петрович, державний діяч 99
Ковалевський Максим, батько М. М. Ковалевського 99
Ковалевський Максим Максимович, соціолог, історик, юрист 99
Коваленко Оксана Валентинівна, історик, археолог 42, 121
Кованько Петро, сотник, полтавський полковий суддя, племінник І. І. Іскри 69, 72, 91, 93
Кодинець Леонтій, каплунівський сотник 99
Кольцов-Масальський Іван Михайлович, російський воевода, князь, генерал 59
Кондратьєв Андрій Герасимович, сумський полковник 44, 51, 54, 67

- Кондратьєв Герасим, сумський полковник 19, 22, 24, 26, 27, 30
- Кондратьєв Роман Герасимович, охтирський полковник 44, 54
- Кондратьєв Тимко 28
- Конецпольський Станіслав-Ян, польський магнат 70
- Конецпольські, магнати 45
- Кониський Георгій, письменник, педагог, церковний і культурний діяч, архієпископ 13
- Корниленко Іван, мешканець Мерефи 47
- Корнилович Олексій, мешканець Мерефи 47
- Корнієнко Олег Миколайович, історик, бунчуковий товариш Сумського слобідського козачого полку 9, 106, 108
- Косагов Григорій Іванович, генерал 19, 20, 22, 23, 30, 37, 43, 44
- Костенко Ліна Василівна, письменниця 18
- Костомаров Микола Іванович, історик, громадський діяч 6, 29–33, 36, 38, 46, 47, 57, 58, 67, 72, 78, 79, 83, 86, 87, 105, 122
- Котленко Яків, сотник 21
- Кочегаров Кирило Олександрович, історик 39
- Кочубеївна Мотря, донька В. Л. Кочубея 114, 116
- Кочубеїха Любов Федорівна, дружина В. Л. Кочубея, донька полтавського полковника Ф. І. Жученка 41, 114
- Кочубей Василь Леонтійович, державний діяч, генеральний писар і генеральний суддя Війська Запорізького 19, 21, 27, 28, 41, 42, 45, 54–56, 69, 70–73, 114
- Кравцов Дмитро Овсійович, історик 5
- Кравченко Володимир Васильович, історик 5, 6
- Кравчук Петро, канадський українець, комуніст 7
- Красноперич (Красноперченко) Іван, полтавський полковий суддя 47, 70
- Кривошея Володимир Володимирович, історик 26
- Криса Тимофій, отаман 48
- Крман Данієл, словацький церковний та суспільно-політичний діяч 10
- Кропотов, майор 68
- Кротов Павло Олександрович, історик 84, 89
- Крузе Карл Густав, шведський генерал 82, 110
- Крупницький Борис Дмитрович, історик, освітній діяч 11, 66, 68, 85
- Крєкшин (Крекшин) Петро Никифорович, чиновник, історик 80, 84, 86, 102
- Кублицький Кость, полтавський полковник 25
- Кудін Яків, челядник П. М. Булавки 78
- Кудря Кіндрат 48
- Куколь Степан (Хомич?), білопільський сотник 53, 92
- Куколь Федір, канцелярист 92
- Куколь Федір Іванович, острогозький полковник 65
- Куколь Хома Федорович, осадчий Білопілья 92
- Куколь-Яснопольський Андрій Федорович, син Ф. С. Куколь-Яснопольського 92
- Куколь-Яснопольський Федір Степанович, білопільський сотник 91, 92
- Кулаковський Петро Михайлович, історик 14, 15, 45, 46
- Куликова Вікторія Федорівна, історик 75
- Кулінічев, отаман Вовчанської районної організації Українського реєстрового козацтва 119
- Купрейчик Ірина Валеріївна, народний депутат України 109
- Курган Жадан, полтавський козак, харківський отаман над міщанами 46
- Куропата Марина Олександрівна 42
- Кучменко Хома, злочинець 48
- Кушнар'єв Євген Петрович, голова Харківської облдержадміністрації 113
- Лаврент'єв Савелій, козак 37
- Лавров Олександр Сергійович, історик 51
- Лазаревський Олександр Матвійович, історик 6, 18, 30, 34, 37, 42, 46, 47, 51, 73
- Лебедев Амфіян Степанович, історик, богослов 99

- Левенець Іван Прокопович, полтавський полковник 42, 46, 76
- Левенець Прокіп, полтавський полковник 76, 87
- Левицький Орест Іванович, історик, етнограф, письменник 48
- Лелиця В., отаман Українського реєстрового козацтва Харкова 117
- Лесевицький Леонтій, суддя 82
- Лесевицький Олексій Леонтійович, охтирський полковник 94, 96
- Лещенко Світлана Григорівна, заступник голови Лебединської райдержадміністрації 109
- Лещинський Станіслав, король польський і великий князь литовський 78
- Лиман Ігор Ігорович, історик 49
- Литвин Федір, мешканець Полтави 48
- Логвиненко Леонід, журналіст 119
- Ломиковський Іван Васильович, генеральний обозний 78
- Луговий Роман Сергійович, археолог 42
- Лукомський Георгій Крескентійович, архітектор, історик мистецтва 100
- Львов, лейб-гвардії сержант 36
- Львов Петро, князь 44
- Люксембург Роза, революціонерка 117
- Ляшенко Іван, охтирський козак 53
- Мазепа Микола Миколайович, директор Харківського науково-дослідного інституту козацтва 107, 117, 119
- Макаров Геннадій Васильович, голова партії «Русский блок» в Харківській області 118
- Макогон Влас, мешканець Харківського повіту 55
- Манжос Хома, роменський сотник 92
- Маркевич Микола Андрійович, історик, етнограф, письменник 81, 105
- Маркевич Олексій Іванович, історик 34
- Маркович Яків Андрійович, генеральний підскарбій 73, 96
- Мартем'янов Павло, охтирський воєвода 27
- Мартос Олексій, історик, літератор та інженерний офіцер 5
- Марченко Каленик, мешканець Харкова 48
- Маслійчук Володимир Леонтійович, історик 9, 17, 23, 25, 47, 49, 52, 63, 95, 98
- Матвіїшина Жанна Миколаївна, географ 42
- Матюша, сотенний старшина 80
- Мацьків Теодор Іванович, історик 83
- Медуниця, Олег Васильович, заступник голови Сумської облдержадміністрації 107, 108
- Мелеченко Федір, мешканець с. Пересічного 99
- Меншиков Олександр Данилович, державний і військовий діяч, генералісимус 39, 59, 62, 65, 69, 71, 75, 77–80, 82, 83, 85–88, 94, 95, 105, 107
- Меншиков Петро-Лука, син О. Д. Меншикова 79
- Миколай, благочинний Лебедина і Лебединського р-ну 109
- Миколай, коломацький священик 113
- Милашенко Григор, мешканець Полтави 48
- Михайлов Кондратій, запорожець 55
- Михайлов Федір, гадяцький полковник 26
- Мицик Юрій Андрійович, історик 30, 47
- Міллер Дмитро Петрович, історик 34, 94
- Мільчев Володимир Іванович, історик 59
- Мінаков Станіслав Олександрович, поет, публіцист 111
- Місюра Лучко, мешканець Харкова 25
- Міцкевич Адам, польський поет, публіцист 121
- Многогрішний Дем'ян Гнатович, наказний гетьман 6, 27, 32, 47, 122
- Мовчан Федір, «кінний» полковник 26
- Мокієвські, рід 26
- Мишлаєвський Олександр Захарович, військовий діяч, історик 50
- Молтусов Валерій Олексійович, історик 89
- Надаржинський Тимофій Васильович, протоієрей, духівник Петра I 70, 94
- Наливайко Северин, козацький ватажок 105
- Нахименко Андрій, охтирський міщанин 48
- Нахимова, мешканка Полтави 48
- Неблядін Григорій, ватажок козацького повстання 17

- Невілль Фуа де ла, французький дипломат 51
- Неплюев Леонтій Романович, військовий та державний діяч, боярин 34, 51
- Никанор, ченець 69
- Нікітенко Олександр Васильович, літературний критик, цензор 101
- Ніколенко Станіслав Анатолійович, юрист 112, 118
- Новомбергський Микола Якович, історик права і медицини, економіст, громадський і політичний діяч 45
- Нора П'єр, французький історик 97, 98, 104, 120
- Нурдберг (Нордберг) Єран (Йоран), біограф Карла XII 83, 86
- Обидовський Іван Павлович, наказний гетьман, племінник І. С. Мазепа 34, 36, 38, 60
- Оглоблин Олександр Петрович, історик 7, 8, 10, 11, 12, 32, 33, 36, 38, 42, 48, 49, 51, 54, 55, 64
- Озерський Афанасій 36
- Окіншевич Лев Олександрович, історик права 13
- Окладний Михайло, художник 103
- Олександр, священик с. Михайлівки 108
- Олексій, син Петра I, царевич, 69, 79, 82
- Опоченко, вїйт Шептаківської волості 78
- Оржицький Ігор Олександрович, філолог 5
- Орлик Пилип Степанович, гетьман 50, 69, 73
- Орновський Іван, український поет 60
- Осипов Федір, охтирський полковник 10, 28, 46, 50, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 80
- Осипович Федір див. Осипов Федір
- Острянин (Остряниця) Яків, український військовий діяч, гетьман 14, 15, 17, 18, 19, 42, 46, 70
- Острянина Палажка, вдова гетьмана Якова
- Острянина 14
- Охтирський Лук'ян 53
- Павленко Сергій Олегович, історик 8, 9, 44, 70, 92, 98
- Падалка Лев Васильович, статистик, історик, археолог, етнограф 45
- Палій Семен, білоцерківський полковник 71, 98
- Паллі Хельдур Евальдович, історик 61
- Папков Андрій Ігорович, історик 14, 15, 41, 45, 46, 70, 122
- Парамонов Андрій Федорович, видавець 112, 121
- Пархоменко Володимир Олександрович, історик 27
- Пархоменко О. Г. 42
- Пархоменко Федір, мешканець Мерефи 47
- Паткуль Йоганн Рейнгольд, ліфляндський дворянин 8
- Патрік Гордон Леопольд, російський військовий діяч 28
- Пащенко Петро Петрович, краєзнавець 115
- Пеколіцький, писар Шептаківської волості 78
- Перепеляк Іван Михайлович, поет 116
- Перехрест (Перехрист) Іван Якович 48
- Перехрестов Данило Іванович, син І. І. Перехрестова, охтирський полковник 64
- Перехрестов (Перехрест) Іван Іванович, охтирський полковник, син І. Я. Перехреста 28, 35, 43, 44, 51, 52, 64, 70, 73, 74, 94, 99, 100
- Перехрестова (Перехрестова) Килина, дружина І. Я. Перехреста 48
- Пестриков Федір Тимофійович 21
- Петре, шведський хорунжий 85
- Петрик див. Іваненко Петро
- Петро I, російський імператор 5, 7, 9, 10, 25, 36, 57, 58, 61, 63, 65, 66, 68, 71, 75, 77–80, 82–88, 92, 95, 100–108, 111, 119, 122
- Петухов В. Г., тренер 115
- Плежниченко Яким, сумський козак 52
- Плохинський Михайло Мелетійович, історик 39
- Плохій Сергій Миколайович, історик 97, 102, 106
- Познанська Катерина, дружина М. Ковалевського, мати М. М. Ковалевського 99
- Покроєва Любов Денисівна, депутат Харківської обласної ради 111
- Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна, історик 32
- Полторацька Л. 29

- Полуботки, рід 34
Полуботок Андрій Павлович, син П. Л. Полуботка 36
Полуботок Павло Леонтійович, наказний гетьман 36, 73, 103
Полуботок Яків Павлович, син П. Л. Полуботка 36
Полугер Тимофій, запорізький отаман 78
Полянські, поміщики 38
Понятовський Станіслав, мазовецький воєвода 86
Попов Ніл Олександрович, історик 122
Портнов Андрій Володимирович, історик 113
Поссе Кнут, шведський воєначальник, полковник 77
Потапов С., отаман Харківського козацького Слобідського полку 117
Прокопов Федір, сумський козак 52
Прокопов Яцько, син Ф. Прокопова 52
Проскурін Володимир Станіславович, депутат Харківської обласної ради 111
Пушкар Мартин Іванович, полтавський полковник 15, 17–19, 47
П'ятницька С. М., історик 51
Рагузинський Сава, іллірійський граф, негоціант, дипломат 95
Раєвський Михайло, майор 36
Ракоці Ференц II, князь Трансільванії 8
Ранке Леопольд фон, німецький історик 118
Рейнжер Теренс, історик 104
Ренне Карл Евальд, генерал 80, 82, 83, 84, 85
Репан Олег Анатолійович, історик 53
Реута Олександр Дмитрович, отаман Сумського слобідського козацького полку 106, 108
Репнін Борис Олександрович, білгородський воєвода 23
Рилєєв Кондратій Федорович, поет, декабрист 9, 101
Римар, донощик 92
Ромодановський Андрій Григорович, державний і військовий діяч, воєвода, син Г. Г. Ромодановського 24
Ромодановський Григорій Григорович, білгородський воєвода, князь 18–28
Рославець Петро, стародубський полковник 29, 30
Рубан Прокіп, харківський сотник 59
Рябцев В., історик 60
Рядченко, челядник М. Васильовича 35
Савич Семен, генеральний писар 92
Сагайдачний Григорій, кошовий отаман 52
Сагановіч Генадзь Мікалаєвіч, білоруський історик 61
Самойлович Григорій Іванович, чернігівський полковник, син І. С. Самойловича 35
Самойлович Іван Самійлович, гетьман 6, 26–35, 39, 43, 47, 49, 56, 71, 107, 117, 122
Самойлович Михайло див. Васильович Михайло
Самойлович Параска, донька гетьмана 39
Сас Іван Семенович, острогозький полковник 28
Саф Гірей, кримський хан 55
Свердлов Яків Михайлович, політичний і державний діяч, революціонер 113
Святайло Іван, священник 69, 72
Селіванов Олександр Федорович, історик, громадський діяч, письменник, педагог 36, 107
Селім Гірей, кримський хан 55
Сербин Войца Станіславович, переяславський полковник 26
Сербин Іван Федорович, лубенський полковник 26
Сергєєв Кирило, отаман містечка Сенчі 78
Середа Остап Володимирович, історик 5
Ситий Ігор Михайлович, історик 70
Сіножатський Криштоф, чернігівський хорунжий 45, 46
Сірко Іван Дмитрович, кошовий отаман, харківський полковник 23–25, 47, 70
Скоробагатько Іван 19
Скоропадський Іван Ілліч, гетьман 49, 70, 75, 80, 81, 85, 87, 89–92, 94, 95
Скотченко Данило, колонтаївський козак 47
Скрипник Михайло, мешканець Охтирки 27

- Скуратов Петро Дмитрович, державний і військовий діяч, стольник 18
- Сліпченко Іван, коломацький козак 51
- Слюсарський Антон Григорович, історик 10, 89
- Сніжко, полтавський мешканець 43
- Сокирко Олексій Григорович, історик 63, 90
- Соловійов Сергій Михайлович, історик 7, 69, 71
- Соломон, ченець 36
- Сомко (Сомківна) Ганна, перша дружина Б. М. Хмельницького, сестра Я. С. Сомка 19
- Сомко Яким Семенович, наказний гетьман 20, 22
- Сопченко Григорій, сумський козак 30
- Срезневський Ізмаїл Іванович, філолог-славіст, палеограф, етнограф 9, 98
- Сталін Йосип Віссаріонович, державний, політичний і військовий діяч 10, 115
- Станіславський В'ячеслав Володимирович, історик 8, 37, 54, 117, 122
- Стецько, новохворощанський сотник 91
- Стецюк Катерина Ісаківна, історик 22
- Стефан, протоієрей 111
- Столяр Стефан, мешканець Охтирки 48
- Стремоухови, поміщики 38
- Стрешньов Тихон Микитович, боярин 59
- Стрижевський Степан, борovenський сотник 53
- Стрижко Леонід Петрович, депутат Харківської обласної ради 111
- Струкевич Олексій Карпович, історик 66, 68
- Субтельний Орест Мирославович, історик 8
- Судієнко Михайло Йосипович, археограф, колекціонер історичних документів 85, 87, 91-95, 122
- Сумцов Микола Федорович, літературознавець, етнограф 81
- Сухотін Василь, харківський воєвода 21
- Таїрова-Яковлева Тетяна Геннадіївна, історик 8, 46, 52, 53, 57, 63, 64, 65, 76
- Танський Антон Михайлович, полковник 94
- Танський Іван, полковник 77
- Таранушенко Стефан Андрійович, мистецтвознавець, музейник 105
- Таращенко Данило, глухівський обиватель 78
- Тарбеєв Григорій, колонтаївський воєвода 20
- Тарле Євген Вікторович, історик 10, 87, 111
- Татарчук, лебединський сотник 102
- Таубе, шведський полковник 110
- Твердохлібов Олександр Дмитрович, учитель, краєзнавець 81
- Тев'яшов Іван Іванович, воєвода, острогоський полковник 65, 67
- Тев'яшова Наталія Михайлівна, дружина К. Ф. Рилєєва 101
- Тев'яшови, дворянський рід 101
- Тетеря Павло Іванович, гетьман 47
- Тимофійович Лук'ян, кошовий 59
- Тимошенко Юлія Володимирівна, прем'єр-міністр України 117
- Тичина Владислав Євгенійович 103, 106, 107
- Ткаченко Борис Іванович, письменник, краєзнавець 106, 107, 109, 110
- Ткаченко Максим Борисович, голова Лебединської райдержадміністрації, син Б. І. Ткаченка 109
- Товстунов Юрій Михайлович, отаман Міжнародного козацького товариства імені Івана Сірка 117
- Тодійчук Ольга Веніамінівна, історик 46
- Толбатов Валерій Миколайович, заступник голови Сумської обласної ради 108
- Толстой Михайло Михайлович, граф 34
- Томашевський Андрій, лебединський мешканець 26
- Томашівський Стефан (Степан), історик і політик 86
- Третьцький Василь Пилипович, політик 113
- Троян Анатолій Григорович, лебединський міський голова 108
- Тургенєви, поміщики 38
- Турянський Ілляш 47
- Тяпкін Василь Михайлович, дипломат 29
- Удовиченко Василь, недригайлівський сотник 24
- Удод Анатолій Васильович, педагог, історик, поет 110

- Українець Андрій, поет, краєзнавець 115
Українцев Ємельян Ігнатович, державний діяч, думний дяк 52
Уманець Михайло, полковий осавул 64, 65
Уманець Федір Михайлович, історик, громадський діяч 6
Уманов Йоан, священник с. Каплунівки 100
Унковський Василь, царський посланець 15, 16
Усенко Олег Григорович, історик 66, 68
Устрялов Микола Герасимович, історик 25, 36, 51, 61, 84, 101
Ушаков Андрій, капітан 67, 77, 78
Ушаков С. С. 21
Федір Олексійович, російський цар 30
Федосов Дмитро Геннадійович, історик-документаліст 5, 28
Феодосій, ректор Києво-Могилянської академії 35
Фесенко Крат, мешканець с. Будищ 47
Філарет (Гумілевський Д. Г.), архієпископ, історик 20, 21, 23, 25, 34, 49, 51, 52, 68, 76, 80, 82-84, 88, 89, 94, 100, 102, 105, 107, 122
Флоря Борис Миколайович, історик 16, 17
Фомін Степан, сотник див. Куколь Степан
Фуко Мішель, французький філософ, історик 104
Функ, полковник 77
Ханенко Михайло Степанович, військовий і державний діяч 27
Харченко Іван, колонтаївський козак 47
Хмельницький Богдан Михайлович, гетьман 14, 15, 16, 17, 19, 31, 56, 59
Хмельницький Данило Богданович, син Б. М. Хмельницького 19
Хмельницький Юрій Богданович, гетьман, син Б. М. Хмельницького 13, 20, 21, 29, 55
Хитрово Федір, пугивльський воєвода 18
Хоменко Степан, сотник див. Куколь-Яснопольський С. Ф.
Цветков Сергій Едуардович, історик, популяризатор науки 110-112
Цейтлін Олександр Григорович, літературознавець 101
Циганок Ольга, перекладач 79
Чаєв Микола Сергійович, історик 66
Цимбаліста Настя, мешканка Полтави 48
Чалий Валерій Григорович, підприємець 110
Чалий Конон, мешканець Пересічного 99
Чарниш Іван Федорович, гадяцький полковник 81
Чендев Юрій Георгійович, географ 42
Чернігівець Яків Степанович, балаклійський полковник, отаман 20, 47
Черняк Іван Леонтійович, полтавський полковник 49, 91
Черняк Леонтій, полтавський полковник 49
Черняк Пилип Леонтійович, харківський наказний полковник 49
Черняки, рід 49
Чижевський Н. 26
Чікалін Руслан Андрійович, історик 97
Чухліб Тарас Васильович, історик 8, 27, 60
Шаповалов Іван Іванович, історик 83, 112, 118
Шафіров Петро Павлович, канцлер 94
Шаховської Олексій Іванович, російський державний діяч, князь, 92
Шевеха Андрій, біженець 68
Шевченко Анатолій Іванович, гетьман Українського реєстрового козацтва 119
Шевченко Тарас Григорович, письменник, художник 104, 106
Шевченко Федір Павлович, історик 46
Шеїн Ю. В., отаман Союзу козацьких організацій України 117
Шенцев Дмитро Олексійович, народний депутат України 118
Шереметьєв Борис Петрович, воєначальник, дипломат, білгородський воєвода 51, 54, 56-58, 60, 61, 65, 77, 86, 88, 93
Шереметьєв Федір Петрович, російський боярин 39
Шидловський Лаврентій Іванович, ізюмський полковник 89
Шидловський Сергій Іліодорович, державний та громадський діяч 61, 93, 95

- Шидловський Федір Володимирович, слобідський бригадир 46, 60-62, 64-68, 76, 82, 87, 89, 90, 93-95, 119
- Шидловські, рід 65, 93, 119
- Шилов Федір див. Шидловський Федір Володимирович
- Шиманов Андрій Львович, історик 81
- Шинкаренко Олексій Артемович, вчитель, краєзнавець 113, 114, 116
- Ширин-бей 51
- Ширкови, поміщики 38
- Шкарабка Семен, лебединський сотник 26
- «Шукурпа» Гадяцький, сотник 24
- Шумило Сергій Вікторович, історик 109
- Шутой Веніамін Юхимович, історик 10, 77, 78, 83, 86, 87, 88, 111
- Щербина Йосип, печенізький сотник 93
- Юлленкрок (Гілленкрок) Аксель, шведський воєначальник 86
- Юркевич Віктор Дмитрович, історик 16, 17, 21, 46
- Ющенко Віктор Андрійович, державний і політичний діяч, президент України 12, 106, 107, 110, 113, 120
- Ющенко Петро Андрійович, народний депутат України 113
- Ющенко Ярослав Петрович, заступник голови Харківської облдержадміністрації 113
- Яворницький Дмитро Іванович, історик 30, 37, 38, 52-56, 58, 59, 72, 93, 122
- Яковлев Петро див. Яценко Петро
- Яковлев Трохим, осавул 67
- Яковлева Тетяна Геннадіївна див. Таїрова-Яковлева Тетяна Геннадіївна
- Якубинський див. Яценко Петро
- Ян-Казимир, польський король 16
- Ян Собеський, польський король 36
- Яременко Яків, лохвицький сотник 78
- Ясинський Варлаам, церковний діяч, митрополит 54
- Яснопольський Федір Степанович див. Куколь-Яснопольський Ф. С.
- Яценко Владислав Борисович, історик 121
- Яценко Петро, свояк священника І. Святайла, учасник доносу на І. С. Мазепу 69, 70, 72, 94
- Яцюк Сергій Миколайович, голова Коломацької райдержадміністрації 114
- Charkowski, полковник 60
- Chynczewska-Hennel Teresa, польський історик 17
- Czyżewski A. 81
- Hausmann G. див. Гаусман Гвідо
- Kamenski A. 102
- Kroll P. 17
- Nagielski Mirosław, польський історик 17
- Ornowski J. див. Орновський Іван
- Petliura 97
- Plokyh Serhii див. Плохій Сергій Миколайович
- Shebelist S. 97
- Stobieck R. 81
- Subtelny O. див. Субтельний Орест Мирославович, історик
- Toborka T. 81
- Zacharzewski див. Донець-Захаржевські
- Zacharzewski Teodor див. Донець-Захаржевський Федір
- Zamknione Maria 60
- Zaszkilniak I. 81

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Аге, м. 60, 61
Азія 8, 86, 87
Азов 57, 58, 63, 66, 79
Азовська губернія 63, 64
Айдар, р. 66
Алист, м. 61
Америка 121
Архангельськ, м. 64
Ах'я, м. див. Аге, м.
Балаклійський полк 47
Батурин, м. 29, 36, 37, 39, 54, 57, 73, 75, 104, 107
Бахмут, м. 65, 66, 68
Бахмут, р. 66
Бахчисарай, м. 29
Бендери, м. 90
Берестова, р. 52, 58
Биків, с. 22
Білгород, м. 15, 20, 21, 46, 53, 55, 57, 59, 72, 79, 82, 111
Білгородська лінія 33
Білгородський полк 23, 24, 33
Білгородський розряд 63, 64, 68
Білопілля, м. 92
Білорусь 61, 62, 95
Богодухів, м. 48, 68, 71, 72, 85, 87, 88
Боровеньки, с. 79
Боровка, р. 102
Боромля, р. 16
Брусовиці, с. 39
Будище, с. 28, 47, 48, 87, 91
Буймер, с. 34
Буцький брід 96
Валки, м. 15, 21, 25, 42, 43
Валківський район 43, 112
Валуйки, м. 57, 67, 68
Варва, м. 19, 70
Варшава, м. 6, 45
Василівка, с. 103
Велика Росія див. Росія
Велике князівство Литовське 14, 61
Великий Устюг 36
Великописарівський р-н 15
Веприк, м. 9, 10, 62, 79, 82, 89
Верхній Салтів, с. 119
Високопілля, м. 42, 43, 112
Вільшана, м. (Сумський полк) 18, 23, 24, 45
Вільшана, слобода (Харківський полк) 21, 119
Вільшанка, р. 41
Вітебськ, м. 72
Вовчанський район 119
Водолага, м. 44, 93
Водолаги 48
Волково, с. 39
Вольний, м. див. Вольний, с.
Вольний, с. 15
Ворожба, слобода 44
Вороніж, м. 57, 79, 88, 102, 111
Воронезька губернія 29, 34, 101
Ворскла, р. 10, 15, 25, 42, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 88
Гаврилівка, с. 102
«Гадяцький повіт» 23
Гадяцький полк 14, 34, 44, 46, 53, 57, 73, 79
Гадяч, м. 17, 19, 21-26, 28, 34, 35, 53, 56

- Галац, місто і порт 5
 Гетьманщина 8, 9, 11-20, 23, 26-31, 33, 38, 39, 43, 44, 50, 51, 54-56, 59, 61-67, 69, 70, 72, 73, 77, 79-82, 90, 91, 94, 95, 97, 98, 108, 112, 118
 Глухів, м. 23, 39, 75, 78, 79, 92, 104
 Говтва, с. 20
 Городнє, м. 11, 80, 83, 84, 85, 86, 94, 102, 110-112
 Городня, р. 84
 Грунь, с. 18, 21, 22, 34, 39
 Губарівка, с. 87
 Дергачівський район 102
 Дерптський повіт 61
 Диканька, с. 24
 Дике поле 13, 15, 45, 50
 Дніпро, р. 20, 26, 29, 32, 33, 37, 38, 55, 58, 59, 90
 Дон, р. 13, 17
 Донецьк, м. 97
 Донська республіка 66, 68
 Ерестфер, м. 60
 Естонія 61
 Європа
 Північна 89
 Східна 8, 42, 60, 90
 Центральна-Східна 11, 62, 121
 Жеребець, р. 66
 Жуки, с. 47
 Запоріжжя див. Запорізька Січ
 Запорізька Січ 8, 20, 23, 30, 34, 36, 44, 45, 47, 48, 52-54, 56, 59, 72, 75, 76, 93
 Зіньків, м. 21
 Зіньківська сотня 53
 Зміїв, м. 18, 21, 48, 56, 76, 88
 Івниця, с. 39
 Ізюм, м. 67, 76, 88
 Ізюмська лінія 30, 42, 44, 50
 Ізюмський полк 55, 57, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 76, 89, 93
 Казикармен, м. 48, 57, 59, 93
 Кам'яне, м. 18, 26, 36
 Кам'яний Затон, фортеця 59
 Кам'янка, с. 49
 Канів, м. 23, 104
 Каплунівка, с. 99, 100
 Капустинець, с. 35
 Катеринославське намісництво 45
 Київ, м. 29, 97, 117, 118
 Київська губернія 63
 Кільчень, р. 52
 Кобеляки, с. 22
 Ковжин 42
 Кодак, м. 52
 Козацька діброва 27
 Козельський повіт 38
 Коливань 61
 Коломак, смт 41-45, 51, 70, 79, 80, 85-87, 94, 95, 112-117, 120
 Коломак, р. 30, 41-44, 56-58, 69, 71, 95, 115, 116
 Коломацька сотня 45
 Коломацький район 113, 114
 Колонтаєва гребля 16
 Колонтаїв, м. 18, 20, 21, 47, 87, 94, 102
 Конотоп, м. 27, 39
 Корсунь, м. 23
 Костянтинів, м. 18, 27, 46, 93
 Костянтинове, с. 37
 Котельва, м. 10, 11, 21, 22, 24, 52, 54, 79, 80-82, 87, 95
 Краків, м. 117
 Красна, р. 66, 68
 Красне, с. 39
 Краснокутськ, м. 23, 71, 76, 79, 80, 83-87, 94, 95, 110-112
 Краснокутський район 102
 Красноярськ, м. 36
 Кременчук, м. 45
 Крива Лука, урочище 67
 Крим див. Кримське ханство
 Кримське ханство 11, 14, 17, 29, 30, 34, 36, 37, 45, 48-52, 55-60, 63, 72, 76, 77, 92, 93, 96, 117
 Кромський повіт 39
 Крупецька волость 39
 Кручик, р. 16
 Куземин, с. 79
 Курська губернія 34, 39
 Лебедин, м. 11, 23, 26, 33-36, 38, 77, 78, 79, 82, 93, 102-110, 112
 Лебединський повіт 36
 Лебедянь, м. 107
 Лихачівка, с. 43
 Лівобережна Україна див. Україна Лівобережна
 Ліфляндія 60
 Лохвиця, м. 18, 19, 88

- Лубенський полк 22, 27, 34, 51, 77, 91, 92
 Лубенщина 37
 Лубни, м. 20
 Лужки, с. 39
 Люботин, м. 102
 Лютенський повіт 28
 Львів, м. 97
 Мала Росія див. Малоросія
 Малоросія 5, 6, 13, 30, 32, 36, 37, 38, 48, 69, 71, 73, 81, 98, 99, 105
 Марківка, с. 76
 Матвіївка, с. 68
 Маяки (Маяцьк), м. 67
 Межирічі, с. 30, 51
 Мерефа, слобода 24, 47
 Мерла, р. 15, 16, 30, 44, 51, 57, 79, 84, 87, 88
 Мерчик, р. 16
 Мжа, р. 43, 44, 87
 Микитівка, с. 87
 Миргород, м. 17
 Миргородська фортеця 46
 Миргородський полк 14, 17, 20, 27, 46, 47, 51
 Михайлівка, с. 34–38, 76, 102, 107, 108
 Молдова 95
 Москва, м. 14, 15, 18, 19, 22, 23, 27, 28, 31, 32, 35, 36, 37, 43, 52, 54–56, 64, 66, 69, 71, 72, 73, 78, 79, 100, 117
 Московська держава 7, 8, 13–17, 22, 32, 34, 36, 39, 42, 43, 45, 50–52, 56, 60, 63, 64, 66, 87, 92, 122
 Московське царство див. Московська держава
 Муравський шлях 56
 Мурафа, с. 88, 94
 Мустріт-Кермень див. Тавань, фортеця
 Нарва, м. 61
 Недригайлів, м. 18, 23, 24, 27, 33, 37, 45, 48, 77, 91
 Ніжин, м. 22
 Німеччина 61
 Новий Перекоп, фортеця 43, 58, 87
 Нові Санжари, с. 22
 Новобогородицьк, 52, 53, 55
 Новобогородицька фортеця див. Новобогородицьк
 Озак, с. 34
 Олешня, с. 18, 21, 35, 82, 83, 85, 100
 Опішня, м. 9, 21, 22, 73, 79, 80, 85, 87, 88
 Орел, м. 59
 «Оріль» 25
 Оріль, р. 30, 33, 45, 52, 53
 Орчик, р. 52, 58
 Османська імперія 23, 29, 50, 58, 59, 92, 95, 111
 Острогоськ, м. 9, 58, 101
 Острогоський полк 22, 29, 33, 53, 55, 57, 58, 63, 65, 68, 89, 93, 102
 Охтирка, м. 18, 20, 21, 23–25, 28, 36, 45, 51, 53, 54, 56, 57, 59, 65, 69, 73, 75, 77, 79, 80–83, 85, 87, 95
 Охтирський повіт 81
 Охтирський полк 10, 11, 22–24, 28–31, 33, 34, 43, 44, 48, 50–55, 57, 59, 63, 64, 65, 68, 70–73, 76, 80, 81, 83, 84, 88, 89, 93, 94, 100
 Охтирський район 22
 Очаків, м. 57, 59
 Павлівка, с. 87
 Пасерково, с. 39
 Переволочна, м. 52, 59, 85
 Перекоп, м. 52, 58, 93
 Перекоп Коломацький див. Новий Перекоп
 Пересічне, с. 99
 Переяславський полк 56
 Петровське, с. 39
 Печеніги, с. 21, 93
 Пилявці, с. 16
 Півні, с. 73
 Піски, с. 19, 70, 92
 Полтава, м. 9, 17, 21, 22, 24, 25, 30, 41, 42, 43, 45–49, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 80, 82, 84, 87, 88, 89, 92, 93, 95–97, 100, 102, 103, 111, 112, 116, 118
 Полтавська область 42, 45, 115
 Полтавський полк 14, 17, 18, 20, 22–25, 27, 30, 31, 33, 37, 44–49, 51, 54, 55, 57, 67, 71, 72, 73, 76, 91
 Полтавщина 19, 45, 46
 «Польща» 30
 Порта див. Османська імперія
 Почепська волость 95
 Правобережжя див. Україна Правобережна
 Прибалтика 60, 61, 62
 Прилуки 28
 Прилуцький полк 22
 Причорномор'я 60
 Прут, р. 93, 95

- Псел, р. 13, 87, 107, 108
 Псков, м. 60
 Путивль, м. 15, 26, 27, 37, 39, 40, 45, 76
 Путивльський повіт 38
 Радомля, с. 70, 94
 Радянський Союз див. СРСР
 Рибинський полк див. Острогозький полк
 Риб'ячий Ріг див. Валки, м.
 Рильськ, м. 39
 Рильський повіт 38, 39
 Ринок, с. 92
 Річ Посполита 13, 14, 15, 16, 17, 22, 23, 29, 36, 42, 43, 50, 54, 62, 70, 95, 122
 Роменська сотня 92
 Ромни, м. 18, 37, 45, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 91, 92
 Російська імперія див. Росія
 Російська Федерація 102, 117
 Росія 5, 6, 7, 8, 10, 11, 14, 37, 39, 40, 46, 50, 52, 53, 56, 57, 60, 63, 64, 66, 67, 69, 71, 89, 107, 109, 112, 113, 118, 122
 Західна 122
 Південна 122
 Рублів, с. див. Рублівка, с.
 Рублівка, с. 10, 43, 88, 94
 Русь 44
 Салтів, м. 66
 Салтівське городище 119
 Салтівський повіт 66
 Самара, р. 30, 52-54, 58, 71
 Самара, м. 53 Див. також Новобогородицьк
 Санкт-Петербург, м. 59, 65, 89
 Сейм, р. 13, 15, 39
 Сенча, с. 78
 Сербине поле, урочище 24
 Сергіїв, м. 57
 Серпухов, м. 90
 Сибір 36
 Сіверський Донець, р. 15, 16, 33, 46, 66
 Сівськ, м. 34, 37, 39
 Сівський повіт 39
 Сінне, с. 88
 Слобідсько-Українська губернія 81
 Сміле, м. 37, 91
 Смоленськ, м. 71, 72
 Снагость, с. 39
 Сніжків, с. 43
 Соколий байрак 42
 Соколове, м. 59
 Солоницівка, с. 102
 Сорочинці, м. 77, 78, 82, 92
 СРСР 7, 11, 114
 Старий Мерчик, селище 119
 Старі Санжари, с. 22
 Стародубський полк 30
 Стовпова гора 103
 Сторожове, с. 42
 Сула, р. 15
 Суми, м. 9, 18, 20, 21, 24, 51, 54, 57, 58, 78, 79, 82, 87, 88, 106
 Сумська область 15, 22, 109
 Сумський полк 9, 19, 22, 23, 27, 29, 30, 33-35, 37, 51, 52, 53, 55, 61, 63, 67, 68, 76, 77, 78, 89, 91, 92
 Сумщина див. Сумська область
 Супрунівка, с. 47
 Східна Європа див. Європа Східна
 Таванська переправа 57
 Таванський острів 57
 Тавань, фортеця 57, 58, 59
 Тавров, м. 89
 Таганрог, м. 68
 Таранівка, с. 58
 Терни, м. 23, 24, 33, 37, 75, 77
 Тобольськ, м. 36
 Тополі, с. 76
 Тор, м. 16, 66, 67, 88
 Тростянець, с. 70, 94
 Тростянець, урочище 48
 Туреччина 50
 «Україна» 23, 35,
 Україна 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 40, 56, 61, 62, 64, 67, 68, 75, 81, 85, 90, 93, 94, 97, 98, 102-104, 109, 112, 114-116, 119, 120
 Лівобережна 5, 22, 29, 64, 81, 93
 Південна 45
 Правобережна 8, 11, 23, 24, 26-29, 31, 33, 56, 86, 93
 Україна-Русь див. Україна
 Умань, м. 23, 73
 Уразова, р. 67
 Устюг див. Великий Устюг
 Фастів, м. 72
 Харків, м. 10, 19, 21, 23-25, 46-48, 59, 64, 76, 77, 79, 82, 86, 87, 88, 95, 98-100, 102, 103, 109, 111, 112, 116-118

Харківська губернія 9, 34, 36, 81, 100	Чернігово-Сіверщина 14, 15, 45, 46
Харківська область 43, 102, 111–113, 116–118	Чигирин, м. 15, 26, 28, 55
Харківська фортеця 103	Чорна долина 52
Харківське намісництво 81	Чорне море 50
Харківський полк 19, 23, 25, 26, 29, 33, 37, 44, 48–51, 53–56, 57, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 76, 87, 89, 93	Чугуєве городище 15
Харківщина див. Харківська область	Чугуїв, м. 14, 15, 21, 25, 42, 51, 70
Хмелів, Хмелівка, с. див. Високопілля, м.	Чугуївський повіт 66
Хорол, м. 19	Чуднів, м. 20
Хоружівка, с. 27, 37, 46, 75, 86, 94	Чутове, смт 115
Хорунжівка, с. 82	Шагінкармен, фортеця 59
Хухра, с. 25, 68, 80, 82	Швеція 107
Цареборисів, м. 19	Шептаківська волость 78
Царичанка, м. 91	Юнаківка, с. 76
Центрально-Східна Європа див. Європа	Юр'євський повіт 61
Центрально-Східна	Яблучне, с. 87
Черкаськ, м. 57, 68	Яківці, с. 70
Чернігів, м. 9, 109, 118	Ямпіль, м. 66
Чернігівський полк 78	Polska 81
Чернігівщина 47	Poltava див. Полтава
	Ukraina див. Україна

РЕЗЮМЕ

Владимир Маслийчук

ИВАН МАЗЕТТА И СЛОБОДСКАЯ УКРАИНА

Иван Мазепа (ок. 1639 – 1709) – один из самых выдающихся и в то же время самых противоречивых украинских гетманов. Его деятельность оценивают преимущественно историко-политически. Посвященные ему обширная историография, множество литературных произведений, политические дебаты и политика памяти в целом свидетельствуют о незаурядной роли этого деятеля не только в украинской истории или истории сложных украинско-российских отношений, но и о его влиянии на прошлое всего пространства Центрально-Восточной Европы.

Бывшие слободские полки – это значительная часть востока Украины и часть приграничных областей (Курской, Белгородской, Воронежской) Российской Федерации. С середины XVII в. и по 1765 г. они существовали в качестве украинских казацких автономных единиц. Особенности этого региона во многом определялись российским влиянием и имперскими реформами. Отношения гетманской власти к соседним слободским полкам было сложным. Богдан Хмельницкий и его преемники считали население слободских полков преступниками, убежавшими от гетманской юрисдикции. Но постепенно слободские полки начали пытаться присоединить к гетманской власти, эта тенденция оказывается особенно заметной при гетмане Самойловиче. При внимательном рассмотрении становится очевидным, что Иван Мазепа продолжал политику предыдущих гетманов.

Касательно политики Ивана Мазепы на восточном приграничье Гетманщины существуют два распространенных стереотипа: согласно первому, Мазепа со времени участия в посольствах гетмана Самойловича в Москву стремился присоединить слободские полки к «Малороссии», а в соответствии со вторым, гетман принимал активное участие в колонизации приграничных «великороссийских земель». Хотя политика гетмана Ивана Самойловича в отношении слободских полков была, скорее, связана с деятельностью гетманского племянника, гадячского полковника Михаила Васильевича, следует все же признать, что Мазепа был противником тщательных межований и разграничений между гетманскими и слободскими полками. Точно также, как и в деле колонизации земель возле реки Сейм и покупки земель у великорусских служилых, гетман Мазепа продолжал инициативы своего предшественника Ивана Самойловича.

Во время правления Ивана Мазепы связи между Гетманщиной и слободскими полками существенно углубились. Сам гетман был избран на приграничье между гетманскими

полками, Слободской Украиной и Крымским ханством, командовал слободскими полками в нескольких военных операциях 1688—1697 гг., и гетманские конфликты с южными полками и известный донос на гетмана Василия Кочубея и Ивана Искры в 1708 г. непосредственно отражались и на слободских полках. Геополитическая ситуация рисовала новые контуры взаимоотношений со слободскими полками: общая колонизация по р. Самара, отношения с Запорожской Сечью, проекты гетманского оппонента Петра Иваненко о присоединении западных слободских полков к гетману и о переселении Харьковского (Изюмского) и Острогожского полков на правый берег Днепра.

Следует признать, что гетманская власть столкнулась со множеством проблем на своих приграничных территориях. История пограничья, с его постоянными миграциями, конфликтами, борьбой за земли, особенно в близких к слободским гетманским южным полках (Полтавском, Гадячском, Лубенском), свидетельствует о сложности государственных инициатив в этом регионе, — а именно, о взаимоотношениях с центральной властью, существенно отличных от того, как мы их понимаем сегодня. В этом смысле очень важными оказываются связи и колонизационные потоки между слободскими полками и Полтавой и ее окрестностями по реке Коломак, где в будущем сойдутся российская и шведская армии.

Слободская Украина в конце XVII — в начале XVIII в. была вовлечена в существенные геополитические баталии. Своеобразие государственных реформ, далекие походы во время Великой Северной войны, волнения Кондратия Булавина 1708 г. — все это истощило слободские полки. Цели и амбиции местной элиты, продолжение колонизационных процессов и сильное имперское влияние во многом определяли мотивации поведения на приграничье. Военные действия на этих территориях, когда гетман Иван Мазепа со своим окружением перешел на сторону шведского короля Карла XII, и, собственно, возглавил антиимперское движение, не могли вызвать активной поддержки. Непонимание ситуации и большие разрушения во время войны содействовали также формированию в будущем довольно своеобразной памяти об этих событиях.

Осенью 1708 г. слободские полки с приближением шведско-казацкой армии задействуются российским командованием для вспомогательных действий. В то же время, расквартирование российской армии, размещение основных командных пунктов создавали на этом приграничье территорию для последующих битв, а город Лебедин стал еще и местом репрессий и казни сторонников гетмана Мазепы. Военные действия зимы 1709 г. изображаются разными сторонами довольно противоречиво. Жители города Котельвы (Гадячский полк (Гетманщина)) сдались армии Карла XII, но впоследствии, ради того, чтобы избежать наказания от российских властей, присоединились к Ахтырскому слободскому полку. Бои возле Краснокутска между шведской и российской армиями были приписаны себе каждой из сторон как победы. Шведские войска разоряли поселения, не рассчитывая на длительную войну. Боевые действия прекратились из-за погодных условий, а фронт перенесен в район Полтавы. Победа российской армии в Полтавском сражении и последующее поражение войск Петра Первого в Прутской кампании определили существование казацких автономий в ближайшие десятилетия и увеличили влияние имперской администрации. Упразднение казацкого самоуправления стало вопросом времени и изменений геополитической расстановки сил.

Государственная политика осуждения поступка гетмана Ивана Мазепы, репрессии, анафема, провозглашенная зависимой от государства православной церковью, попытки мемориализации событий 1709 г. и особенности местного понимания исторических событий определили отношение к гетману. Преимущественно оно формировалось в русле имперских и церковных инициатив. Советское видение гетмана тоже было имперским:

его рассматривали как предателя и коллаборанта, в то время, как деятельность Петра Первого подавалась в качестве примера для подражания.

После длительного «разрыва», вызванного имперской политикой памяти о мятежном гетмане, провозглашение украинской независимости положило начало к изменению ситуации с интерпретацией событий и отношением к гетману Мазепе. На приграничных территориях происходят процесс «отыскивания традиции» и «бои за память». Особенно эти явления интенсифицировались во время президентства Виктора Ющенко в 2005–2010 гг. Несколько инициатив по коммеморации Мазепы и его сторонников увенчались успехом, например, был воздвигнут памятник на могиле казаков в городе Лебедине (Сумская область), но были и неудачные попытки: не удалось установить памятник Мазепе в Коломаке, восстановить мемориал под Городним (Харьковская область), назвать именем гетмана улицу в Харькове. Политика памяти не только использует старые стереотипы или отрицает их, но и создает новые мифы, выдумывает новые события и «припоминает» исторических деятелей.

Внимание к гетману на пограничных территориях в последнее время свидетельствует о продолжении формирования идентичности, осознании роли и места этих территорий в широком европейском понимании, продолжении «боев за историю» — при слабой роли историка и исторической науки.

SUMMARY
Volodymyr Maslychuk
IVAN MAZEPA AND SLOBODA UKRAINE

Ivan Mazepa (apr.1639–1709) – one of the most outstanding and at the same time the most controversial Ukrainian hetman. Evaluation of his activities is primarily historical and political. Wide historiography, rich literature, political debates and the politics of memory shows us a remarkable role of this figure not only in Ukrainian history or for the history of complicated Ukrainian-Russian relations, but in the past of the whole space of Central and Eastern Europe.

Former sloboda regiments were important parts of Eastern Ukraine and parts of the border regions (Kursk , Belgorod, Voronezh) of the Russian Federation . Since the mid XVII century and till 1765 there were Ukrainian Cossack autonomous units. Russian influence and imperial reforms tangibly predestinated many features of this region. Hetman’s power attitude about neighboring sloboda regiments was mixed and rather complicated. For Bohdan Khmelnytsky and his followers sloboda regiments’ population were criminals escaped from Hetman jurisdiction. But gradually, one can observe a tendency to attach those regiments to Hetman’s power, which is especially noticeable during the governing of the hetman Samoiloivych. But closer examination gives us the opportunity to recognize that Ivan Mazepa continued the policy of the previous hetmans.

About Mazepa’s politics on the eastern borderlands of Hetmanate there were two common stereotypes: the desire of Mazepa, since his participation in the embassies in Moscow for hetman Samoiloivych, to attach sloboda regiments to Malorosia (“Little Russia”) and about his active participation in the colonization of the borderlands of “Great Russia”. Although the policy of hetman Ivan Samoiloivych about sloboda regiments was rather linked to the activities of hetman’s nephew, Mikhail Vasilyevich, the colonel of Hadiach. It is necessary to recognize – Mazepa was opposed thorough survey and demarcation between hetman’s and sloboda regiments. Similarly, during the colonization of the land by the river Sejm and purchase of the land from the “Great Russia” servitors. Hetman Mazepa continued the initiatives of his predecessor Ivan Samoiloivych.

During the reign of Ivan Mazepa connection between the Hetmanate and Sloboda regiments significantly deepened. Hetman himself was elected to the borderland between Hetman’s regiments, Sloboda Ukraine and the Crimean Khanate, he was the commander of sloboda regiments in several military operations in 1688–1697 years. Hetman’s conflicts with the southern regiments and famous denunciation against hetman Vasily Kochubey and on Ivan Iskra as well in

1708 directly reflected on the sloboda regiments. Geopolitical situation drew the new contours of relations with sloboda regiments : general colonization on r. Samara, connections with Sich of Zaporizhzhya, the projects of Hetman's opponent Peter Ivanenko to access western sloboda regiments to the Hetmanat and resettlement of the Kharkiv (Izyum) and Ostrogozhsk regiments on the right bank of the Dnieper.

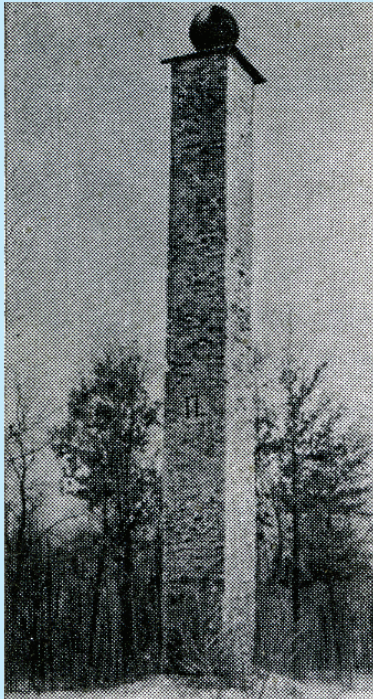
It is necessary to recognize, that the Hetman's power came across with a lot of problems on their borderland territories. The history of permanent migrations, conflicts, the struggle for land, especially in close to the sloboda regiments southern hetman's ones (Poltava , Gadyach , Lubensk) highlighted the complexity of government initiatives in the region, other relationships with the central government than it is commonly perceived today. In this case, a very important seemed communication and colonization flows between sloboda regiments and Poltava, neighborhoods along the river Kolomak, where the Russian and Swedish armies met to fight afterwards.

Sloboda Ukraine at the end of XVII – beginning of XVIII century was involved into the significant geopolitical battles. The peculiarity of the state reforms, distant campaigns during the Great Northern War, the rising of Kondrati Bulavin in 1708 depleted sloboda regiments. Goals and ambitions of the local elite, continued colonization processes, a strong imperial influence determined the motivation for behavior in borderlands. Military actions in these areas, when Hetman Ivan Mazepa and his entourage moved to the side of the Swedish King Charles XII and, in fact, led the anti-imperial movement could really cause no political activity here. Misunderstanding of the situation and the intensive destruction during the war contributed to the future rather peculiar memory of these events. In the autumn of 1708, being approached by Swedish- Cossack army, sloboda regiments were involved by Russian commanders for auxiliary operations. At the same time with the quartering of the Russian army, along with the placing of the main command posts, Russians created on this borderland territory for future battles. And , to crown all, the city Lebedyn became the place of repression and punishment on supporters of Mazepa. Hostilities of winter 1709 represented by different parties in rather controversial way. Residents of the city Kotelva (Gadiach Regiment (Hetmanat)) surrendered to the army of Charles XII, but later, in order to avoid punishment from the Russian authorities, joined Akhtyrka sloboda regiment. Battles near Krasnokutsk been attributed as a victory both to Swedish and to Russian armies. Swedish troops ravaged several settlements, not relying on long-term military action. Weather conditions cease hostilities, front was moved to the Poltava region. The victory of the Russian army in the Battle of Poltava and the subsequent defeat of the troops of Peter the Great in the Prut campaign predestined the existence of Cossack autonomy in the coming decades. The influence of the imperial administration constantly increased. Question of the abolition of Cossack government became a matter of time and changes in the geopolitical balance of power. Public policy of condemnation of the action of Ivan Mazepa, repressions, anathema of the Orthodox Church dependent on the state, attempts of memorialization those events in 1709 and features of local understanding of those historical events determined the attitude to the hetman. Advantageously, this ratio tended to follow imperial and church initiatives. Soviet vision of Hetman was also imperial, – as a traitor and collaborator, at the same time, the activities of Peter the Great were presented as an example to follow.

After a long “break” and imperial policies of memory, after the proclamation of Ukrainian independence, the situation with the interpretation of events and relationships for the hetman Mazepa began to change. In the border areas began new process of “The invention of tradition” and “fighting for the memory.” Especially these processes accelerated during the presidency of Viktor Yushchen-

ko in 2005–2010 years. Several initiatives to recall hetman Mazepa and his supporters were crowned with success: the tomb of the Cossacks in Lebedyn (Sumy region) , and few – with lesions : a monument to Hetman in Kolomak memorial under Gorodnov (Kharkiv region) , attempts to give the name of Hetman to the street in Kharkov. The politics of memory not only uses the old stereotypes or deny them, but also creates new myths, invents new events and “remembers”, historical figures. Attention to the Hetman recently in the border areas is the evidence of continuing of formation an identity, awareness of the role and historic place of these areas in the broad European sense. This continue the process of “fighting for history” in the situation of a weak role of the historian and historical science.

1. Стовп в селі Василівці
(Лебединського району Сумської області).
Фото початку 70-х рр. XX ст.

2. Пам'ятний знак в селі Городньому
(Краснокутського району, Харківської області).
Фото 2005 р.

4. Котельва (Полтавська обл.). «Королевський міст». Сучасний вигляд. Фото 2013 р.

3. Камінь на «місці зустрічі» Петра Першого з Мазепою в Острогозьку 1696 р. (Воронезька обл., Російська федерація). Фото 1997 р.

6. Пам'ятна дошка в місті Лебедині (Сумська обл.) про перебування Петра Першого

5. Котельва. «Королівський» магазин. Фото 2013 р.

8 Огляд Петром Першим Харківської фортеці.
Малюнок Сергія Васильківського поч. XX ст.

9 Бій козаків Харківського полку зі шведами під Веприком. Художник Дьяченко

7 Каплунівська ікона Божої матері
(1689). Сучасний вигляд

10 Пам'ятний камінь на місці
майбутнього встановлення пам'ятника
Іванові Мазепі в смт. Коломак 2006 р.

12 Харків. Узвіз гетьмана Мазепи 2008 р.

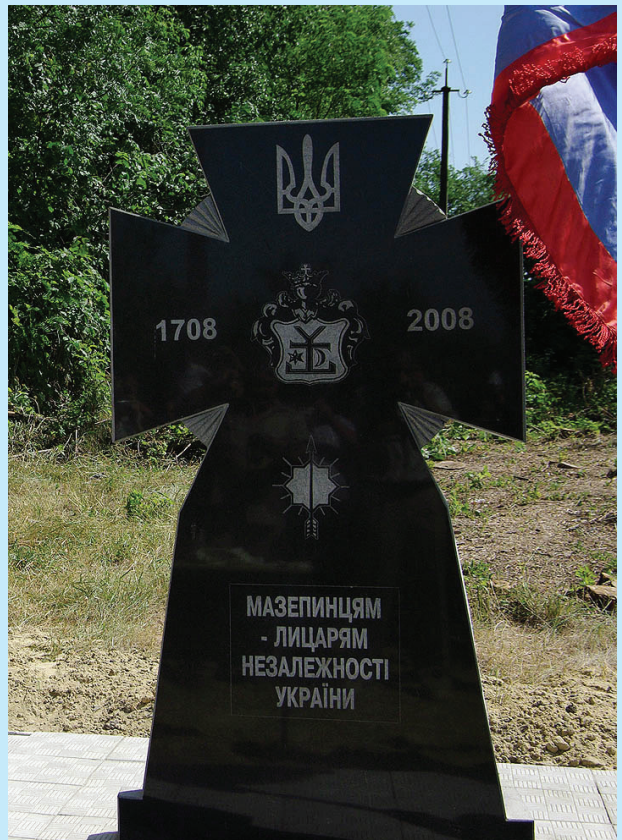
14 Городне. «Місце пам'яті». Сучасний вигляд. Фото 2013 р.

15 Городне. Хрест від краснокутських козаків та стовпчик, де була табличка Харківської обласної ради. Фото 2013 р.

11 Проект пам'ятника Іванові Мазепі в Коломаку. Скульптор Сейфаддін Гурбанов

17 Хрест мазепинцям в селі Михайлівці

13 Табличка встановлена на стовпчику в Городньому (Краснокутського району, Харківської обл.) представниками Харківської обласної ради у лютому 2009 р.

21 Обкладинка малопрístupної книжки про гетьмана Мазепу і Харківщину. 2009 р.

16 Лебедин (Сумська область). Хрест пошанування мазепинців бл. 2007 р.

20 Лебедин. Відкриття меморіалу «Козацька могила» 20 жовтня 2013 р.

19 Лебедин. Відкриття меморіалу «Козацька могила» 20 жовтня 2013 р.